

MA
RK
SIZ
AM
US
VE
TU

Klasni karakter
proizvod-
nih snaga

Ernest Mandel
Od rukopisa
iz 1844.
do Grundrisse

Julius K. Nyerere
Sloboda
i socijalizam

broj
oktobar
1974

10

MARKSIZAM U SVETU, časopis prevoda iz strane periodike i knjiga

Glavni i odgovorni urednik
Miloš Nikolić

Redakcija
David Atlagić, Ukšini Hoti,
Ivan Hvala, dr Miroslav Pe-
čujlić, Ivan Salečić, dr Vanja
Sutlić, dr Arif Tanović

Sekretar
Boško Nikolić

Lektor
Marija Vuković

Oprema i tehničko uređenje
Vladana Cvetanović

Izdavač: NIP „Komunist“, Iz-
davački centar „Komunist“,
Trg Marksa i Engelsa 11,
11000 Beograd. Tel.
335-061/786

Za izdavača
Glavni i odgovorni urednik
David Atlagić

Časopis izlazi mesečno. Cena
pojedinom primerku 20 di-
nara. Godišnja pretplata 200
din. — za inostranstvo USA
dol. 20. Žiro račun: 60801-601-
3385.

Štampa: Štamparsko predu-
zeće „Budućnost“, Šumadij-
ska 12 / Novi Sad, 1974.

Na osnovu mišljenja Repub-
ličkog sekretarijata za kul-
turu, broj 413-806/73-02, od 5.
12. 73. oslobođeno poreza na
promet.

ČASOPIS PREVODA IZ
STRANE PERIODIKE I
KNJIGA

GODINA I 1974.
BROJ 10

SADRŽAJ

U ovom broju 3

KLASNI KARAKTER PROIZVODNIH SNAGA

Miloš Nikolić

NEKI ASPEKTI MARX-
OVE BAZE O SOCIJAL-
NO-KLASNOJ ODREDE-
NOSTI PROIZVODNIH
SNAGA 11

Gianfranco La Grassa

PROIZVODNE SNAGE I
ODNOSI PROIZVODNJE 38

Hans Dieter Bahr

KLASNA STRUKTURA
MASINERIJE NAPOME-
NE UZ OBLIK VRED-
NOSTI 75

Richard Vahrenkamp

MOGUĆNOSTI RAZVO-
JA TEHNOLOGIJE KAO
PROIZVODNOG ODNO-
SA 103

André Gorz

KLASNI KARAKTER NA-
UKE I NAUČNIH RAD-
NIKA 122

Jorge Semprun

NAUČNO-TEHNIČKA
REVOLUCIJA 136

MARKSIZAM O SEBI

Ernest Mandel

OD RUKOPISA IZ 1844.
DO GRUNDRISSE: OD
ANTROPOLOŠKOG DO
ISTORIJSKOG SHVATA-
NJA OTUĐENJA . . . 153

KONCEPCIJE SOCI-
JALIZMA U TREĆEM
SVETU

Julius K. Nyerere

SLOBODA I SOCIJALI-
ZAM 181

HRONIKA
(APRIL—JUN 1974) . . . 201

ANOTACIJE

U OVOM BROJU

Marx o proizvodnim snagama govori kao o proizvodnim snagama određenog načina proizvodnje. Proizvodne snage su u svakoj društveno-ekonomskoj formaciji socijalno-klasno određene i nose socijalno-klasna obeležja te formacije. Ova bitna Marxova teza je unutar marksističke misli dugo vremena bila na ovaj ili onaj način potisnuta, pa i negirana. Nasuprot njoj široko je rasprostranjeno (u nas takođe) shvatanje o socijalno-klasnoj indiferentnosti proizvodnih snaga. U toku poslednjih godina sve je više marksističkih mislilaca koji aktueliziraju Marxovu tezu o socijalno-klasnoj određenosti proizvodnih snaga, pokazujući kako je potvrđuje savremeni razvitak. U analizama ovih marksista otkriva se i izuzetan značaj ove teze za strategiju socijalističke revolucije.

Polazeći od toga, Redakcija se odlučila da noseća tema ovog broja časopisa bude *Klasni karakter proizvodnih snaga*. Ova tema je inače u uskoj vezi sa nosećom temom u broju 3. našeg časopisa: *Radnici, tehnička inteligencija i klasna borba*, posebno sa prilogom Andre Gorza: *Tehnika, tehničari i klasna borba*.

U prvom prilogu u okviru navedene noseće teme, *Neki aspekti Marxove teze o socijalno-klasnoj određenosti proizvodnih snaga*, Miloš Nikolić nastoji da pokaže marksističku zasnovanost teze o socijalno-klasnoj određenosti proizvodnih snaga i da ukaže na neke njene aspekte i njen smisao.

Drugi prilog je studija *Proizvodne snage i odnosi proizvodnje*, Gianfranca La Grassa. La Grassa počinje svoju

studiju onim čuvenim, toliko citiranim mestom iz Marxovog *Predgovora Prilogu kritici političke ekonomije*, koje počinje rečima: „U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju...“, da bi odmah nakon toga konstatovao: „Ova Marxova tvrđenja — koja su, po našem mišljenju, loše i simplicistički tumačena — pružila su osnovu za jedno shematsko i mehanicističko shvatanje veza između razvitka proizvodnih snaga i transformacija odnosa proizvodnje...“, shvatanje naročito rasprostranjeno u periodu Druge internacionale.“ Analizirajući Marxova shvatanja o nastanku i razvoju kapitalizma, La Grassa dolazi do zaključka: „Tehnika i organizacija procesa proizvodnje nisu ‚neutralni‘, ne zavise od tobožnjih ‚objektivnih‘ potreba proizvodnje dobara. Naprotiv, posređuju su takve tehničko-organizacione promene koje jačaju moć kapitaliste i učvršćuju podređenost radničke klase, povećavaju njenu ‚stvarnu eksproprijaciju‘ i njenu nesposobnost da shvati celinu unutrašnjih veza proizvodnog procesa...“ Ovakvo stanovište proizilazi iz jednog drugog teorijskog stava, stava da „proizvodne snage i odnosi proizvodnje nisu ‚entiteti‘ koji su jedan prema drugom spoljašniji, već koji čine organsko jedinstvo. Mehanicističko gledanje na relaciju između ova dva ‚elementa‘ načina proizvodnje kao na odnos uzroka ili kao na odnos interakcije... greši upravo u tome što prenebregava ovu njihovu čvrstu integritetnost“. Razvijajući svoju analizu u pravcu koji je obeležen citiranim mislima, La Grassa dolazi na kraju članka logično do zaključka: „Oslobodjenje radnika od kapitalističkog ropstva, izgradnja novog društvenog poretka (koji karakteriše nova struktura odnosa proizvodnje) nisu, dakle, mogući na osnovu *tipa* razvitka proizvodnih snaga koji daje obeležje kapitalističkom načinu proizvodnje, već impliciraju kompletnu (i složenu) transformaciju ovog načina proizvodnje na svim nivoima (kako ‚baze‘, tako i ‚nadgradnje‘); iziskuju radikalno preustrojstvo procesa proizvodnje i naučni i tehnički progres koji vodi postepenom premošćivanju jaza između intelektualnog i manuelnog rada; koji, zatim, vodi *stvarnom* ponovnom prisvajanju i kontroli sredstava za proizvodnju od strane proizvođača, ali, razume se, na kolektivnim a ne individualnim osnovama, preuzimajući tako pozitivnu stranu kapitalističkog razvitka proizvodnih snaga.“

Treći prilog u okviru noseće teme je studija Hansa Dieter Baha: *Klasna struktura mašinerije*. U prvom delu studije Bahr izlaže razvoj mašinerije od prvih početaka kapitalističkog načina proizvodnje do danas, od kooperacije do automatizovane proizvodnje (pri čemu otkriva

ne samo uticaj razvoja proizvodnih snaga na razvitak društvenih odnosa, nego i uticaj društvenih odnosa na razvoj proizvodnih snaga), da bi zaključio: „Stoga, klasne strukture ne treba tražiti samo u obliku suvremeno dejstvujućih subjekata buržoazije, nego i u tehnički prikri-venim oblicima rada i odgovarajućim uvežbavanjima u apstraktno, subjekata lišeno mišljenje proizvodnje... Ove subjekata lišene klasne prinude učvršćuju ustaljene oblike građanskog života koji mogu da prežive čak i neposredan kapitalistički način proizvodnje.“

U drugom delu studije Bahr stavlja sebi u zadatak da istraži „dvostruki društveni oblik stvari koje predstavljaju robe, na osnovu kojeg postaje jasan njihov klasni karakter“. Opet je analiza mašinerije u prvom planu, ali sada ne njen prirodan, nego njen društveni oblik. Jer „mašinerija nema samo dvostruki karakter prirodnog oblika i društvenog oblika kao osnovne veze, već je njen društveni oblik sa svoje strane dvostruk; on je ono što se ovde podrazumeva pod ‚klasnom strukturom‘. S jedne strane, on ima kao društveni oblik vid cilju primerenog sredstva za prisvajanje tuđeg rada i utoliko je mašinerija samo mašinerija kada je u pokretu. S druge strane, ona ima apstraktan vid svrshodnog uslova za pribavljanje upotrebnih vrednosti...“

Četvrti prilog je članak Richarda Vahrenkampa, *Mogućnost razvoja tehnologije kao proizvodnog procesa*. U prvom delu članka autor razmatra istorijski razvoj nauke kao građanske ideologije, obraćajući posebnu pažnju na ideološka obeležja i značaj Newtonove mehanike. U drugom delu Vahrenkamp analizira podređivanje nauke kapitalu, konstatujući već na početku da „način na koji građanska nauka teoretski posmatra prirodne procese u njihovim prividno izolovanim aspektima omogućava da se nauka podredi ciljevima industrijskog kapitala“. Treći deo članka je posvećen ovladavanju procesom proizvodnje. „Ako se upitamo u kojoj je meri moguće takvo praktično ovladavanje — piše Vahrenkamp — ... moramo da raščistimo kriterij po kojem treba da se odlučuje o stepenu praktičnog ovladavanja. Postoje dva moguća kriterija: 1) Maksimalni proizvod dobara uz minimalno angažovanje rada. To radi kapitalizam u obliku optimizacije profita... 2) Maksimalno praktično odlučivanje proizvođača o proizvodnim procesima.“ Izjašnjavajući se za socijalistički način ovladavanja procesom proizvodnje, Vahrenkamp ističe: „... diskusija o novoj organizaciji proizvodnje ne sme da polazi od kapitalističkog pojma efikasnosti...“, da bi na kraju zaključio: „Odlučivanje proizvođača o procesu proizvodnje omogućava da se u

fabrici ukine vojnička disciplina i nadzor, koji nemaju nikakve veze sa efikasnošću... da se stvori jedinstvo rada i upravljanja stvarima. Jer građansko shvatanje o radu..."

Prilog André Gorza *Klasni karakter nauke i naučnih radnika* ima dva dela. Obrazlažući u prvom delu klasni karakter nauke, Gorz između ostalog piše: „Kad kažem da su naša ideja o nauci i način na koji je praktikujemo buržoaski, imam, pre svega, u vidu tri sledeća aspekta: 1) definiciju naučnog i definiciju oblasti nauke; 2) jezik i predmet nauke; 3) implicitnu, ideološku sadržinu nauke.” Gorz analizira svaki od ova tri aspekta. U drugom delu članka Gorz govori o naučnim radnicima koji „su ujedno i korisnici i žrtve društvene podela rada, koja je nauci na Zapadu dala svoje klasno obeležje”. Na kraju Gorz ističe: „Ceo progres u naučnom i tehničkom poretku, kao i u poretku vlasti mora se smatrati rđavim kad stvara trajnu razliku između stručnjaka i nestručnjaka. Znanje, kao i sve ostalo, nema vrednosti ako nije namenjeno da postane zajedničko dobro svih.”

Poslednji prilog noseće teme ovog broja časopisa je članak Jorge Sempruna: *Naučno-tehnička revolucija*. Semprun analizira naučno-tehničku revoluciju polazeći od Marxovih rukopisa „Grundrisse der Kritik...”, citirajući ih obilato, jer smatra da se mnoge analize u tim rukopisima „odnose na odlučujući problem stalnog revolucionisanja proizvodnih snaga razvijenog kapitalizma, to jest onoga koji se zasniva na proizvodnji relativnog viška vrednosti i, sledstveno tome, na sistemu automatizacije”.

Autor kritikuje sam pojam *naučno-tehnička revolucija*. „Reč ‚revolucija‘ u pomenutom izrazu (naučno-tehnička revolucija) nesumnjivo označava brojna obeležja, ali zbrkana u svim sferama teorije... Njen je cilj da od tog izraza načini mitološku, gotovo čarobnu formulu. To nas vraća od Marxa ka Saint-Simonu... Nikakva evolucija ili revolucija kapitalističkih proizvodnih snaga... ma kakav da je kvantitativni razvitak... ne može učiniti ništa drugo osim daljeg razvijanja materijalnih preduslova za socijalizam, odnosno neće nikad prevazići same granice kapitalističkog načina proizvodnje. Jednom rečju: naučno-tehnička revolucija nije *revolucija*.” „Pojam ‚naučna i tehnološka revolucija‘... jeste pseudo koncept”; ovim konceptom „se prikrivaju heterogeni procesi, pothranjeni neistorijske vizije sadašnjeg razvika proizvodnih snaga, neutraliziraju i idealizuju društveni odnosi...” Na kraju Semprun kritikuje socijalističku strategiju koju podrazumeva ovakav pojam naučno-tehničke revolucije: „... takav tip ‚revolucije‘ vuče socija-

listička društva da se takmiče na terenu koji je neprijatelj izabrao, da u svoju društvenu dinamiku unose potrebe i zahteve koji nose trulež nejednakosti i rasipništva, prisiljava ih da preko rastuće spirale unete potrošnje i investicija sve više trpe, prisiljava ih na takav izbor sektora privreda... koji koliko god da jačaju kapitalistički sistem, toliko izopačuju i iskrivljuju društvene odnose u socijalizmu, udaljavajući ih definitivno od perspektive prelaza na kasniju fazu razvitka”.

U rubrici *Marxizam o sebi* objavljujemo tekst Ernesta Mandela *Od Rukopisa iz 1844. do Grundrisse: od antropološkog do istorijskog shvatanja otuđenja*. (Reč je o poglavlju iz knjige Ernesta Mandela, *La formation de la pensée économique de Karl Marx*, Maspero, Paris 1967.) Mandel najpre izlaže svoje shvatanje: „... Evolucija Marxovog koncepta otuđenog rada je jasna: od jednog antropološkog shvatanja (fojerbahovsko-hegelijanskog) *pre Rukopisa iz 1844*, on ide na jednom istorijskom shvatanju (počev od *Nemačke ideologije*). *Rukopisi iz 1844*, predstavljaju prelazak sa prvog na drugo shvatanje; na pojedinim mestima još je prisutno antropološko shvatanje, ali već to Marxovo delo predstavlja znatan napredak u odnosu na hegelijansko shvatanje: pre svega zato što se ne temelji na dijalektici potrebe — rad, koja ne nudi mogućnost rešenja, a zatim zato što se već tu predviđa mogućnost prevazilaženja otuđenja putem komunističke borbe proletarijata.”

U nastavku teksta Mandel podvrgava kritičkoj analizi tri, po njegovom mišljenju neprihvatljiva stava odnosa tzv. mladog i starog Marxa: 1) Stav onih koji nastoje da ospore razliku između *Rukopisa iz 1844*, i *Kapitala*, odnosno onih koji već u *Rukopisima iz 1844*, nalaze suštinu teza *Kapitala*; 2) Stav onih koji smatraju da je Marx iz vremena *Rukopisa iz 1844*, za razliku od Marxa iz vremena *Kapitala*, izložio na „globalniji”, „integralniji” način problem otuđenog rada, tj. da mu je dao etičku, antropološku, pa čak i filozofsku dimenziju; zastupnici ovog shvatanja ili suprotstavljaju dva Marxa, ili „revalorizuju” *Kapital* u svetlu *Rukopisa iz 1844*; 3) Stav onih koji smatraju da su shvatanja mladog Marxa o otuđenom radu sadržana u *Rukopisima iz 1844*, ne samo u protivrečnosti sa ekonomskom analizom *Kapitala*, već da čak predstavljaju prepreku koja je ometala mladog Marxa da prihvati teoriju radne vrednosti”.

U ovom broju časopis dobija jednu novu rubriku: *Koncepcije socijalizma u Trećem svetu*. Redakcija će nastojati da u okviru ove rubrike objavljuje tekstove u kojima istaknuti državnici i teoretičari Trećeg sveta iz-

lažu koncepcije socijalizma koje jesu ili nisu u vezi sa marksizmom.

Rubriku otvaramo tekstom Juliusa K. Nyererea: *Sloboda i socijalizam*. Tekst predstavlja koncepciju socijalizma kojom se u izgrađivanju svoje zemlje rukovodi Tanzanijska afrička nacionalna unija. Nyerere, prvi čovek Tanzanije, na početku teksta koji objavujemo naglašava da upotrebljavajući za socijalizam u Tanzaniji reč svahili jezika „ujamaa“ (a ne reč „kisoshialisti“, reč kojom se označava društveno uređenje u socijalističkim zemljama Evrope i Azije) „mi izjavljujemo da za nas socijalizam uključuje izgradnju na osnovama naše prošlosti i... prema našim sopstvenim zamislima“. Međutim, Nyerere ističe i ono što je, po njegovom mišljenju, zajedničko ideji i praksi socijalizma svuda, što čini socijalizam univerzalnim. „Prvo i centralno je da je u socijalizmu čovek svrha svih društvenih aktivnosti“; „Demokratija je druga suštinska karakteristika socijalističkog društva“; „...U socijalističkom društvu neće biti eksploatacije čoveka nad čovekom“; socijalističko društvo „je tako organizovano da su oruđa za proizvodnju i mehanizmi razmene čvrsto pod kontrolom ljudi“; „...Ovo će normalno dovesti do javnog vlasništva... ključnih tačaka privrede“, no nije nužno da se nacionalizuje sva privredna aktivnost. Poseban sistem vrednosti, u kome je na prvom mestu „ljudski kooperativni duh“, poslednje je obeležje zajedničko svim oblicima socijalizma. Nyerere se posebno zadržava na objašnjavanju teze da socijalizam ne isključuje religiju. Na kraju on izlaže odnos svoje koncepcije socijalizma prema marksizmu. Marxovo učenje odgovara evropskim prilikama i nema praktičnog značaja za Tanzaniju. Izučavanje dela Marxa i Lenjina „navelo je neke ljude da tvrde da Tanzanija može postati socijalistička samo ako prvo prođe kroz etapu kapitalizma“ — a to za Tanzaniju nije istinito.

Ovaj broj časopisa završava se *Hronikom i Bibliografskim anotacijama*.

klasni karakter proizvodnih snaga

Miloš Nikolić

NEKI ASPEKTI MARKSOVE TEZE O
SOCIJALNO-KLASNOJ ODREĐENOSTI
PROIZVODNIH SNAGA

Namera nam je da istaknemo marksističku zasnovanost teze o socijalno-klasnoj određenosti proizvodnih snaga i ukažemo na neke njene aspekte i na njen smisao; sve to uz pomoć odgovarajućih stavova Marxa i pojedinih marksista (uključujući i one čiji su radovi objavljeni u ovom broju časopisa). Pri tome se nećemo šire upuštati u one aspekte ove teme koji se posebno tiču radnika i nauke kao proizvodnih snaga.

1. Unutar Marxove misli o proizvodnim snagama se govori kao o proizvodnim snagama određenog načina proizvodnje.¹ Marx na više mesta ističe kako su mašine kao proizvodne snage unutar kapitalističkog načina pro-

¹ Istina, kod Marxa se sreće i jedan opštiji pojam proizvodnih snaga. Naime, isto onako kao što se rad najpre posmatra „nezavisno ma od kojeg *određenog društvenog oblika*“, tako Marx i proizvodne snage prvo definiše nezavisno od određenog društveno-ekonomskog uređenja. „Rad je većiti prirodni uslov čovekove egzistencije. Proces rada nije ništa drugo do sam rad posmatran u momentu njegove stvaralačke delatnosti. Otuda su opšti momenti procesa rada nezavisni od svakog određenog društvenog razvitka. Sredstva za rad i materijal za rad... igraju svoju ulogu u svakom procesu rada, u svako vreme i pod svim uslovima.“ (K. Marx, *Prva verzija VI glave I toma Kapitala*, časopis „Pregled“ avgust, 1968, str. 203). Imajući u vidu ovaj nivo razmatranja, Marx u *Bedi filozofije* piše: „Mašine isto toliko nisu ekonomska kategorija, koliko i volovi koji vuku plug; one su samo proizvodne snage. Moderna fabrika, koja počiva na primeni mašina, društveni je odnos proizvodnje, ekonomska kategorija.“ K. Marx *Beda filozofije*, „Kultura“ 1947, str. 120. Međutim, ovaj opštiji pojam proizvodnih snaga Marxu služi samo da bi istražio istorijski, a to znači socijalno-klasni karakter proizvodnih snaga.

izvodnje, upravo proizvodne snage tog načina proizvodnje.² On to najčešće čini tako što mašinu kao proizvodnu snagu posmatra u odnosu na radnike.

„Borba između kapitalista i radnika počinje samim kapitalističkim odnosom. Ona besni kroz celi manufakturni period. Ali tek sa uvođenjem mašina radnik počinje borbu protiv samog sredstva za rad, tog materijalnog otelovljenja kapitala... materijalne osnove kapitalističkog načina proizvodnje. U vidu mašine, sredstvo za rad postaje odmah konkurent samog radnika. Samooplođivanje kapitala pomoću mašine stoji u upravnoj srazmeri prema broju radnika kojima mašina uništava uslove za egzistenciju...”³

„Ako mašina i jeste najsilnije sredstvo za povećavanje proizvodnosti rada, to jest za skraćivanje radnog vremena potrebnog za proizvodnju neke robe, kao *nosilac kapitala* ona postaje najsilnije sredstvo da radni dan produži preko svake prirodne granice... Pre svega, kretanje i radna aktivnost sredstva za rad postaju u mašini nezavisni prema radniku... Kao kapital, automat ima u kapitalističkoj ličnosti svest i volju; stoga je on nadahnut težnjom da *buntovnu ali elastičnu ljudsku prirodnu granicu prisili na minimalni otpor...*”⁴

Marx ističe da je mašina već svojom *konstrukcijom* podešena ne samo da proizvede određenu upotrebnu vrednost, nego i da stvori *veću (prometnu) vrednost* — što znači da je podešena da iz radnika istisne što veći višak vrednosti.

„Usavršavanje konstrukcije mašina delom je nužno radi većeg pritiska na radnika, a delom samo sobom prati intenzifikaciju rada, jer granice radnog dana prisiljavaju kapitalistu da u pogledu troškova proizvodnje bude krajnje štedljiv.”⁵

„...Mašina nije ni u kom pogledu sredstvo rada pojedinog radnika. Njena *diferentia specifica* nije nipošto u tome, kao što je to kod sredstva za

² Tako u *Bedi filozofije* u kojoj je proizvodne snage posmatrao — kao što smo istakli — nezavisno od istorijski datog društveno-ekonomskog kretanja, on ističe: „Ručni mlin daće vam društvo s feudalnim gospodarima, parni mlin društvo sa industrijskim kapitalistima.” (Ibid. str. 99).

³ Karl Marks: *Kapital*, I tom, „Kultura” 1958, str. 310.

⁴ Ibid. str. 294.

⁵ Ibid. str. 299—300.

rad pojedinog radnika, da posreduje u delovanju radnika na predmet: naprotiv delovanje radnika je određeno tako da ono još samo posreduje u radu mašine, u njenoj akciji na sirovinama... mašina koja umesto radnika ima sposobnost i snagu, sama je virtuous, koja ima sopstvenu dušu u mehaničkim zakonima koji u njoj deluju... delatnost radnika ograničena na puku apstrakciju delatnosti, svestrano je određuje i upravlja prema kretanju mašinerije, a ne obratno... jedinstvo ne postoji u živim radnicima već u (aktivnoj) mašineriji.”⁶

Dok je krajem 19. i prvih decenija dvadesetog veka većina marksista pod uticajem pozitivističke orijentacije marksizma Druge internacionale, nasuprot Marxu, smatrala da su proizvodne snage u socijalno-klasnom smislu neutralne, u toku poslednjih godina sve je više marksističkih mislilaca koji aktueliziraju bitnu Marxovu tezu o socijalno-klasnoj određenosti proizvodnih snaga pokazujući kako nju potvrđuje savremeni razvitak. Među njima se nalaze Andre Gorz, Hans-Dieter Bahr, Gianfranco La Grassa, Richard Vahrenkamp i Jorge Semprun čije radove ovde objavljujemo, kao i neki drugi koje ćemo u ovom prilogu citirati.

Ovu društveno-istorijsku (a time i klasnu) uslovljenost, odnosno dimenziju proizvodnih snaga treba naročito istaći i to posebno zato što je unutar marksizma još uvek široko rasprostranjeno shvatanje o socijalno-klasnoj indiferentnosti proizvodnih snaga: proizvodne snage su socijalno-klasno indiferentne, njihova *primena* je društveno određena (ona može biti kapitalistička, socijalistička i sl.).

Već takvo postavljanje problema koje razdvaja proizvodne snage od njihove primene je pogrešno. Proizvodne snage su *društveno* relevantne tek u svojoj primeni. S druge strane, ta primena (namena) ih određuje, i to ne samo tako što proizvodnja određenih predmeta (što znači upotrebne vrednosti) traži određenu konstrukciju mašine, nego i tako što kapitalistička proizvodnja, logika kapitala, utiče na konstrukciju mašina s ciljem da ih učini što podesnijim za eksploataciju radnika, za istiskivanje što većeg viška vrednosti.

Oni koji stoje na stanovištu socijalno-klasne indiferentnosti proizvodnih snaga posmatraju razvoj tih snaga jedino kao kvantitativan rast koji znači samo neprestano razvijanje i usavršavanje njihove tehničke konstruk-

⁶ K. Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Dietz Verlag, Berlin, 1953, str. 584—586.

cije, koji omogućuje sve viši stepen ovladavanja prirodom itd. Ako se u tom kontinuiranom rastu javljaju novi kvaliteti, oni se tiču samo tehničke konstrukcije proizvodnih snaga; u društvenom smislu u tom rastu se ne javljaju bitne kvalitativne promene. Kvalitativne promene tiču se samo sfere proizvodnih odnosa.

Znači, proizvodne snage određuju proizvodne odnose, proizvodni odnosi pospešuju ili koče razvoj proizvodnih snaga, ali same proizvodne snage su socijalno-klasno — a to znači i istorijski — neutralne, indiferentne.

Nasuprot takvom shvatanju Gianfranco La Grassa ističe:

„Nikad ne može postojati puki kvantitativni razvitak proizvodnih snaga, već je to uvek razvitak određenog smera i tipa koje implicira specifična ‚unutrašnja‘ artikulacija procesa proizvodnje.”⁷

I Vanja Sutlić kritikuje shvatanja koja razvoj proizvodnih snaga svode na kvantitativne promene, ističući bitnu kvalitativnu određenost proizvodnih snaga u pojedinim istorijskim epohama.

„U vulgarnoj intepretaciji proizvodne snage od početka povijesti do danas, i dalje, u perspektivi, imaju kvantitativni rast i kvalitativnu evoluciju, ali su, makar ranije primitivne a danas razvijene, sutra još razvijenije, tj. na višem tehničkom nivou, bitno kvalitativno iste (uz sve modifikacije) od početka do kraja povijesti, dok su korjenito kvalitativno različiti samo odnosi u proizvodnji koji se ‚skokom‘ mijenjaju, jedanput kao ‚azijski način proizvodnje‘, drugi put kao antičko ‚robovlasništvo‘, pa ‚feudalizam‘, pa ‚kapitalizam‘, pa ‚socijalizam‘ itd.

Ova teza, buržoaska reinterpretacija marksizma, koja dominira u udžbenicima historijskog materijalizma, promašuje klasična mjesta kod Marxa, koji je jasno uočio kvalitativnu razliku između, na primjer, proizvodnih snaga feudalizma i proizvodnih snaga kapitalizma, sasvim dobro znao da je manufaktura, u smislu čovjeku primjerenog pristupa procesima produkcije ‚naprednija‘ od industrije, iako je industrija neminovna, vrlo dobro znao da proizvodne snage doista *odgovaraju* odnosima u proizvodnji.

⁷ Gianfranco La Grassa, *Proizvodne snage i odnosi proizvodnje*, časopis „Maksizam u svetu”, 10/1974, str. 59.

E, Bloch je ovu razliku u tipu proizvodnih snaga opisao, pomalo nepovijesno, kao ‚šilerovski‘ i ‚geteovski‘ moment. Jedan nastoji oko toga da se priroda eksploatira, drugi ne prenosi na prirodu odnose kapitalističke epohe nego je s prirodom u ‚povjerenju‘. Kvalitativna razlika između proizvodnih snaga pojedinih epoha mora biti početna misao za razumijevanje onoga pred čim stojimo: za nas se, na kraju krajeva, ne radi više o razvijanju starih nego o stvaranju-otkrivanju novih proizvodnih snaga.”⁸

2. Jedan od teorijsko-metodoloških (odnosno gnoseoloških) izvora ovakvog shvatanja proizvodnih snaga je zanemarivanje osnovne Marxove politekonomske kategorije, kategorije načina proizvodnje. Način proizvodnje je, kao što je poznato, dijalektičko jedinstvo proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga i on određuje suštinu jedne društveno-ekonomske formacije. Zato Marx i kaže:

„U opštim linijama mogu se azijski, antički, feudalni i savremeni buržoaski način proizvodnje označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije.”⁹

Upravo zato što se nalazi u jednoj *celini* sa proizvodnim odnosima (što su sjedinjeni ne spoljnim vezama, nego vezama celine kojoj zajedno pripadaju) i što ta celina određuje društveni sistem, proizvodne snage nose bitna socijalno-klasna obeležja te celine.

Ukoliko se ne polazi od načina proizvodnje, nego, na primer, od odnosa proizvodnje, onda se analiza društva počinje dualizmom proizvodni odnosi — proizvodne

⁸ V. Sutlić, *Povjesnost proizvodnih snaga i mjera obrata i humanističko obrazovanje*; V. Sutlić: *Bit i suvremenost*, izd. „Veselin Masleša”, 1967, str. 356.

⁹ K. Marx: *Predgovor Prilogu kritici političke ekonomije*, „Kultura” 1960, str. 10. Na više mesta u svojim spisima Marx govori o proizvodnim snagama i odnosima proizvodnje unutar datog načina proizvodnje. Tako, na primer, u III tomu *Kapitala* on piše: „... naučna analiza kapitalističkog načina proizvodnje dokazuje da je on način proizvodnje posebne vrste, specifične istorijske određenosti; da on, kao svaki drugi određeni način proizvodnje, pretpostavlja neki dati stupanj društvenih proizvodnih snaga... da odnosi proizvodnje — odnosi u koje ljudi stupaju u društvenom procesu svoga života, u proizvodnji svog društvenog života — koji odgovaraju ovom specifičnom istorijski određenom načinu proizvodnje, imaju specifičan, istorijski i prolazni karakter”. K. Marks, *Kapital*, III tom, „Kultura” 1948, str. 761.

snage i taj se dualizam provlači kroz čitavu analizu. To podrazumeva da se proizvodni odnosi reprodukuju na bazi automatizma što ga čine društveno-ekonomski zakoni, a proizvodne snage su uvek *izvan* toga toka društvene reprodukcije. Proizvodne snage „spolja” uspostavljaju odnos sa odnosima proizvodnje (jer nema ničeg što ih drži u jednoj celini, što ih čini delovima jedne celine) i ta relacija je uvek kvantitativne prirode. Određeni stepen razvijenosti proizvodnih snaga iziskuje promenu proizvodnih odnosa, nedovoljno razvijene proizvodne snage otežavaju razvoj proizvodnih odnosa, proizvodni odnosi pospešuju ili koče kvantitativan rast proizvodnih snaga, itd. Iz toga proizilazi da se promene društveno-ekonomskih i političkih odnosa i institucija što ih podrazumeva revolucija tiču samo promena političke vlasti i proizvodnih odnosa, a ne i promena karaktera proizvodnih snaga.

Studija Gianfranca La Grassa — koju kao prvi prilog o temi *Klasni karakter proizvodnih snaga* objavljujemo u ovom broju časopisa „Marksizam u svetu” — sva je usmerena protiv takvog (kako sâm autor kaže) „simplističkog”, „shematskog i mehanicističkog shvatanja” odnosa između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje i reafirmiše pravi sadržaj Marxovih pojmova: načina proizvodnje, proizvodne snage i odnosi proizvodnje. Zato La Grassa i može istaći:

„... proizvodne snage i odnosi proizvodnje nisu ‚entiteti’ koji su jedan prema drugom spoljašnje, već koji čine organsko jedinstvo. Mehanicističko gladanje na relaciju između ova dva ‚elementa’ načina proizvodnje kao na odnos uzroka, ili kao na odnos interakcije (koja je ‚recipročna’, ‚unakrsna’ kauzalnost), greši upravo u tome što prenebregava ovu njihovu čvrstu integriranost.”¹⁰

A ta njihova čvrsta integriranost predstavlja sam način proizvodnje.

3. Socijalno-klasnu određenost proizvodnih snaga potvrdio je istorijski razvoj od antike (za Aristoteľa je rob kao proizvodna snaga bio isključen iz društva, sveden na radnu životinju) do savremenog kapitalizma. Posebno su nastanak i razvoj kapitalizma pokazali kako kapital stvara sebi adekvatnu strukturu proizvodnih snaga i određuje, odnosno podređuje njihov razvoj.

¹⁰ Gianfranco La Grassa, *Proizvodne snage i odnosi proizvodnje*, časopis „Marksizam u svetu” 10/1974, str. 49.

La Grassa, u već pominjanoj studiji, na osnovu analize Marxovog izlaganja o prvobitnoj akumulaciji pokazuje kako su najpre sa raspadanjem feudalnog načina proizvodnje stvoreni bitni elementi kapitalističkog načina proizvodnje („eksproprijacija proizvođača od objektivnih uslova ispoljavanja njihove radne sposobnosti i... pretvaranje ljudske radne sposobnosti u robu”, s jedne, i akumulirana novčana, odnosno materijalna sredstva, s druge strane), a sa njima i prvi začeci kapitalističkih odnosa proizvodnje.

„Transformacija načina proizvodnje *po sebi*, tj. transformacija tehničko-organizacionih struktura konkretnog procesa proizvodnje... vrši se znatno kasnije, a vrši se upravo na bazi već konstituisanog kapitalističkog produkcionog odnosa (*formalnog podređivanja rada kapitalu*).”¹¹

Znači, kapitalistički odnosi proizvodnje koji su se javili počinju da stvaraju sebi adekvatne proizvodne snage. Tek sa razvojem tih proizvodnih snaga dolazi do konačnog podjarmljivanja rada od strane kapitala i do punog konstituisanja kapitalističkog načina proizvodnje.

„S radikalnom promenom tehnike i organizacije procesa izrade proizvoda, s potpunijom podelom rada u samim proizvodnim jedinicama, s razdvajanjem intelektualnog i fizičkog rada, onih koji naređuju i upravljaju i onih koji slušaju i izvršavaju naređenja, eksproprijacija radnika postaje stvarna.”¹²

„...pošto se kapitalistički način proizvodnje već ‚stabilizovao’ i usled tehničko-organizacionih transformacija proizvodnog procesa stekao dominantnu poziciju u društvenoj formaciji, postojeća struktura ‚stvarno’ kapitalističkih odnosa proizvodnje, koja tehničkom progresu i razvitku proizvodnih snaga daje specifičan pravac upravo u skladu s reprodukcijom datog društvenog organizma, obezbeđuje stalnu reprodukciju kapitalističkog načina proizvodnje.”¹³

Kad govorimo o kapitalističkim proizvodnim snagama, o proizvodnim snagama kapitalističkog načina proiz-

¹¹ Gianfranco La Grassa: *Proizvodne snage i odnosi proizvodnje*, časopis „Marksizam u svetu” 10/1974, str. 44.

¹² Ibid., str. 45.

¹³ Ibid., str. 46.

vodnje, onda pod tim ne podrazumevamo samo *korišćenje* proizvodnih snaga (i tehnike) u svrhu proizvodnje profita i sve one aktivnosti koje tome služe. Korišćenje mašina, tehnike, tehnologije, u vidu proizvodnih snaga, kao sredstava za ostvarivanje profita, kao usisivača živog rada, kao kapitala naspram najamnog rada, utiče, kako na razvoj mašina, tehnike, tehnologije, tako i na njihovu unutrašnju strukturu. Jedan drugi italijanski marksista, Angelo Dino ističe:

„U stvari kapitalistička upotreba mašina ne počinje samo u organizaciji fabričkog rada, već nužno uslovljava i način na koji su zamišljene i ostvarene te mašine.”¹⁴

Kapitalizam je uvek — a to čini i danas — između mnogih mogućnosti koje je pružao dostignuti stepen razvijenosti proizvodnih snaga birao one mogućnosti koje su najviše doprinosile njegovoj vlastitoj reprodukciji; u razvoju proizvodnih snaga osnovna je bila logika profita.¹⁵ Naravno, nikad ta logika nije bila jedina. Paralelno s njom delovala je i snaga ljudskog stvaralaštva koja se, ma koliko pritiskivana, ipak probijala kroz logiku profita i na taj način omogućavala ozbiljni tehnički i naučni progres, zahvaljujući, kao što ćemo videti, i dijalektici klasne borbe.

Sasvim je razumljivo da će buduća komunistička zajednica slobodnih ljudi u razvoju proizvodnih snaga imati sasvim drugi kriterijum i odlučivaće se za one mogućnosti koje će najviše doprinositi „razvijanju ljudske suštinske snage što je samo sebi svrha”. (Marx.)

U razvitku proizvodnih snaga vođenog logikom profita tehnika i tehnologija su svoju strukturu, konstrukciju, unutarjni racionalitet i sl. podešavale društvenoj ulozi koju imaju u kapitalističkom načinu proizvodnje, odnosno oplođivanju kapitala na osnovu eksploatacije živog rada. To podešavanje išlo je u nekoliko pravaca.

U tehnici i tehnologiji proizvodnje bila je opredmećena kapitalistička podela rada u fabrici, a ta podela rada je opet neposredno proizilazila iz logike profita.

¹⁴ Angelo Dino: *Techniciens et ouvriers a l'usine*, „Les Temps modernes”, 314—315 (sep. okt.) 1971, str. 518.

¹⁵ O tome vidi: Andre Gorz, *Radnička strategija i neokapitalizam*, „Komunisti” 1970, str. 68—72; Andre Gorz, *Tehnika, tehničari i klasna borba*, „Marksizam u svetu” 3/1974, str. 37—40; P. Baran, P. Swezy: *Monopolni kapital*, „Stvarnost”, Zagreb 1969, str. 126—130, i dr.

Marx je u I knjizi *Kapitala* veoma jasno pokazao kako se ta podela rada, koja nije ništa drugo nego, kao što to Marx ističe, „samo naročit metod da se na račun radnika pravi *relativni višak vrednosti* ili da se povećava samooplođavanje kapitala”¹⁶, a s njim i razvoj od proste kooperacije, preko manufakture, do krupne mašinske industrije razvijaju u funkciju potreba oplođivanja kapitala. Ta organizacija rada podrazumeva:

„kasarnsku disciplinu koja se izgrađuje u savršeni *fabrički režim* i potpuno razvija već ranije pomenuti rad *vrhovnog nadzora*, ujedno dakle i *podelu radnika* na ručne radnike i nadzornike, na industrijske redove i industrijske podoficire”.¹⁷

Mašine kao proizvodne snage u kapitalističkom društvu su konstruisane tako da prisiljavaju radnike na što je moguće intenzivniji rad i da istovremeno omogućuju što uspešniju kontrolu nad njegovim radom.

Marx podvlači:

„Čim se skraćenje radnog dana koje, pre svega, stvara subjektivni uslov za kondenzovanje rada, tj. sposobnosti da radnik u datom vremenu utroši više snage, sprovede prinudno, putem zakona, mašina postaje u rukama kapitala objektivno i sistematski primenjivano sredstvo da se iz radnika iscedi više rada. Ovo se vrši na dva načina: povećavanjem brzine mašina i proširenjem obima mašina koje isti radnik i ima da nadzire.”¹⁸

U kapitalizmu čovek je podređen mašini a ne mašina čoveku.

„Vidimo da mašine, s divnom moći da skrate ljudski rad i učine ga plodnijim, dovode radnike do gladovanja i preteranog rada... Svi naši pronalasci, sav naš napredak izgleda da se svršavaju time

¹⁶ K. Marks: *Kapital*, I tom, 1949, str. 293.

¹⁷ Ibid., str. 343. Evo još jednog mesta gde Marx govori o kapitalističkoj organizaciji rada: „Kapitalističko upravljanje je po svojoj sadržini društveno... Po svom obliku ono je dešpotsko... kao što su vojsci potrebni oficiri i podoficiri, tako su i masi radnika koji rade zajedno pod komandom istog kapitala potrebni industrijski viši oficiri (upravnici, managers) i podoficiri (nadzornici...) koji za vreme rada komanduju u ime kapitala.”

¹⁸ K. Marks, *Kapital*, I, „Kultura” 1958, str. 299.

da se materijalne snage obdaruju intelektualnim životom a ljudski život snižava do stepena tupe materijalne snage.”¹⁹

Da bi sa dostignutim stepenom razvitka proizvodnih snaga i, posebno, ekonomskih komunikacija i odnosa obezbedio svoju reprodukciju, kapital se mora veoma često prebacivati iz proizvodnje jednog u proizvodnju drugog proizvoda, moraju se neprestano uvoditi najčešće nebitne inovacije u tim proizvodima i sl. Radi toga su potrebne proizvodne snage — radnici i mašine — sa širom tehnološkom primenom.

Marx je posebno istakao uticaj tog imperativa kapitalističkog načina proizvodnje na promene najznačajnije proizvodne snage — samog radnika.²⁰

Hans-Dieter Bahr u jednoj svojoj studiji govori o tome kako tehnička konstrukcija mašine u savremenom kapitalizmu mora biti prilagođena čestim promenama predmeta proizvodnje.

„Tehnika poznog kapitalizma ne može se razumeti bez svoje dijalektike kao relativno otporne prema neposrednim promenama u odnosima proizvodnje i kao neposredno nadmašive po modusu tog istog progressa. Iz ove dijalektike nastaje tehnički princip najgeneralnije moguće zamenljivosti pojedinih elemenata i nastaje konstrukcija koja se, kao konstrukcija, tehnički svodi na pojam time što sama na predmetnom objektu konstruiše princip relativne zamenljivosti elemenata svoje strukture i načina funkcionisanja.”²¹

4. Socijalno-klasna određenost proizvodnih snaga koju smo dosad konstatovali čini jednu stranu njihovog bića. Jer to je biće dvostruko, dijalektičko isto onako kao što je i sam rad od koga sve polazi dvostruk i dijalektičan.

„Kapitalistički proces proizvodnje je jedinstvo procesa rada i procesa uvećanja vrednosti” — ističe Marx.

Proces proizvodnje nužno ima istu dijalektičku strukturu kao i rad: dijalektici konkretnog i apstraktnog rada odgovara u procesu proizvodnje dijalektika procesa

¹⁹ K. Marks: Govor održan na jubileju lista „Peoples Paper”, K. M. — F. E. *Isabrana dela*, I tom, „Kultura” 1949, str. 333—334.

²⁰ Vidi K. Marks: *Kapital*, I tom, 1950, str. 397—398, 399.

²¹ Hans-Dieter Bahr: *Kritika „Političke tehnologije”, „Treći program”, Leto 1973, str. 87.*

izrade korisnih, upotrebnihih predmeta i procesa uvećanja vrednosti. Ova dijalektika procesa proizvodnje obuhvata sve elemente tog procesa (prema tome i proizvodne snage), kao i rezultat toga procesa, robu koja je upravo zato dijalektičko jedinstvo upotrebne i prometne vrednosti.²²

Proizvodne snage su tako, s jedne strane, „puko sredstvo za život rada”, puko sredstvo procesa rada koji je ništa drugo do sam rad posmatran u momentu njegove stvaralačke delatnosti.”²³

One materijalitetom svoje tehničke konstrukcije (kako to kaže Hans-Dieter Bahr)²⁴ omogućuju čoveku da ih „iskorišćava kao sprovodnika svoga rada” (Marx) i da proizvodi korisne, upotrebne predmete, upotrebne vrednosti. One imaju tu funkciju jer su i same proizvod stvaralštva čoveka.

S druge strane, proizvodne snage su istovremeno opredmećeni rad koji u procesu proizvodnje stoji naspram radnika kao kapital, one su „sprovodnik za... proces usisavanja” živog rada.²⁵

²² „Proces produkcije je neposredno jedinstvo procesa rada i procesa uvećanja vrednosti, kao što je njegov neposredni rezultat, roba, neposredno jedinstvo upotrebne i prometne vrednosti.” K. Marks, *Prva verzija VI glave Kapitala*, „Pregled”, avgust 1968, str. 198.

²³ Ibid., str. 203.

²⁴ Hans-Dieter Bahr: *Kritika „Političke tehnologije”, „Treći program”, Leto 1973, str. 82.*

²⁵ Tu dijalektiku proizvodnih snaga nije u svom zaključivanju uzeo u obzir Kostas Axelos u svom delu *Marx, mislilac tehnike*. Zato on kritikuje Marxa „što je u isti mah romantik, i pesimist” kad je reč o tehnici (Kostas Axelos, *Marx penseur de la technique*, Les éditions de minuit 1961, str. 81). No, Axelos je po našem mišljenju napravio prvu grešku što je i u interpretaciji Marxove misli odvojio pojam tehnike od pojma proizvodnih snaga, pa tako on tehniku čini nezavisnom od bitnih društvenih određenja.

Ako se tehničari pristupa kao tehničari tada se ona ili svodi na tehničku konstrukciju, mehanizam, aparat uvek odvojen od njegove upotrebe, znači posmatra se isključivo kao predmet prirodnih, egzaktnih nauka (osnovnih, kao matematika, mehanika, dinamika i sl. ili izvedenih — mašinski elementi, elektrotehnika, parni kotlovi itd.), pa se tako podvlači njena društvena indiferentnost (što onda oduzima legitimnost svakom pokušaju klasno, upravo genuino marksističke analize tehnike); ili joj se pridaje filozofski status, pa tehnika postaje živino opredeljenje, istorijski projekt, način življenja i razvija se čitava metafizika tehnike — sve to tako da ona prevazilazi određeni, istorijski dati način proizvodnje, te ju je nemoguće teorijski zahvatiti osnovnim Marksovim kategorijama, niti je kao praktični problem rešiti izmenom načina proizvodnje. Ako se tehničari pristupa kao proizvodnoj snazi, onda se misao upućuje na otkrivanje njene društvene i istorijske dimenzije, onda se ona već odmah na početku određuje kao istorijski i društveni fenomen,

Evo kako Marx analizira tu dijalektiku:

„Produkciona sredstva, koja radnik primenjuje u zbiljskom procesu rada, jesu doduše svojina kapitaliste i, kako je ranije izloženo, stupaju kao *kapital* spram njegovog rada, koji je njegovo sopstveno ispoljavanje života. Ali, s druge strane, on je taj koji ih primenjuje u svom radu. U zbiljskom procesu rada on sredstva za rad *iskorišćava* kao sprovodnike svoga rada, a predmet rada kao materiju u kojoj se prikazuje njegov rad. Upravo time on produkciona sredstva pretvara u svrsishodni oblik produkta. Ali drugačije se stvar predstavlja sa stanovišta procesa uvećavanja vrednosti. Nije radnik onaj koji primenjuje produkciona sredstva, nego su produkciona sredstva ona koja primenjuju radnika. Nije živi rad taj koji se ozbiljuje u predmetnom radu kao svom objektivnom organu, nego je predmetni rad onaj koji se, usisavanjem živog rada, održava i umnožava, te time postaje *vrednost čija se vrednost uvećava*, postaje *kapital*, koji, kao takav, funkcioniše. Produkciona sredstva se pojavljuju samo još kao *usisači* što je moguće većeg kvantuma živog rada.”²⁶

„U procesu rada, radnik kao radnik stupa u jedan normalni, prirodni i svrhom samog rada određeni delatni odnos prema produkcionim sredstvima. On ih podešava i postupa s njima kao s pukim sredstvima i materijalom svoga rada. Sada se zaista ukida samostalnost, u sebi sadržana i svojevolja egzistencija ovih sredstava za produkciju, ukida se njihovo odvajanje od rada. U svom normalnom jedinstvu s radom, predmetni uslovi rada nastupaju kao puka materija i organi njegovog stvaralačkog delovanja... Ukoliko je proces produkcije puki *proces rada*, radnik, u ovom procesu, produkciona sredstva troši kao puka *sredstva za život rada*. Ali, ukoliko je proces produkcije istovremeno *proces uvećavanja vrednosti*, kapitalista u njemu troši radnu sposobnost radnika, ili živi rad prisvaja kao životnu krv kapitala. Sirovina, uopšte predmet rada, služi samo tome da *usisa* tuđi rad, a instrument rada služi samo kao konduktor, sprovodnik za ovaj *proces usisavanja*. Time što je živa radna sposob-

²⁶ K. Marks: *Prva verzija VI glave Kapitala*, „Pregled”, avgust 1968. str. 195—196.

nost utelovljena predmetnim sastavnim delovima kapitala, ovaj postaje oživljeno čudovište i započinje da deluje, „kao da ima đavola u telu.”²⁷

Znači, proizvodne snage su istovremeno i pretpostavke i sredstva stvaralačkog rada radnika i pretpostavke i sredstva oplođivanja kapitala; njima radnici u procesu rada gospodare a istovremeno one gospodare radnicima.

Ova dijalektika proizvodnih snaga izražava i osnovnu dijalektiku istorije, dijalektiku ljudske stvaralačke prakse (stvaralačkog rada, bitne proizvodnje, praxisa) i otuđenog rada. Proizvodne snage su uvek bile materijalni rezultat i pretpostavke stvaralačke delatnosti čoveka, njegovih stvaralačkih sposobnosti i potreba, najočiglednije ispoljavanje „ljudskih suštinskih snaga”. S druge strane, proizvodne snage su istovremeno bile materijalizacija otuđenog rada, rezultat i pretpostavka eksploatacije i podjarmljenja.

Marx upravo to ističe u *Ekonomsko-filozofskom manuskriptu*:

„Vidi se kako je historija *industrije* i nastalo *predmetno* postojanje industrije *otvorena knjiga ljudskih suštinskih snaga*, čulno data ljudska *psihologija*, koja dosad nije bila shvaćena u svojoj povezanosti s čovjekovim *bićem*, nego uvijek samo u vanjskom odnosu korisnosti, jer se — krećući se unutar otuđenja — shvaćalo samo opće čovjekovo postojanje, religija, ili historija u njihovom apstraktno-općem biću kao politika, umjetnost, literatura itd., kao stvarnost ljudskih suštinskih snaga, i kao akti *ljudskog rada*. U običnoj materijalnoj industriji... imamo pred sobom opredmećene čovjekove suštinske snage u obliku čulnih, tuđih korisnih predmeta u obliku otuđenja.”²⁸

O toj dvostrukoj prirodi nauke i tehnike kao proizvodnih snaga govori i francuski marksista Andre Gorz:

„Dakle, nauka i tehnika zavise od vladajuće ideologije i nisu imune od nje. Integrisane u proces proizvodnje, podređene njemu i njim podsticane, one, kao proizvodne snage, nose pečat kapitalistič-

²⁷ Ibid., str. 319—320.

²⁸ K. Marks: *Ekonomsko-filozofski manuskript*, K. M.—F. E. Rani radovi, „Kultura”, Zagreb 1953. str. 234. Vidi o tome K. Marks: *Nemačka ideologija*, K. M.—F. E. Rani radovi, str. 326—327. zatim K. Marx: *Kapital*, I tom, „Kultura” 1949. str. 397—398 i dr.

kih odnosa proizvodnje. Istina, ta integrisanost nije nikad potpuna. Nije nikad potpuna zato što naučna delatnost, rad koji se sastoji u proizvođenju znanja, poseduje — kao i svaki drugi rad — deo neotuđive autonomije, oličene u samom radniku kao suverenoj praksi.”²⁹

Zoran Vidaković takođe analizira dijalektiku istorijskog razvitka proizvodnih snaga u antagonističkom društvenom načinu proizvodnje, posebno kapitalističkom načinu proizvodnje:

„U takvom načinu proizvodnje, proizvodne snage ne mogu se svesti na strukturu-dinamiku činilaca proizvodnje koju kapitalistička ekonomska struktura (celina klasnih odnosa proizvodnje) obuhvata, efektivno realizuje u specifičnoj (kapitalističkoj) produktivnosti i prožima vlastitim determinizmima (eksploatacijom i alijenacijom rada i tako dalje). Kroz tu strukturu-dinamiku činilaca proizvodnje, a i mimo nje, i uvek preko njenih granica, probija se istorijsko-praktično, u biti revolucionarno, kretanje proizvodnih snaga koje sadrže i pokreću razvitak ljudskih sposobnosti, individualnih i društvenih ljudskih potreba i revolucionarno-praktičnih odnosa između sposobnosti i potreba, i između izvorno ljudskih i opredmećenih proizvodnih snaga (sredstva za proizvodnju).”³⁰

Hans-Dieter Bahr u studiji koju objavljujemo u ovom broju „Marksizam u svetu”, nastoji da otkrije još složeniju dijalektiku proizvodnih snaga. On najpre posmatra proizvodne snage i njihov razvitak kao odnos čoveka i prirode, pa mu se „istorijski razvitak sredstava za rad” javlja „kao radom postignuto ospoljenje prirodnih oblika u društveno-svrshodne oblike rada”, odnosno kao „naturalizovanje oblika društvenih upotrebnih sredstava”. Nakon analize ovog aspekta humaniziranja prirode i naturaliziranja čoveka, koji se odvija kroz sve istorijske epohe i koji odgovara radu nezavisnom „ma od kojeg određenog društvenog oblika”, radu kao „procesu između čoveka i prirode, procesu u kome čovek vrši svoju razmenu materije s prirodom i ovu razmenu omo-

²⁹ Andre Gorz: *Techniques, Techniciens et lutte de classes*, „Les Temps modernes”, br. 301—302/1971, str. 149.

³⁰ Zoran Vidaković: *Radnička klasa i društvena moć*, „Treći program”, Proleće 1973, str. 30.

gućava, uređuje i nadzire vlastitom delatnošću”.³¹ Bahr posebno razmatra socijalno-klasnu određenost proizvodnih snaga, pokazujući kako mašinerija ima, s jedne strane, „vid cilju primerenog sredstva za prisvajanje tuđeg rada”, a s druge strane, „vid svrshodnog uslova za pribavljanje upotrebnih vrednosti”.

Herbert Marcuse ovu dijalektiku proizvodnih snaga kao da ne shvata. Kada kritikuje savremeno razvijeno kapitalističko društvo onda u proizvodnim snagama vidi samo faktor njegove reprodukcije. Kada govori o mogućnostima oslobođenja onda se poziva na proizvodne snage kao puku pretpostavku (ne činilac) oslobođenja.

Valja još jednom naglasiti uzajamnu uslovljenost obe dimenzije (odnosno funkcije) proizvodnih snaga. Isto onako kao što nema apstraktnog rada bez konkretnog, prometne vrednosti robe bez njene upotrebne vrednosti, nema ni kapitalističke, eksploatatorske funkcije proizvodnih snaga bez njihove stvaralačko-proizvodne funkcije.

Marx je u *Manifestu komunističke partije* i u *Kapitalu* pokazao kako „buržoazija ne može da postoji a da neprekidno ne revolucionariše oruđa za proizvodnju”. Međutim, od Marxovih vremena do danas desila se jedna značajna promena u odnosu kapitalizma prema razvoju proizvodnih snaga, pre svega, prema razvoju nauke i tehnike.

S jedne strane, već unutar kapitalizma tehnika i nauka razvile su se do tog stepena da nauka postepeno postaje osnovna proizvodna snaga — to je onaj proces koji nazivamo naučno-tehnička revolucija. (Jorge Semprun je u prilogu koji objavljujemo u ovom broju „Marksizam u svetu” pokazao kako pojam naučno-tehničke revolucije ne smemo shvatiti u smislu revolucionarnog prevrata načina proizvodnje.)

S druge strane, taj proces još direktno ne razara kapitalizam — naprotiv, kapitalizam još uspeva da i proizvodne snage naučno-tehničke revolucije „čini faktorom svoje reprodukcije”.

Uz dalje transformacije i modifikacije kapitalizma, proizvodni odnosi i čitavo kapitalističko društveno uređenje se prilagođavaju novorazvijenim proizvodnim snagama. Novonarastle proizvodne snage zahtevaju sve veći stepen društvenog povezivanja rada, dalje razvijaju i artikulišu društveni karakter rada. Kapitalistički sistem vrši transformacije oblika svojine, oblika procesa proizvodnje i načina rada da bi odgovorio tom zahtevu pro-

³¹ K. Marks, *Kapital*, I tom, „Kultura” 1947, str. 127.

izvodnih snaga. Ali, u tim transformacijama kapital i njegova logika ostaju nepromenjeni i dominantni. Čak se i personifikacije kapitala menjaju, ali kapital ostaje.

Tako razvoj proizvodnih snaga predstavlja i neprestani izazov kapitalističkom sistemu, izazov njegovoj vitalnosti i mogućnosti modifikacija.

Međutim, transformacije u procesu reprodukcije kapitalističkog sistema koje nastaju usled razvoja savremenih proizvodnih snaga i daljeg zaoštavanja osnovnih protivrečnosti unose neka bitno nova obeležja u taj sistem koja se posebno tiču daljeg razvoja nauke i tehnike. Naime, jedno od bitnih obeležja savremenog kapitalizma u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama („kasnog kapitalizma, organizovanog, korporacijskog kapitalizma“, „monopolnog kapitalizma“, „državno-monopolističkog kapitalizma“) koje proizilazi iz zaoštavanja njegovih osnovnih (i izvedenih) protivrečnosti na bazi visokorazvijenih proizvodnih snaga, jeste činjenica da on mora sve veći deo svog proizvodnog potencijala da koristi jedino radi reprodukcije sebe kao sistema. Dok je ranije (u liberalnoj fazi, pa i docnije, u prvoj monopolističkoj fazi) kapitalizam obezbeđivao svoju vlastitu reprodukciju (reprodukciju sebe kao društvenog sistema *posredno* kroz sam proces materijalne proizvodnje, poslednjih decenija u najrazvijenijim zemljama on mora da razvija sve brojnije posebne delatnosti izvan sfere neposredne materijalne proizvodnje čiji je smisao obezbeđivanje celokupne reprodukcije sistema i koje traže sve značajnija sredstva.

Marksistički orijentisani američki politekonomisti Paul Baran i Paul Swezy u svom delu *Monopolni kapital* ističu tri osnovne grupe aktivnosti koje se organizuju, razvijaju da bi bila moguća reprodukcija kapitalističkog sistema, što znači njegovo održavanje: prvo, reklame i marketing, drugo, stalne inovacije u modelima već osvojenih proizvoda koje ne donose ništa bitno novo u upotrebnosti vrednosti tih proizvoda i, treće, državna administracija i vojni kompleks.

Upravo takvim načinom svoje reprodukcije i odnosom prema proizvodnim potencijalima društva, savremeni kapitalizam pokazuje da gubi onu progresivnu ulogu u razvoju proizvodnih snaga o kojoj Marx govori u *Manifestu*.

5. Iz dosadašnjeg izlaganja proizilazi sledeća teza: dijalektika proizvodnih snaga o kojoj smo dosad govorili i dijalektika klasne borbe koju Marx u *Manifestu komunističke partije* izlaže kao osnovni pokretački faktor istorijskog razvoja, nisu dva odvojena procesa. Di-

jalektika klasne borbe pokretala je i pokreće dijalektiku proizvodnih snaga, a ova je dijalektici klasne borbe davala i daje nove impulse i orijentacije.

To, pre svega, znači da razvoj proizvodnih snaga nije rezultat samo objektivnih društveno-ekonomskih zakonitosti kapitalističke reprodukcije, nego i same borbe rada i kapitala, borbe radničke klase i buržoazije. Pošto bi radništvo svojom borbom prisililo kapitaliste na ustupak u jednom pitanju, oni su bili logikom profita prinuđeni da u razvoju tehnike traže kompenzacije za učinjene ustupke. Tako Marx ističe:

„Čim je sve veće ogorčenje radničke klase prisililo državu da prinudnim merama skрати radno vreme, dakle od onog časa kad je zauvek bio učinjen kraj pojačanoj proizvodnji viška vrednosti putem produžavanja radnog dana, kapital se, *pomoću ubrzanog razvitka mašinskog sistema*, svom snagom i s punom svešću bacio na proizvodnju relativno viška vrednosti...“³²

Dieter Bahr navodi kako je još Hegel suštinu tehničkog progressa video u tome što je cilj ovog progressa (koji se inače, prema Hegelu, razvija jedino kao neprekidni kvantitativni rast, pa je otuda „loša beskonačnost“) jedinstvo cilja sopstvenika sredstava za proizvodnju koji, kako Hegel ističe, „želi da pomoću sebe u objektivnom svetu sebi da objektivitet i da se izvrši“ i cilja radnika „koji je bitno težnja i nagon“. Dieter Bahr se nadovezuje na ove Hegelove misli:

„Tehnika se i kao neposredan proizvod ne može objasniti bez ove suštine tehničkog progressa. Ali, ako tehniku treba shvatiti kao proizvod vladajućeg postavljanja cilja i proleterske realizacije cilja, onda je nužno da i u njenoj konstrukciji ova dijalektika posiane pojmljiva.“³³

Dvojica italijanskih marksista. Serge Bologna i Francesco Ciafaloni, pišu:

„Druga pogreška se sastoji u tome što se tehnička evolucija proizvodnih procesa i uvođenja automatskih sistema smatraju prirodnim, skoro biološkim rastom, što se veruje kako tehnički napre-

³² K. Marks, *Kapital*, I tom, „Kultura“ 1958, str. 299.

³³ Hans-Dieter Bahr, *Kritika „Političke tehnologije“*, „Treći program“, Leto 1973, str. 83.

dak ima sopstvenu autonomiju i nužnost, nezavisnu od istorijskih procesa, posebno nezavisnu od klasnih borbi. Istina je drugačija: masovno uvođenje novih automatskih oruđa čini deo političkih odluka kapitala i tesno je povezano sa radničkim borbama; ono je politički odgovor na borbu koja se vodi u savremenoj krupnoj industriji, posebno na 'divlje' borbe koje se odvijaju u pogonima te industrije. Svaka oštra faza klasne borbe završava se tehničkim restrukturiranjem i tehnološkim skokom. Masovno uvođenje 'kontejnera' i automatizaciju procesa rukovanja treba smatrati političkim odgovorom na borbe lučkih radnika. Kapital ne koristi baš svu novu tehnologiju kojom raspolaže; on nešto drži u rezervi da bi se time poslužio u odgovarajućem trenutku. Dakle, istorija tehnološkog napretka nije biološka istorija mašina, već jedan od elemenata istorije klasnih borbi."³⁴

Francuski radnik — teoretičar Daniel Motje (prvi radnik koji je ostajući radnik doktorirao u Francuskoj) piše:

„Borba radnika protiv šefova, protiv svih organa koji ih okružuju i protiv propisa jeste kočnica za proizvodnju, ali i jedino sredstvo, jedini način da se ta proizvodnja nastavi. Bez ove borbe, ukoliko bi radnika društvo sasvim utuklo, ukoliko bi taj čovek bio zatvoren u neki kafkijanski svet, verovatno je da uopšte ne bi bilo ni proizvodnje. Kapitalizam može biti srećan što se ljudi koje on eksploatiše bore protiv njegove sopstvene apsurdnosti, jer najgora nedaća koja bi ga mogla zadesiti jeste da „klasna borba, koju on proklinje, nestane.“³⁵

Uticaju klasne borbe na razvoj proizvodnih snaga posebnu pažnju poklanja i Zoran Vidaković.

„Geneza i revolucija kapitalističke mašinerije, nauke i tehnike, i organizacije proizvodnje kroz koju se zbivao novovekovni razvitak proizvodnih snaga, rezultat je klasne borbe, najpre u tom smislu

³⁴ Sergio Bolonga, Francesco Ciafaloni: *Les techniques comme productives et comme produits*, „Les Temps modernes“, 289—290, 1970, str. 429.

³⁵ Daniel Mathe: *Nekoliko zamisli o upravljanju fabrikom*, Antologija „Samoupravljanje i radnički pokret“, III tom, str. 28.

što je kapital pomoću pokretanja i prisvajanja tih snaga savladavao, zapravo *neprestano pokušavao da savlada otpornu moć radnika*.

Kapitalistička upotreba mašine za slamanje ljudskog otpora radnih snaga razjarila je „kurjačku glad za viškom rada“ i nakon „bezmernog produžavanja radnog dana“ izazivala pojačani otpor radnika, koji je prisilio *kapitalističku klasu* da prihvati ograničenje radnog dana. Nakon toga, kapital zamenjuje ekstenzivnu eksploataciju rada intenzivnom, i radi toga *prisiljen* je da dalje usavršava mašinski sistem. Slične etape klasne borbe ponavljaju se i u kasnijim fazama kapitalističkog razvika, pa se tehnički progres zbiva kao njihova rezultanta uz neprestano sadejstvo kapitalističke konkurencije.

Da otporne snage radnika nije bilo, ne bi kapitalistička produkcija razvila mašineriju, nauku, organizaciju, ne bi uopšte došlo do modernih proizvodnih snaga, već bi potpuno reducirana ljudska sposobnost bila konačno podvrgnuta kapitalističkom sistemu, a time bi se zaustavila istorija. Zaustavila bi se, kao što se zaustavila istorija indijskog društva sa kastinskim poretkom...

Suprotno vulgarnom mišljenju da je novovekovnu civilizaciju — njene proizvodne snage, mašineriju, nauku, obrazovanje, socijalnu organizaciju, nove dimenzije ljudskih potreba i tako dalje — razvila kapitalistička proizvodnja sama za sebe, usled vlastitih interentnih movensa, istorijsko-dijalektička analiza otkriva da su ta dela civilizacije *razvijena u klasnoj borbi*.³⁶

Mišljenja smo da je uočavanje, upravo razumevanje veze između razvoja (odnosno dijalektike) proizvodnih snaga i klasne borbe od izuzetnog značaja za teoriju revolucije, a to znači za čitavu marksističku teoriju. Ukoliko se ne shvati povezanost razvoja proizvodnih snaga i klasne borbe, a zatim te svakodnevne klasne borbe i revolucionarne prakse, onda se neminovno ostaje na dualizmu autonomnih revolucionarnih činilaca: s jedne strane, proizvodne snage i njihov sukob sa proizvodnim odnosima, s druge strane, radnička klasa, njena klasna borba i revolucionarna praksa. Znači, u pitanju su dva paralelna toka između kojih treba tek uspostaviti neku vezu.

³⁶ Zoran Vidaković, *Radnička klasa i društvena moć*, „Treći program“, Proleće 1973, str. 81—83.

Iz toga dalje proizilazi dualizam vulgarnog ekonomskog determinizma, kontemplativizma, pozitivizma, s jedne, i političkog subjektivizma, voluntarizma, pseudoradikalizma ili političkog oportunističkog, s druge strane.

Ovaj dualizam se prvi put javio u teoriji Druge internacionale, i to kao rezultat njene prakse i ukupne istorijske situacije. Najjasnije je to došlo do izražaja u Bernsteinovom revizionizmu, u njegovom stanovištu da će sam razvoj proizvodnih snaga i posledice toga razvoja na celu društvenu organizaciju i bez revolucionarnih političkih akcija dovesti do socijalizma.³⁷

Međutim, i kod većine kritičara Bernsteina i teorije i prakse Druge internacionale nije sasvim prevladan dualizam o kome govorimo, naime nije shvaćen pravi odnos između „objektivne“ dijalektike proizvodnih snaga i njihovog sukoba sa proizvodnim odnosima, i „subjektivne“ dijalektike klasne borbe. To je vidno u organicističkom shvatanju klasnog osvešćivanja proletarijata koje je zastupala Rosa Luxemburg, shvatanju da je klasna svest proizvod zaoštavanja ekonomskih protivrečnosti. Georg Lukacs ima pravo kada kritikuje Rosu Luxemburg za ovo organicističko shvatanje³⁸, ali ni on sam ne uspeva da reši problem jer ne razmatra vezu između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, revolucionarne prakse i svesti, i to posredstvom klasne borbe koja je, s jedne strane, vezana za „objektivnu“ a, s druge, za „subjektivnu“ dijalektiku: u njoj se „završava“ objektivna a „začinje“ subjektivna dijalektika. Karl Korsch — jedan od najmisaonijih kritičara teorije i prakse Druge internacionale — blizak je rešenju kada piše:

„Objektivnoj formuli iz *Predgovora Prilogu kritici političke ekonomije*, „istorija društva jeste istorija njegove materijalne proizvodnje i protivrečnosti materijalnih proizvodnih snaga sa odnosima proizvodnje koji nastaju i razrešavaju se u njegovom razvoju“ — odgovara subjektivna formula *Komunističkog manifesta* — „istorija svih dosad postojećih

društava jeste istorija klasnih borbi“. Subjektivna formula razjašnjava i upotpunjuje smisao objektivne formule.”³⁹

Ali ni Korsch, svodeći revoluciju na politički čin nije našao onu pravu vezu između objektivnih i subjektivnih pretpostavki i činilaca revolucije, što na svoj način dokazuje i njegov docniji razvoj.

Poseban je slučaj Lenjina. Kod njega takođe ima izvesnih elemenata razdvajanja položaja, odnosa i delatnosti proletarijata u sferi proizvodnje i njegove klasne borbe, odnosno revolucionarne (političke) prakse, razdvajanja ekonomije i politike, naročito u delu *Šta da se radi*. Ocenjujući ispravno da razvoj kapitalizma na osnovu njegovih društveno-ekonomskih zakonitosti neće dovesti do sloma kapitalizma i nošen osnovnom revolucionarnom orijentacijom, upravo težnjom da pripremi i izvede revoluciju — za što mu je bilo neophodno da se oštro razgraniči od tredjunionističkog i svakog drugog oportunističkog (a ekonomizam je početkom ovog veka bio izrazito oportunistički pravac u Rusiji) — Lenjin, čini se, pada u grešku (pre svega, zato što preuzima deo odgovarajućih teorijskih koncepcija Druge internacionale) i nasuprot Marxu koji je isticao: da „iz pojedinačnih ekonomskih pokreta radnika izrasta svuda *politički pokret*“,⁴⁰ oštro razdvaja ekonomsku i političku borbu, ocenjujući prvu uglavnom negativno.

U polemici sa menjševikom Martinovim, koji se zalaže da se počne od ekonomske borbe radnika i da se toj borbi da politički karakter, Lenjin ističe:

„Ekonomska borba je kolektivna borba radnika protiv poslodavaca za povoljnije uslove *prodaje radne snage*, za poboljšanje uslova rada i života radnika. Ta borba je nužno strukovna borba, jer su uslovi rada raznih struka neobično različiti, i, prema tome, borba za *poboljšanje* tih uslova može se voditi samo po strukama.”⁴¹

³⁷ Karl Korsch, *Karl Marx*; Vidi: Lelio Basso, *Izgledi evropske ljevice*, „Komunist“ 1971, str. 63.

³⁸ Karl Marx, „Pismo Bolteu 23. XI 1871“; *Pismo o istorijskom materijalizmu*, izd. „Kultura“ 1957, str. 30. U ovom pismu, između ostalog, stoji i sledeće: „Naravno da je krajnji cilj političkog pokreta radničke klase zauzimanje političke vlasti za sebe, a za to je, razume se, potrebna do izvesnog stupnja razvijena prethodna organizacija radničke klase, koja izrasta iz same njene ekonomske borbe.“ (Ibid., str. 29.)

⁴¹ V. I. Lenjin, *Šta da se radi*; V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, „Kultura“ 1960, str. 274—275.

³⁷ Veoma je karakteristično za temu o kojoj raspravljamo to što Bernstein kritikuje Marxa za dualizam: s jedne strane, naučna ekonomska analiza koja utvrđuje objektivne ekonomske zakone i razvoj (što Bernstein prihvata) a, s druge strane, subjektivno zagovaranje političke akcije proletarijata, koje proizilazi istovremeno iz blankističke tradicije i Hegelove dijalektike (to Bernstein odbacuje). Vidi Eduard Bernstein, *Pretpostavke socijalizma i zadaci socijaldemokratije*. Zbornik *Marxizam i revizionizam*, „Naprijed“ 1958, str. 63—65, 68—69, 221, 224 i dr.

³⁸ Vidi Georg Lukacs: *Povjest i klasna svijest*.

„Na taj način, iza kitnjaste fraze: ‚dati *samoj* ekonomskoj borbi politički karakter‘, koja zvuči ‚strašno‘ dubokomisleno i revolucionarno, krije se, u suštini, tradicionalna težnja da se socijaldemokratska politika *snizi* do tredjunionističke politike!“⁴²

„Klasna politička svest može biti donesena radniku *samo spolja*, tj. izvan ekonomske borbe, izvan oblasti odnosa radnika prema poslodavcima. Oblast iz koje se jedino i može pocrpsti to znanje jeste oblast odnosa *svih* klasa i slojeva prema državi i vlasti, oblast uzajamnih odnosa među *svim* klasama.“⁴³

S problemom odnosa dijalektike proizvodnih snaga i dijalektike klasne borbe danas se muči i jedan od istaknutih marksističkih teoretičara na Zapadu, Lelio Basso. Tako, on u studiji *Korišćenje zakonitosti u periodu prelaska u socijalizam* dijalektiku razvoja proizvodnih snaga i revolucionarnu borbu radništva posmatra kao dva odvojena procesa.

„Da bi živeo, kapitalizam je prinuđen da sve više razvija proizvodne snage, a one, razvijajući se, sve više poprimaju društveni karakter“, koji se sve teže može održati unutar privatnih odnosa proizvodnje. Revolucionarna akcija radničkog pokreta mora se razvijati uklapanjem u taj rastući proces podruštvljavanja proizvodnih snaga: u meri u kojoj svesna intervencija proletarijata koristi tendencije podruštvljavanja, urođene razvoju proizvodnih snaga, odnosno u meri u kojoj uspeva da ovlada zakonima kapitalističkog razvoja, može u staro društvo da unosi elemente novog i pripremi revolucionarnu krizu koja će razbiti kapitalističke odnose proizvodnje.“⁴⁴

„Pored pritiska, koji bismo mogli definisati kao objektivan, i koji vrši razvoj proizvodnih snaga, postoji i subjektivni pritisak radničke klase, koja je između svih progresivnih snaga najznačajnija.“⁴⁵

Ovde je očigledno da je objektivna dijalektika proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa jedan proces, a

⁴² Ibid., str. 275.

⁴³ Ibid., str. 291.

⁴⁴ Lelio Basso, *L'utilizzazione della legalità nella transizione al socialismo*, „Problemi del socialismo“, 5/6, 1971, s. 827—828.

⁴⁵ Ibid., str. 837.

klasna borba radništva i njegova revolucionarna praksa, drugi od prvog odvojen proces, pa se zato ova praksa mora *uključiti* u objektivni proces.“⁴⁶

Zbog neshvatanja povezanosti objektivne dijalektike klasne borbe, Basso, po našem mišljenju, i pored svih nastojanja da u svoju, inače u mnogo čemu doista razložnu radničku strategiju, uključi široke, masovne akcije radništva, to ne uspeva. Prethodno još nešto: on iz istih razloga ne uspeva da otkrije temelj revolucionarne, istorijske uloge radničke klase. Sve to onda vodi ka tome da se bitan revolucionarni proces premešta u sferu postojećih političkih institucija i odnosa između pojedinih partija.

Nezumevanje i neuvažavanje bitne veze između dijalektike proizvodnih snaga (i proizvodnih odnosa) i klasne borbe javlja se na planu revolucionarne strategije još u jednom vidu, koji se obično naziva „revolucionarni oportunizam“. Tim terminom su, naime, neki marksisti na Zapadu označili strateško stanovište komunističkih partija u svojim zemljama. On podrazumeva čekanje na neku veliku ekonomsku krizu, upravo katastrofu kapitalizma, da bi se organizovale masovne revolucionarne akcije radništva radi obaranja kapitalizma. To u stvari podrazumeva odlaganje revolucionarnih okršaja buržoazije i proletarijata. Oni klasni sukobi koji se zbivaju u ekonomskoj sferi (a koji, u stvari, predstavljaju svakodnevnu klasnu borbu koju bi, delatnošću avangardu trebalo razvijati u svesnu i masovnu revolucionarnu radničku praksu, ne čekajući neku ekonomsku katastrofu) nastoje se kanalisati (a time i smiriti) u okvire institucionalnih sindikalnih, revandikativnih aktivnosti.

Autori poznate Frankfurtske škole takođe nisu u stanju da revoluciju shvate kao revolucionarnu praksu.

⁴⁶ Taj dualizam objektivnih i subjektivnih revolucionarnih faktora, proizvodnih snaga (i njihove protivrečnosti sa proizvodnim odnosima) i radničke klase, dolazi do izražaja i u Bassovoj interpretaciji Marxovog misaonog razvoja, u jednoj od najboljih analiza toga razvoja (*Pripomene o razvitku revolucionarnog učenja Marxa i Engelsa*, u knjizi *Izgledi evropske ljevice*, „Komunist“, 1971). Po toj interpretaciji Marx je u prvoj fazi razvoja istakao proletarijat kao osnovnu revolucionarnu snagu, dok su u drugoj, zreloj fazi njegovog razvoja (koja počinje negde 1851. g.) proizvodne snage postale glavni protagonisti, činioci revolucije. Basso takvu interpretaciju pokušava da utvrdi i delom jedne rečenice iz Marxove knjige *Gospodin Vogt* (1860) u kojoj Marx ističe potrebu „svesnog učešća radničke klase u istorijskom procesu revolucije koja se i odvija pred našim očima“.

A to je upravo rezultat činjenice da Max Horkhajmer (u predratno vreme, kada je još mislio o revoluciji) i Marcuse ne uspevaju da kritičkom analizom kapitalizma unutar njegovog društveno-ekonomskog bića (proizvodnog procesa) otkriju klasnu borbu u kojoj je onda moguće utemeljiti revolucionarnu aktivnost, praksu. Marcuseova koncepcija revolucije je takođe svojevrsni „revolucionarni oportunizam“; oštra kritika postojećeg, s jedne strane, i očekivanje velike katastrofe kapitalizma, s druge, koja treba da dođe, ne zna se kako. Doile — to Marcuse neprestano ističe — samo je edukativna priprema postojećih i potencijalnih subjekata revolucionarnog prevrata na dnevnom redu.

Već je ranije naglašeno da ona strana proizvodnih snaga koja je opredmećenje ljudskih stvaralačkih sposobnosti i intencija, njima daje oslobodilačku, revolucionarnu ulogu. Upravo zahvaljujući njoj proizvodne snage dolaze u sukob sa proizvodnim odnosima, isto onako kao što su s obzirom na onu svoju otuđenu, porobljivačku stranu faktor reprodukcije datih kapitalističkih odnosa (bez obzira na stepen njihove razvijenosti).

Znači, proizvodne snage su — da uzmemo primer kapitalizma — istovremeno i faktor koji protivreči i razara kapitalističke odnose proizvodnje i faktor koji ih reprodukuje.

S obzirom na vezu klasne borbe s dijalektikom proizvodnih snaga o kojoj smo govorili, aktueliziranje stvaralačke, oslobodilačke dimenzije proizvodnih snaga koje bi njih dovelo u nepomirljiv sukob sa proizvodnim odnosima, koje bi ih od faktora reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje učinilo faktorom njihove destrukcije, moguće je samo ukoliko klasna borba preraste u svesnu revolucionarnu praksu radničke klase. Drugim rečima, oslobodilačka potencija proizvodnih snaga (koju buržoazija nastoji neprestano da suzbija)⁴⁷ može doći do punog izražaja samo ukoliko je na delu oslobodilačka delatnost radničke klase. To je ono jedinstvo objektivnih i subjektivnih faktora revolucije koje pretpostavlja njenu zbilju, njen tok i razvoj.

6. Ukoliko se pođe od teze o socijalno-klasnoj određenosti proizvodnih snaga, teze čiju smo marksističku zasnovanost ovde nastojali da pokažemo, onda socijalizam znači ne samo osvajanje vlasti i promenu svojinskih odnosa, ne samo radničko samoupravljanje, nego

⁴⁷ „Kapitalizam razvija proizvodne snage na taj način što uništava, prikriva ili negira njihov oslobodavajući potencijal“. Andre Gorz: *Techniques, techniciens et lutte de classe*, „Les Temps modernes“, 301—302/1971, s. 143.

i promenu samih proizvodnih snaga i karaktera njihovog razvoja, upravo promenu celokupnog načina proizvodnje.

U svom poznatom delu *Anti-Dühring* Engels piše:

„A sada pogledajmo detinjastu predstavu gospodina Dühringa prema kojoj društvo može preuzeti sva sredstva za proizvodnju a da iz temelja ne prevrne stari način proizvodnje i, pre svega, da ne ukine staru podelu rada, predstavu prema kojoj je sve svršeno čim se samo povede račun a prirodnim okolnostima i ličnim sposobnostima, a da onda, kao i pre, čitave mase ljudi robuju proizvodnji jednog artikla, da čitava stanovništva budu angažovana nekom pojedinačnom granom proizvodnje i da se čovečanstvo i dalje deli na izvestan broj različito unakaženih ekonomskih varijeteta, kao što su ‚gurači kolica‘ i ‚arhitekti‘.“⁴⁸

Ukoliko bi se u socijalizmu zadržale proizvodne snage onakve strukture, racionalnosti, smeru razvoja i sl. kao u kapitalizmu, one bi u socijalizmu kao proizvodne snage jednog drugog načina proizvodnje ne samo sprečavale konstituisanje novog načina proizvodnje, a s njim i novog načina življenja (jer upravo zato što je proizvodnja bit čovekova, način proizvodnje uvek određuje i način življenja), nego bi deformisale i same svojinske, odnosno proizvodne odnose, svodile ih postepeno na neki oblik prethodnih, kapitalističkih odnosa.

Hans-Dieter Bahr o tome kaže:

„... klasne strukture ne treba tražiti samo u obliku suvereno dejstvujućih subjekata buržoazije, nego i u tehnički prikrivenim oblicima rada i odgovarajućim uvežbavanjima u apstraktno, subjekta lišeno mišljenje proizvodnje... Ove subjekta lišene klasne prinude učvršćuju ustaljene oblike građanskog života koji mogu da prežive čak i neposredni kapitalistički način proizvodnje.“⁴⁹

Ovim pitanjem se pozabavio i Vanja Sutlić. On je istakao da, kada je reč o socijalizmu, postoje dva moguća odnosa prema proizvodnim snagama. Prvi odnos podrazumeva

⁴⁸ F. Engels, *Anti-Dühring*, „Naprijed“ Zagreb, 1946, str. 314.

⁴⁹ Hans-Dieter Bahr, *Klasna struktura mašinerije*, časopis „Marksizam u svetu“, 10/1974, str. 88.

„nesmetan razvoj *starog* tipa znanosti, *starog* tipa tehnike, tehnologije, itd. kao cilja socijalističke revolucije. Odnosi u proizvodnji koji smetaju razvoju tako shvaćenih proizvodnih snaga, moraju se izmijeniti da bi se oslobodilo ono što je, kao ‚realna mogućnost‘, već *dano* u okviru starih odnosa.“⁵⁰

„Reduciran na jednostavnu formulu on znači: htjeli bismo socijalizam koji bi imao sve „prednosti“ kapitalizma minus kapitalističke odnose u proizvodnji, socijalizam s istim proizvodnim snagama kakve su i kapitalističke ali u porastu, socijalizam koji povlači za sobom, aktivira i maksimalno razvija tzv. materijalno i kulturno ‚nasljeđe‘. Ovakva solucija nije tek filozofsko-utopijska konstrukcija nego svakidašnji, ‚praktički‘ put kojim kao jednom stranom revolucionarnog odnosa, kao jednom ‚mogućnošću‘ prolaze socijalističke zemlje.“⁵¹

Drugo rešenje tog odnosa Sutlić definiše na sledeći način:

„Sa socijalističkim *totalnim revolucionarnim stavom* spram ekonomske sfere kao poprišta autonomnih, imanentnih, zakona privrednog kružnog toka, s manipulativnom distancijom neposrednih proizvođača spram nje, sa šansom samoupravljanja na homogenoj (‚demokratski‘ raščlanjenoj) razini društvenosti (zbog čega ‚centralni‘ plan ne proturječi ‚perifernom‘ samoupravljanju), tj. s mogućnošću neposrednog revolucionarno-intervenirajućeg odnosa spram ekonomskih procesa koji stihijski rastu u tzv. prelaznom periodu — dana je i druga mogućnost. Središnje pitanje socijalizma nije više, inače aktualno neizbježno, razvijanje *starih* proizvodnih snaga, uniformno, monokvalitetno pomišljenih od prvih ljudskih napora do danas i po uzoru na proizvodne snage kapitalizma: samo primitivnijih ili razvijenijih — nego izrastanje *novih* ‚produktivnih snaga‘, na temelju uvida u njihovu povijesnost, u njihovu epohalnost, u njihovu individualnost i, prema tome, u povijesnu genezu čovjeka (a ne ljudsku genezu povijesti), uvida u povijesno-svjetovalni značaj revolucije koja sve staro u njegovom iskonu

⁵⁰ Vanja Sutlić: *Povijesnost proizvodnih snaga: mjera obrata i humanističko obrazovanje*, V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, str. 352.

⁵¹ Ibid., str. 255.

prevraća u *novu* proizvodnju, *novi* odnos čovjeka i stvari na temelju *nove* ‚verzije‘ bitka po kojem jesu i čovjek i stvari.“⁵²

Međutim, socijalizam je prelazni period a ne društvo u kome su već ostvareni svi ciljevi revolucije, u kome su, naime, ukinuti već svi odnosi i činioci klasnog društva. Osim toga, socijalističke zemlje se razvijaju u svetu kome na mnogo načina još uvek bitna obeležja daje kapitalizam (na primer, odnosi na svetskom tržištu, tj. međunarodni ekonomski odnosi, međunarodni politički odnosi i sl.). Otuda socijalizam zadržava izvesnu dvojnost, utoliko pre ukoliko razvoj proizvodnih snaga u tim zemljama zaostaje za razvojem proizvodnih snaga u kapitalizmu: istovremeno sa kritikom kapitalističkog načina proizvodnje i kapitalističkih proizvodnih snaga i orijentacijom na konstituisanje novog načina proizvodnje (i novim proizvodnim snagama), socijalizam još uvek nužno razvija onaj tip proizvodnih snaga sa kojima je startovao čupajući se iz kapitalizma.

O tome govori dalje Sutlić:

„Stoga moramo živjeti u *dvojstvu*: pod zakonom ‚realnosti‘ mjesta na kome smo se zatekli valja nam razvijati proizvodne snage u njihovom sadašnjem obliku, podređivati naš bitni odnos i međusobne ljudske odnose zakonima privrednog rasta. Ne možemo ‚ukinuti‘ ekonomske kategorije, ma koliko, nakon Marxa, bili svjesni njihove prolaznosti, nego moramo uspostaviti vrlo plastične, vrlo pokretljive ekonomske zakone (na primer, formiranje cijena u robno-novčanoj proizvodnji). No — istovremeno — ni na jednom ‚sektoru rada‘, od školstva i oblikovanja slobodnog vremena do svakodnevnih privrednih zadataka, ne smijemo, ako nam je do novog svijeta, ni za trenutak živjeti u ‚realizmu‘, fetišizmu ‚starog‘ povijesno prošlog iako kronološki: postojećeg stanja.“⁵³

I u ovom bitnom pitanju socijalizma mora biti na delu dijalektika pokreta i cilja.

⁵² Ibid., str. 355—357.

⁵³ Ibid., str. 358.

Gianfranco La Grassa
PROIZVODNE SNAGE
I ODNOSI PROIZVODNJE

1. *Različita shvatanja veze između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje*

U „Predgovoru” iz 1859¹ Marx piše:

„U društvenoj proizvodnji svoje egzistencije ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, u odnose proizvodnje koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se dižu pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest. Na izvesnom stupnju svoga razvitka materijalne proizvodne snage društva do-

laze u protivrečnost s postojećim odnosima proizvodnje ili, što je samo pravni izraz za to, s odnosima svojine u čijem su se okviru dotad kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti odnosi se pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat cele ogromne nadgradnje.”

Ova Marxova tvrđenja — koja su, po našem mišljenju, loše i simplicistički tumačena² — pružila su osnovu za jedno shematsko i mehanicističko shvatanje veza između razvitka proizvodnih snaga i transformacije odnosa proizvodnje (i između ekonomske „baze” i „nadgradnje”), shvatanje koje je bilo veoma rasprostranjeno naročito u periodu Druge internacionale, ali koje ni do danas nije sasvim prestalo da negativno utiče na razvitak marksističke teorije.

Determinističko tumačenje Druge internacionale dovoljno je poznato i zato se može ukratko rezimirati. Pravi „pokretač” društvenog razvitka, najdinamičniji i centralni elemenat transformacija koje je ljudsko društvo doživljavalo u toku svoje istorije jeste razvitak proizvodnih snaga. Posebno, tehnički progres, to jest razvitak i preobražavanje tehničkih sredstava i metoda proizvodnje, predstavlja fundamentalni faktor društvene evolucije. Otkrivanje novih sirovina i novih izvora energije, pronalaženje novih proizvodnih oruđa i uređaja, novih tehničkih i organizacionih metoda procesa rada dovode do transformacije strukture društvenih odnosa proizvodnje, koja se, u suštini, mora usaglašavati s novim nivoima koje postepeno dostiže razvitak materijalnih proizvodnih snaga i prilagođavati se tim nivoima.

Iz ovog načina tumačenja veze koja postoji između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje proističu dva pogrešna shvatanja društvenog razvitka. Ili se misli da je društveni razvitak sasvim postepen, neprekidan, linearan proces bez „skokova” (ovaj tip tumačenja odbacuje

¹ Karl Marx, *Per la critica dell' economia politica*, Roma, Editori Riuniti, 1969, str. 5 (u srpskohrvatskom izdanju: „Prilog kritici političke ekonomije”, Beograd, „Kultura”, 1969, str. 9.) Vidi i: Karl Marx, *Lavoro salariato e capitale*, Roma, New Compton italiana, 1971, str. 55 (u srpskohrvatskom izdanju: Karl Marx—Fridrih Engels, „Izabrana dela u dva toma”, Beograd, „Kultura”, 1949, tom I, *Najamni rad i kapital*, str. 71): „Društveni odnosi u kojima pojedinci proizvode, društveni odnosi proizvodnje menjaju se, dakle, i preobražavaju se s promenama i razvitkom materijalnih sredstava za proizvodnju, proizvodnih snaga.” (Kurziv je Marxov).

² Treba obratiti pažnju, na primer, na to da se u navedenom pasusu izričito kaže da odnosi proizvodnje predstavljaju oblik razvitka proizvodnih snaga. Po Marxu, oblik nije nešto čisto „spoljašnje” u odnosu na sadržinu; on nije „sud” koji je „ravnodušan” prema *kvalitetu* svoje sadržine i koji u odnosu na nju može postati samo *kvantitativno* neadekvatan. Sadržina je uvek sadržina koju određuje oblik u kome se ona ispoljava. Oblik je, dakle, tesno spojen sa sadržinom, on je oblik date specifične sadržine. (U vezi s ovim videti: C. Bettelheim (Bettelhaim), *Calcul économique et formes de propriété* („Ekonomski račun i oblici svojine”), Paris, Maspero, 1970, str. 53—54.)

već sam pasus iz Marxovog teksta koji smo u početku citirali i u kome se govori o „eposi socijalne revolucije“). Ili se, pak, zastupa shvatanje po kojem se društvo preobražava u „revolucionarnim skokovima“, koji, međutim, nastupaju tek onda kad u granicama određene istorijske „faze“ društva materijalne proizvodne snage dostignu najviši stepen svoga razvitka preko koga se ne mogu dalje razvijati bez radikalne promene odnosa proizvodnje, koja bi se tada relativno lako mogla izvršiti, s pristanakom većeg dela društva, koji je već uvideo da je ta određena društvena struktura dostigla „plafon“ svojih razvojnih mogućnosti.

Razume se, niko sa sigurnošću ne može reći kada će biti dostignuta ta „kritična tačka“, jer je, uopšte uzevši, kapitalistička privreda, posle dugih perioda krize i zastoja, još sposobna za uspone i za novo burno razvijanje u kvantitativnom smislu. U stvari, problem revolucije se stalno odgađa za budućnost zato što za nju vreme još nije sazrelo (a sasvim je očigledno da, prema ovom tumačenju društvenog razvitka, nikad neće ni sazreti).

Postoji još jedna u neznatnoj meri drukčija, ali, po našem mišljenju, takođe pogrešna koncepcija. To je koncepcija koja nastoji da prevaziđe napred pomenuto determinističko shvatanje tvrdeći da između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje postoji interakcija i da, u stvari, čas proizvodne snage čas odnosi proizvodnje naizmenično (ili, pak, uporedo) igraju ulogu uzroka i ulogu posledice. Ako bismo hteli da budemo maliciozni, mogli bismo reći da ovo tumačenje želi da zdravorazumski princip *in medio stat virtus* pretvori u glupost, ili, ako hoćemo da banalizujemo (ali ne i da krivotvorimo!) takvo gledište, mogli bismo da tvrdimo da oni koji ga zastupaju smatraju da su dostigli najviši stepen razumevanja „dijalektike“, izbegavajući da utvrde „šta je starije — iaje ili kokoška“.³

U stvari, shvatanje da postoji recipročna interakcija između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje može imati smisla samo kad je reč o određenom stabilizovanom načinu proizvodnje čiji su društveni odnosi i strukturalni oblici takvi da on samog sebe vazda reprodukuje.

³ Ovaj izraz sadrži frapantnu logičku grešku. Kad se ukazuje, na primer, na reprodukciju određene životinjske vrste, očigledno je da nema smisla pitati se šta čemu hronološki prethodi — ta vrsta ili uslovi njene reprodukcije. Ali kad hoće da se utvrdi prelazak iz jednog oblika u drugi oblik potrebno je ispitati osnovne uzroke koji su izazvali transformaciju, uzroke koji se ne smeju brkati s uslovima reprodukovanja nekog datog oblika i koji, očividno, prethode uslovima.

Ali ako se i u takvom slučaju govori o „interakciji“, može se stvoriti zabuna, može se sugerisati mišljenje da postoji recipročna akcija (koja se, sasvim pogrešno, često naziva „dijalektička akcija“) između dvaju predmeta koji su jedan prema drugom „spoljašnji“.⁴ U ovom slučaju, takozvana interakcija nije ništa drugo nego dejstvo specifičnog organizacionog oblika društvene produkcione strukture, koji neprestano samog sebe reprodukuje upravo zato što u svakom proizvodnom ciklusu reprodukuje (društvene i tehničke) uslove reprodukcije koji su mu svojstveni. Usled toga razvitak proizvodnih snaga (tehnički progres, naučno saznanje itd.) vodi ponovnom konstituisanju, ponovnom širenju te date strukture odnosa proizvodnje, a to se dešava upravo zbog toga što ova struktura prilagođava razvitak proizvodnih snaga svojim potrebama, što ga s njima usklađuje. U ovom slučaju, dakle, proizvodne snage i odnosi proizvodnje predstavljaju dva aspekta istog problema, dva načina manifestovanja društvenog razvitka.

Ova „interakcija“ (ako hoćemo i dalje tako da je nazivamo) nikako ne može objasniti prelazak od jednog načina proizvodnje na drugi, od dominacije izvesnog načina proizvodnje u nekoj društvenoj formaciji na dominaciju drukčijeg načina proizvodnje (uz posledičnu transformaciju date društvene formacije u drugu).⁵

⁴ „Ali se ne treba zadržati ni na kategoriji interakcije. Ako bi se ona shvatila jedino kao dvostrani uzročni uticaj između dvaju predmeta koji su inače nepromenljivi, ne bismo učinili ni korak napred u saznavanju društvene stvarnosti u poređenju s jednosmislenim kauzalnim nizovima vulgarnog materijalizma (ili s funkcionalnim odnosima mahizma itd.). Interakcija nastaje, na primer, i u slučaju bilijske kugle koja miruje i koju pogađa druga kugla koja se kreće: tada prva počinje da se kreće, a druga skreće sa svog prvobitnog pravca zbog sudara itd. Interakcija kako je mi shvatamo, mora ići dalje od recipročnog uticaja predmeta koji su inače nepromenljivi.“ (G. Lukács (Lukač), *Storia e coscienza di classe*, Milano, Mondadori, 1973, str. 18.)

⁵ Vidi, na primer, kako se M. Dobb — koji se uglavnom može smatrati za istaknutog pobornika ovog tumačenja recipročne „interakcije“ — kasnije stvarno vraća shvatanju po kojem je razvitak proizvodnih snaga osnovni faktor društvene transformacije, iako pri tom u centar te transformacije ne stavlja tehnološki progres, nego govori uopšteno o „ekonomskom razvitku“, o „povoljnom ekonomskom ambijentu“ itd. (M. Dobb, *Problemi di storia del capitalismo* [„Problemi istorije kapitalizma“], Roma, Editori Riuniti, 1958, str. 292, 294, 295, pored toga i str. 38—39. Vidi zatim i, po našem mišljenju, ispravno tumačenje prethodnih uslova razvitka kapitalizma koje Dobb izlaže na str. 23—24.) Nasuprot njegovim izlaganjima u poglavljima o prvobitnoj akumulaciji i formiranju proletarijata, ovde su dati svi potrebni elementi za jedno sasvim drukčije tumačenje.

Marx je, bez sumnje, bio duboko svestan ovog problema i, u analizi prelaza od feudalizma u kapitalizam, eksplicitno je tvrdio da „mehanizmi“ ekonomskog razvitka i razvitka proizvodnje nekog određenog načina proizvodnje ne mogu biti od pomoći za razumevanje pojava koje vode od jednog načina proizvodnje k drugom, u konkretnom slučaju od feudalnog načina proizvodnje ka kapitalističkom. Našli bismo se, inače, u začaranom krugu, iz kojega možemo izići samo pomoću analize jedne „prvobitne akumulacije“, tj. akumulacije koja prethodi nastanku specifično kapitalističkog načina proizvodnje (i koja je, dakle, osnovna pretpostavka nastanka ovog načina proizvodnje). Marx u tom smislu piše:

„Videli smo kako se novac pretvara u kapital, kako se pomoću kapitala pravi višak vrednosti, od viška vrednosti više kapitala. Međutim, akumulacija kapitala ima za pretpostavku višak vrednosti, višak vrednosti kapitalističku proizvodnju, a ova, pak, postojanje većih masa kapitala i radne snage u rukama proizvođača robâ. Izgleda, dakle, kao da se celo ovo kretanje vrti u začaranom krugu, iz kojeg možemo izići samo ako pretpostavimo jednu ‚prvobitnu‘ akumulaciju... koja prethodi kapitalističkoj akumulaciji, akumulaciju koja nije rezultat kapitalističkog načina proizvodnje, već njegova polazna tačka.“⁶

Je li ova prvobitna akumulacija možda samo prosta akumulacija novca i robâ (sredstava za proizvodnju i sredstava za potrošnju) u rukama jednog dela društva?⁷ Ili je možda samo pretvaranje proizvoda ljudskog rada u robe? U stvari,

„novac i roba nisu unapred kapital, kao što to nisu ni sredstva za proizvodnju ni životna sredstva. Oni se moraju pretvarati u kapital. Ali se samo ovo pretvaranje može izvršiti jedino pod određenim okolnostima, koje se stižu u ovome: dve veoma različite vrste vlasnika robâ moraju se sučeliti i stupiti u dodir, s jedne strane vlasnici novca, sred-

⁶ Karl Marx, *Il capitale*, Libro I, Roma, Editori Riuniti, 1970, str. 171 (u srpskohrvatskom izdanju: Karl Marx, „Kapital“, Beograd, „Prosveta“, 1970, Prvi tom, Knjiga I, str. 630.) [U nemačkom originalu nema kurziva u ovom pasusu. — Nap. prevodioca.]

⁷ U navedenom delu (na str. 55—69) Dobb ukazuje na nekonsistentnost teorije po kojoj je u suštini razvitak trgovine izazvao raspadanje feudalnog društva.

stava za proizvodnju i životnih sredstava, koji hoće da vrednost kojom gospodare oplode kupovinom tuđe radne snage, s druge strane slobodni radnici, prodavci sopstvene radne snage, dakle prodavci rada... Ovom polarizacijom robnog tržišta dati su osnovni uslovi kapitalističke proizvodnje. Kapitalistički odnos ima za pretpostavku odvojenosti radnika od svojine na uslove za ostvarivanje rada. A čim kapitalistička proizvodnja stane jednom na sopstvene noge, ona ne samo što održava ovu podvojenost već je i reprodukuje u sve većem razmeru. Proces koji stvara kapitalistički odnos ne može, dakle, biti ništa drugo nego proces odvajanja radnika od svojine na uslove njegova rada, proces koji s jedne strane pretvara društvena životna sredstva i sredstva za proizvodnju u kapital, a s druge strane neposredne proizvođače u najamne radnike. Takozvana prvobitna akumulacija nije, dakle, ništa drugo nego istorijski proces odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju. On je ‚prvobitan‘ zato što čini predistoriju kapitala i načina proizvodnje koji mu odgovara... Na šta se svodi prvobitna akumulacija kapitala, tj. njegov istorijski postanak? Ukoliko nije neposredno pretvaranje robova i kmetova u najamne radnike, dakle prosta promena oblika, ona znači samo eksproprijaciju neposrednih proizvođača, tj. raspad privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu.“⁸

Ova Marxova tvrđenja su toliko jasna da se nikako ne mogu pogrešno razumeti. Centralni elemenat pretvaranja feudalnog načina proizvodnje u kapitalistički način proizvodnje čini ceo niz radikalnih promena strukture odnosa proizvodnje. Raspali su se tipični feudalni društveni odnosi, koji su se zasnivali na moći raspolaganja zemljom od strane feudalnog gospodara i na svojini proizvođača na osnovna sredstva za proizvodnju, koji su, međutim, bili podvrgnuti režimu lične potčinjenosti feudalnom gospodaru, a kasnije „vezani“ za zemlju (kmetovi). Delatnosti zanatskog tipa koje su vršene u feudalčevom

⁸ Karl Marx, *Il capitale*, Libro I, navedeno izdanje, str. 172—173. i 221 (u navedenom srpskohrvatskom izdanju str. 631. i 671). [U originalu nema kurziva u ovom tekstu — Nap. prevodioca.] Poštedećemo čitaoca od mnogih drugih citata koji se odnose na ovaj problem. Ipak upućujemo na: *Il capitale. Capitolo VI inedito* („Kapital. Šesta neizdata glava“), Firenze, „La Nuova Italia“, 1969, str. 51—72, gde Marx govori o fundamentalnim problemima formalnog i stvarnog potčinjavanja rada kapitalu.

zamku bile su organizovane po istoj shemi feudalnih odnosa. A u gradovima — koji su predstavljali elemenat suprotnosti u okviru feudalnog društva — zanatska svojina je trpela uticaj vladajućih feudalnih odnosa proizvodnje: stvaraju se esnafi i povećava se broj slugu, kalfa, „nadničara”, čiji odnos zavisnosti od zanatskog majstora, vlasnika radionice, vremenom postaje sve sličniji odnosima između feudalaca i kmetova.⁹

Preko celog niza društvenih procesa¹⁰ ova struktura odnosa proizvodnje najzad se raspala, a bitan rezultat njenog raspada bili su eksproprijacija proizvođača od objektivnih uslova ispoljavanja njihove radne sposobnosti i, kao posledica te eksproprijacije, pretvaranje ljudske radne sposobnosti u robu, ili prodavanje radne snage eksproprijisanih proizvođača klasi vlasnika sredstava za proizvodnju.

Transformacija načina proizvodnje *po sebi*, tj. transformacija tehničko-organizacionih struktura konkretnog procesa proizvodnje (izrade proizvoda) vrši se znatno kasnije, a vrši se upravo na bazi već konstituisanog kapitalističkog produkcionog odnosa (*formalno* podređivanja rada kapitalu). Celokupnost tehničko-organizacionih transformacija dovodi najzad do *specifično* kapitalističkog načina proizvodnje s već izvršenim *stvarnim* podređivanjem rada kapitalu.

Razumljivo je da kapitalistički produkciono odnosi u specifično kapitalističkom načinu proizvodnje dobija nove sadržine u poređenju sa samo „formalno” kapitali-

⁹ „Ovoj feudalnoj organizaciji zemljišnog poseda odgovarala je u gradovima esnafska svojina, feudalna organizacija zanatstva. Ovde se svojina sastojala poglavito u radu svakog pojedinca. Potreba za udruživanjem protiv grabljivog udruženog plemstva, potreba za zajedničkim pokrivenim tržištima u vreme u kome je zanatski majstor ujedno bio i trgovac, sve veća konkurencija odbeglih kmetova koji su pritali u cvatuće gradove, feudalna organizacija cele pojedine zemlje, doveli su do stvaranja *esnafa*: sitni kapitali koje su pojedine zanatlije sticale štedeći malo-pomalo i postojan broj zanatlija usred stanovništva koje se stalno povećavalo, postali su osnova za razvijanje odnosa zanatlijskih slugu i šegrtu, iz kojega je proistekla jedna hijerarhija slična hijerarhiji koja je postojala ne feudalnom imanju. U doba feudalizma, dakle, glavna svojina se sastojala s jedne strane u zemljišnoj svojini s kmetovskim radom vezanim za tu svojinu, a s druge strane u ličnom radu s upotrebom sitnog kapitala koji je podređivao rad šegrtu.” (Karl Marx — Friedrich Engels, *L'ideologia tedesca* [„Nemačka ideologija“], Roma, Editori Riuniti, 1958, str. 21.)

¹⁰ Vidi XXIV glavu Prvog toma *Kapitala* i navedenu Dobovu knjigu (naročito IV, V i VI glavu). Vidi i: Cerm (Serm), *Sur le féodalisme* („O feudalizmu“), Paris, Editions Sociales, 1971, a naročito priloge P. Vilara i F. Hinckera o prelazu od feudalizma u kapitalizam.

stičkim produkcionim odnosom koji se bio konstituisao u periodu prvobitne akumulacije i rane manufakture. U stvari, u početku je kapitalistička svojina na sredstva za proizvodnju pravno zagarantovana, naime zagarantovana je političkom moći vladajućih klasa,¹¹ a sem toga, obezbeđuje ju i vladanje kapitaliste (uglavnom trgovca, ali i zanatlije koji se obogatio i postao kapitalista) „spoljašnjim” uslovima procesa proizvodnje uzetog u užem smislu. Kapitalista nabavlja sirovine (koje se zatim uručuju proizvođačima), prodaje gotove proizvode i, prema tome, on je vlasnik i sredstava za rad, oruđa za proizvodnju kojima se radnici služe u svojoj proizvodnoj delatnosti. U prvo vreme se, međutim, ne menjaju tehnika i organizacija procesa proizvodnje dobara, koji, s neznatnim transformacijama, i dalje sledi navike zanatske proizvodnje.¹² Radniku, dakle, kapitalista nije potreban što se tiče modaliteta izvršavanja tog određenog proizvodnog procesa.

S radikalnom promenom tehnike i organizacije procesa izrade proizvoda, s potpunijom podelom rada u samim proizvodnim jedinicama, s razdvajanjem intelektualnog i fizičkog rada, onih koji naređuju i upravljaju i onih koji slušaju i izvršavaju naređenja, eksproprijacija radnika postaje „stvarna”. On više nema mogućnosti da upotrebljava sopstvenu radnu sposobnost u okviru nekih drugih (u odnosu na proces izrade „unutrašnjih”) uslova proizvodnje, osim onih koje je unapred odredilo kapitalističko upravljanje procesom proizvodnje, koje se u tom cilju služi naukom i tehnikom, koje su već podređene „logici” kapitala.¹³

¹¹ Iako u toku dobrog dela ovog istorijskog perioda buržoazija, pre svega trgovačka, još nije imala političku vlast, već se uopšte pridruživala, makar bila i u podređenom položaju, vlasti feudalnih klasa.

¹² „U pogledu samog načina proizvodnje, manufaktura se, na primer, u svojim počecima razlikuje od esnafske zanatske radnosti jedino po većem broju radnika jednovremeno zaposlenih od strane istog kapitala. Radionica esnafske majstora samo se povećala.” (Karl Marx, *Il capitale*, Libro I, Roma, Editori Riuniti, 1970, str. 18 [u navedenom srpskohrvatskom izdanju str. 289].)

¹³ „Dok u početku radnik prodaje kapitalisti svoju radnu snagu zato što mu nedostaju *materijalna sredstva* da proizvodi kakvu robu, sada i sama njegova *individualna radna snaga* otkazuje službu čim se ne proda kapitalu. Ona funkcioniše još jedino u nekoj celini koja postoji tek *posle* njene prodaje, u radionici kapitaliste. Manufakturni radnik, po svom prirodnom svojstvu onеспособljen da išta samostalno napravi, razvija proizvodnu delatnost još jedino kao pripadak kapitaliste radionice.” (Karl Marx, *isto*, str. 61 [u navedenom srpskohrvatskom izdanju str. 321].) Kurziv je autorov.

Eksproprijacija radnika, dakle, ne odnosi se više samo na objektivne uslove njegovog rada već obuhvata i deo samih subjektivnih uslova, tj. njegovu specifičnu radnu sposobnost, njegovu profesionalnu spremu, njegovo umeće.

U ovom smislu, produkcionni odnos pravog kapitalističkog načina proizvodnje dobija nove sadržine, koje se sastoje upravo u tome da se u već „stabilizovanom” kapitalističkom načinu proizvodnje obezbedi stalna reprodukcija kapitalističke strukture kapitalističkih odnosa proizvodnje.¹⁴

Ovde se neposredno nameću dva važna zaključka. Pre svega, prelaz od feudalizma u kapitalizam označavaju gubitak svojine radnika na sredstva za proizvodnju (stvaranje proletarijata) i naredno uspostavljanje kapitalističke (makar i „formalno” kapitalističke) strukture društvenih odnosa proizvodnje. Na drugom mestu, pošto se kapitalistički način proizvodnje već „stabilizovao”, i, usled tehničko-organizacionih transformacija proizvodnog procesa, stekao dominantnu poziciju u društvenoj formaciji, postojeća struktura „stvarno” kapitalističkih odnosa proizvodnje, koja tehničkom progresu i razvitku proizvodnih snaga daje specifičan pravac upravo u skladu s reprodukcijom datog društvenog organizma, obezbeđuje stalnu reprodukciju kapitalističkog načina proizvodnje.

Tehnika i organizacija procesa proizvodnje nisu „neutralne”, ne zavise od tobožnjih „objektivnih” potreba proizvodnje dobara. Naprotiv, posredi su takve tehničko-organizacione promene koje jačaju moć kapitaliste i učvršćuju podređenost radničke klase, povećavaju njenu „stvarnu eksproprijaciju” i njenu nesposobnost da shvati celinu unutrašnjih veza proizvodnog procesa, koji je već podveden pod komandu i upravljanje jednog sve manjeg broja krupnih kapitalista (i drugih upravljača iz privrednog aparata države).

Marx tačno kaže:

„Naučna analiza kapitalističkog načina proizvodnje pokazuje . . . da je on način proizvodnje posebnog tipa, specifično određen istorijskim razvitkom; da on, kao i ma koji drugi određeni način

¹⁴ „Prema tome, kapitalistički proces proizvodnje, posmatran u svojoj povezanosti, ili kao proces reprodukcije, ne proizvodi samo robu, samo višak vrednosti, on proizvodi i reprodukuje *sami kapitalistički odnos*: na jednoj strani kapitalistu, na drugoj najamnog radnika.” (Karl Marx, *Il capitale*, Libro I, isto izdanje, str. 22 [u nav. srpskohrvatskom izd. str. 510].) Kurziv je autorov.

proizvodnje, pretpostavlja neki dati stupanj društvenih proizvodnih snaga i *njihovih razvojnih oblika* kao svoj istorijski uslov.”¹⁵

Prema tome, u svakom datom (i istorijski prolaznom) načinu proizvodnje proizvodne snage se razvijaju u nekim oblicima, u nekim modalitetima koji predstavljaju specifičnost tog određenog načina proizvodnje. Otuda nije dovoljno posmatrati prosti (kvantitativni) stepen razvitka proizvodnih snaga, jer se taj razvitak uobličava u skladu s društveno-ekonomskom strukturom u čijim se okvirima on manifestuje.

Ovu činjenicu je kasnije, mada samo delimično, potvrdilo zapažanje da je u početnom, burnom razvitku „industrijske revolucije” nastajanje većih masa proleterata (tj. eksproprijaciju sve većeg broja proizvođača od njihovih sredstava za proizvodnju) pratio niz uzastopnih tehničkih pronalazaka, koji su uopšte ušteđivali rad (istini za volju, treba ipak reći da je, barem u prvo vreme, neke tehničke izume izazvala nužda tamo gde je radne snage bilo relativno malo i čija je cena zato bila relativno visoka).¹⁶

Ova pojava je na izgled u suprotnosti sa svakom ekonomskom „logikom”, bar prema onome čemu nas uči buržoaska politička ekonomija. Odista, ako se raspolaže velikom količinom radne snage, njena cena (najamnina) morala bi se snižavati i pri tom ne bi bio potreban nikakav poseban podsticaj za inovacije u *labour-saving* [uštedi rada], niti bi se morala mnogo povećavati kapitalistička intenzivnost procesa proizvodnje (odnosa kapital—rad). Ali ovakvo rasuđivanje je apstraktno i formalističko. Pojedini preduzetnik, u datom trenutku i pod ostalim jednakim uslovima, zacelo može — na bazi odnosnih cena „faktora proizvodnje” — i da bira jednu od više tehničkih alternativa proizvodnje koje dopuštaju različit intenzitet primene kapitala.

Društveni proces proizvodnje je, međutim, nešto sasvim drugo. U eposi duboke transformacije društvene strukture, sve veće ekspanzije kapitalističkih odnosa pro-

¹⁵ Karl Marx, *Il capitale*, Libro III, isto izdanje, 1970, str. 295 (u nav. srpskohrvatskom izd. „Kapitala”, Treći tom, 1972, str. 730). Kurziv je autorov. — Obratiti pažnju i na sledeći navod: „Ukoliko je proces rada samo proces između čoveka i prirode, njegovi prosti elementi ostaju zajednički svima njegovim društvenim razvojnim oblicima. Ali *svaki određeni istorijski oblik ovog procesa razvija dalje njegove materijalne osnove i društvene oblike.*” (Isto, str. 301 [u istom srpskohrvatskom izd. str. 473].) Kurziv je autorov.

¹⁶ O ovim problemima vidi: M. Dobb, *op. cit.*, str. 300. i dalje.

izvodnje, tj. potenciranja procesa eksproprijacije proizvođača uz koncentrisanje svojine na velike mase novca i sredstava za proizvodnju u rukama relativno malog broja kapitalista, ovi poslednji su bili „prirodno” prinuđeni da radikalno izmene proces proizvodnje (u užem smislu). U stvari, počele su se stvarati manufakture s desetinama, a u nekim slučajevima i stotinama radnika (još, bar jednim delom, zanatlija), skupljenih na jednom mestu. Bez obzira na to što je bio korišćen i sistem kućnog rada, sve veći broj zanatlija (išen svojine na sirovine, a kasnije i na oruđa za proizvodnju), podvrgavan je jedinstvenoj kapitalističkoj upravi.

Kapitalistička konkurencija i potreba za akumulacijom sve većih masa kapitala — uz potrebu, razume se, da se ubiraju sve viši profiti — veoma brzo su izazvale neophodnost i podizanja produktivnosti rada: njegove uže tehničke podele, uvođenja mašina, reorganizacije rada u samim već mehanizovanim fabrikama itd. Ceo ovaj proces (na koji je svakog pojedinog kapitalistu nagonila potreba da iz proizvodnje izvlači više koristi nego njegovi konkurenti) mogao se izvršiti samo preko niza tehničkih i organizacionih inovacija, koje su, očigledno, na opštem planu celokupnog ekonomskog sistema omogućavale kapitalističko intenziviranje proizvodnih procesa, uz proširivanje „skale” proizvodnje (i, prema tome, uz povećavanje dimenzija pojedinih kapitalističkih proizvodnih jedinica) i uz porast proizvodnje koji je bio znatno viši od porasta koji je ostvarivala zaposlena radna snaga.

Tako, dakle, i u ovom slučaju vidimo da „tehnički zahtevi” proizvodnje nisu ništa drugo nego celokupnost uslova koji karakterišu datu društveno-ekonomsku strukturu (odnose proizvodnje), strukturu koja se formirala u jednoj specifičnoj istorijskoj fazi razvitka društva, i da te „zahteve” ne diktiraju u prvom redu formalistička razmatranja u vezi s „relativnim nedostajanjem” faktora proizvodnje.

U zaključku možemo reći da

„u sprezi proizvodne snage — odnosi proizvodnje ovi odnosi igraju dominantnu ulogu namećući proizvodnim snagama uslove njihove reprodukcije. Obrnuto, razvitak proizvodnih snaga nikada direktno ne određuje transformaciju odnosa proizvodnje; ona se uvek vrši posredovanjem postojećih klasa, tj. klasnom borbom.”¹⁷

¹⁷ C. Bettelheim, *Révolution culturelle et organisation industrielle en Chine* („Kulturna revolucija i organizacija industrije u Kini”), Paris, Maspero, 1973, str. 105.

2. Odnosi proizvodnje kao oblik razvitka proizvodnih snaga

Kao što smo već rekli, proizvodne snage i odnosi proizvodnje nikako nisu „entiteti” koji su jedan prema drugom spoljašnji, već koji čine organsko jedinstvo. Mehanicističko gledanje na relaciju između ova dva „elementa” načina proizvodnje kao na odnos uzroka i posledice ili kao na odnos interakcije (koji je „recipročna”, „unakrsna” kauzalnost) greši upravo u tome što prenrebregava ovu njihovu čvrstu integrisanost. Prema ovom shvatanju, proizvodne snage i odnosi proizvodnje imaju čisto „spoljašnje” međusobne veze, veze „kontakta” i „sudaranja”, a nisu u tesnom spoju, dok one faktički predstavljaju samo dva različita vida iste jedinstvene stvarnosti.

Prvi korak koji moramo učiniti sastoji se u tome da analiziramo pojam proizvodnih snaga. U širokom smislu, proizvodne snage su subjektivni i objektivni „elementi” procesa proizvođenja dobara. U užem smislu, kada se govori o materijalnim proizvodnim snagama misli se samo na objektivne uslove proizvodnje. Podsećamo da se pomenuto mehanicističko shvatanje relacije između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje kao relacije između uzroka i posledice odnosi upravo na relaciju između materijalnih proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje.

Ako, pak, ostavimo po strani tako uzak pojam proizvodnih snaga, možemo reći da analizirati te snage znači analizirati one „elemente” koji se mogu razmatrati pojedinačno — tj. jedan po jedan — samo u tesnoj vezi s „prostom” procesom rada (ili s proizvodnjom „uopšte”) kao procesom prisvajanja prirode od strane čoveka, pri čemu — u prvoj fazi naučnog ispitivanja — treba sasvim zanemariti konkretnu i specifičnu društvenu strukturu u čijim se okvirima stvarno vrši takvo prisvajanje.¹⁸

Ovaj pojam „prostog procesa rada” bez sumnje je jedna apstrakcija, ali nije proizvoljna apstrakcija¹⁹ utoli-

¹⁸ „Opšta priroda proizvodnje upotrebnih vrednosti ili dobara ne menja se time što se vrši za kapitalistu i pod njegovom kontrolom. Zato proces rada moramo najpre razmatrati nezavisno od ma kojeg određenog društvenog oblika.” (Karl Marx, *Il capitale*, Libro I^a, Roma, Editori Riuniti, 1970, str. 195 [u nav. srpskohrvatskom izd. Prvog toma „Kapitala” str. 163].)

¹⁹ Poznato je da za Marxa ne postoji, konkretno se ne vrši prisvajanje prirode od strane izolovane individue, već je „svaka proizvodnja prisvajanje prirode od strane individue u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom.” (Karl Marx, „Introduzione” („Uvod), in: *Per la critica dell'economia politica*, navedeno izdanje, str. 175 [u srpskohrvatskom izdanju navedenom u napomeni pod 1 na str. 212].) Prema tome,

ko što se svaki proces proizvodnje, ma kakav konkretan oblik imao, uvek vrši pri postojanju određenih „opštih“ uslova svoga razvijanja, koji moraju postojati (inače ne bi moglo biti nikakve proizvodnje). A ovi uslovi su, u najširem smislu, čovek i njegova radna (fizička i umna) sposobnost i priroda i njene materije.

Imamo, znači, subjektivni elemenat, koji je oličen u čovekovom „planu“ „podređivanja“ prirode u svrhu zadovoljavanja njegovih potreba, i u sposobnosti razvijanja delatnosti usmerene na realizaciju tog plana. Tu je, zatim, objektivni elemenat. To su pre svega *predmeti rada*, koje pruža priroda i na kojima se ispoljava ljudska radna sposobnost; kad su predmeti rada već „pročišćeni“ ljudskim radom, oni već predstavljaju proizvod rada, predstavljaju *sirovine*.²⁰

Zatim su neophodna *sredstva za rad*, koja su prirodni materijal kojemu je rad dao poseban oblik čineći ga podesnim za sprovođenje potencirane čovekove delatnosti na predmete rada, koji će biti pretvoreni u finalne proizvode za zadovoljavanje ljudskih potreba. Predmeti rada i sredstva za rad sačinjavaju *sredstva za proizvodnju* i predstavljaju deo najopštije kategorije *objektivnih uslova* rada, u koju spadaju, osim toga, zemlja (opšti objektivni uslov svake ljudske aktivnosti), izvori energije i ono što se danas naziva „infrastrukturama“ i „dru-

stvarna proizvodnja je uvek određen način društvene proizvodnje; u buržoaskom društvu, na primer, to je kapitalistički način proizvodnje. Ali u svakom slučaju, „proces proizvodnje kapitala, posmatran s njegove stvarne strane, tj. kao proces koji posredstvom korisnog rada stvara datim upotrebnim vrednostima nove upotrebne vrednosti, jeste pre svega stvarni proces rada. Njegovi elementi, njegovi sastavni delovi koji se pojmovno definišu sadrže se u procesu rada uopšte, u svakom procesu rada ma kakav bio stupanj ekonomskog razvitka i ma kakav bio način proizvodnje u kome se vrši proces rada.“ (Karl Marx, *Il capitale. Capitolo VI inedito*, navedeno izdanje, str. 10.) Navodimo i ovo: „Proces rada, kako smo ga prikazali u njegovim prostim i apstraktnim momentima, svrsishodna je delatnost radi proizvodjenja upotrebnih vrednosti, radi prisvajanja prirodnih stvari za ljudske potrebe, opšti uslov za razmenu materije između čoveka i prirode, večni prirodni uslov ljudskog života i zato nezavisan od ma kojeg oblika toga života, štaviše podjednako svojstven svim oblicima ljudskog društva.“ (Karl Marx, *Il capitale. Libro I*, isto izd., str. 202 [u nav. srpskohrvatskom izd. Prvog toma „Kapitala“ str. 168].) Kurziv je autorov.

²⁰ Za sve ove definicije vidi V glavu Prvog toma „Kapitala“. Nije potrebno ni podsećati da „hoće li se neka upotrebna vrednost javiti kao sirovina, kao sredstvo za rad ili kao proizvod, potpuno zavisi od njene određene funkcije u procesu rada, od mesta koje u njemu zauzima, a s mestom se menjaju i njena određenja.“ (Isto, str. 201 [u istom srpskohrvatskom izd. str. 167].) Kurziv je autorov.

štenim stalnim kapitalom“: putevi, kanali, vodovodi, pristaništa, mreže distribucije električne energije, železnice itd.

Razvitak proizvodnih snaga predstavlja bilo kvantitativno povećanje subjektivnih i objektivnih elemenata proizvodnje (povećavanje broja radnika, predmeta rada i sredstava za rad, obrađene zemlje, izvora energije, objekata infrastrukture itd.), bilo njihovo kvalitativno usavršavanje, poboljšavanje ljudske (umne i fizičke) radne sposobnosti, koje je vazda tesno povezano s tehničkim inovacijama, tj. s usavršavanjem (ili s otkrivanjem novih) objektivnih uslova rada: sirovina, izvora energije, s povećanjem plodnosti zemlje (koje se postiže upotrebom đubriva, melioracionim radovima, krčenjem, navodnjavanjem itd.), s povećavanjem „društvenog stalnog kapitala“ i s jačanjem takozvanih „društvenih infrastruktura“ (zdravstvene službe, prosvete itd.), koje, svakako, doprinose poboljšavanju ljudske radne sposobnosti. Osim toga, od naročitog značaja su inovacije koje se tiču sredstava za rad (oruđa, mašinerijâ, opreme proizvodnih kapaciteta itd.), kojima se rad efikasnije prenosi na predmete rada, koji se u sve većim količinama pretvaraju u gotove proizvode uz poboljšavanje njihovog kvaliteta, tj. njihove sposobnosti da zadovoljavaju ljudske potrebe.

Da bismo izbegli nesporazume, odmah treba reći da kvalitativno poboljšavanje rada i njegovih objektivnih uslova u ovom slučaju znači samo kvantitativno povećavanje proizvodne sposobnosti društva. „Kvalitet“ progressa prelazi u veći *kvantitet* proizvodnje. Prema tome, još je ovde reč samo o *kvantitativnom* razvitku proizvodnih snaga.

Ako o proizvodnim snagama i njihovom razvitku razmišljamo u granicama koje smo napred razmotrili, analizirajući (subjektivne i objektivne) uslove proizvodnog procesa pojedinačno, jedan nezavisno od drugog, moći ćemo najzad da uočimo i izdvojimo opšte elemente koji konstituišu svaku proizvodnju, bez obzira na to kakav specifičan oblik ona stvarno dobija u određenim fazama razvitka društva. Kao što smo već rekli, ovo apstrahovanje u stvari nije proizvoljno²¹ i predstavlja prvi neopho-

²¹ „Proizvodnja uopšte jeste apstrakcija, ali razumna apstrakcija ukoliko stvarno ističe, fiksira ono zajedničko i time nam ušteduje ponavljanje... Odredbe koje važe za proizvodnju uopšte baš se moraju izdvojiti, da se zbog jedinstva — koje proizlazi već iz toga što su subjekt, čovečansivo, i objekt, priroda, isti — ne bi zaboravila suštinska različenost. U tome zaboravljanju je, na primer, sva mudrost modernih ekonomista, koji dokazuju večnost i harmoniju postojećih društvenih od-

dan korak u naučnom ispitivanju svakog konkretnog načina društvene proizvodnje.

Značaj ove „apstrakcije“ se može još potpunije shvatiti ako se ima na umu da je priroda glavna osnova života i delatnosti ljudskog roda. Delatnost kojom čovek reprodukuje i unapređuje svoj život jeste proizvodnja predmeta pomoću predmeta, proizvođenje dobara primenom sredstava za proizvodnju. Ceo ovaj svet predmeta (sredstava za potrošnju i sredstava za proizvodnju, tj. životnih sredstava) uvek će se nalaziti pred čovekovim očima, jer je pravljenje predmeta stalna (i mora biti stalna) karakteristika ljudskog rada. Ova predmetna stvarnost ipak je uvek barijera, „spoljašnja“ granica rada koji čovek vrši u cilju reprodukovanja svoje egzistencije, ali ta stvarnost nije inertna, pasivna, već ima sopstvene zakone kretanja, koji se ne mogu smatrati kao prosta „projekcija“ praktične (i saznavne) ljudske aktivnosti. *Objektivna društvena stvarnost* je, bez sumnje, proizvod ljudske prakse, ali se ona kao takav proizvod konstituiše u granicama prisvajanja prirode, uslovljena je, dakle, *materijalom* koji priroda može da pruža čovekovo delatnosti. Svet predmeta se ne može „rastvoriti“, „apsorbovati“ u subjektu (društvu), koji se njim služi za sopstvene životne potrebe. Suprotno mišljenje značilo bi čisti utopizam²², zaboravljanje objektivnih granica sopstvenog delanja.

Očuda je sasvim očigledno da je prosto razmatranje procesa rada „uopšte“, pojedinačnih „opštih elemenata“ ma koje proizvodnje apsolutno nepodobno da bi se fenomen proizvodnje shvatio u njegovoj kompleksnosti, u stvarnoj artikulaciji njegovih „prostih momenata“. Da bismo ga tako shvatili, potrebno je da učinimo još jedan korak. Prvi put koji bismo mogli izabrati sastojao bi se u tome da „opšte elemente“ proizvodnje uzmemo kao nešto „apsolutno“, kao nešto *dato* jednom zavisagda. Njihova sadržina, tj. njihovo unutrašnje značenje ostaje večno „nepromenljivo“, ni najmanje se ne „pomera“ u toku istorijskog razvitka društva. Problem je, onda, u tome da se uoče veze koje postoje između ovih „elemenata“, veze koje su u odnosu na njih čisto „spoljašnje“, koje čine „čvor“ zakonâ po kojima različiti „opšti elementi“

nosa...“ (Karl Marx, „Introduzione“, in: *Per la critica dell'economia politica*, nav. izd., str. 173 [u srpskohrvatskom izd. navedenom u napomeni pod 1 na str. 209/210, „Uvod u kritiku političke ekonomije“].)

²² U vezi s ovim vidi autokritiku G. Lukácsa u „Prefazione“ („Predgovoru“) iz 1967. za delo *Storia e coscienza di classe*, Milano, Mondadori, 1973, str. XL i dalje.

uzajamno deluju a da se pri tom ne prožimaju, da nikad ne „menjaju“ svoju sadržinu. Znači da „nepromenljivost“ ove sadržine postaje tipično obeležje zakonâ koji povezuju različite „elemente“, zakona za koje mislimo da su „večni, da se nikad ne modifikuju, da uvek upravljaju procesom proizvodnje. Pored toga, zakoni proizvodnje su čiste fomre odnosa između „opštih elemenata“ koje nemaju nikakve dodirne tačke ili, bolje rečeno, nikakve recipročne veze sa sadržinom tih „elemenata“. Ta sadržina, zatim, u krajnjoj liniji, pokazuje tendenciju da „ispari“ (ili, pak, da postane nesaznajna po sebi), i ono sa čim treba računati jesu samo formalni zakoni, koji regulišu interakciju, „spoljašnje“ povezivanje različitih elemenata („faktora“) proizvodnje. Upravo je ovo put koji sledi buržoaska ekonomska teorija. Zato specifičan predmet njene analize postaju ova interakcija i ovi „večni“ i „nepromenljivi“ zakoni proizvodnje.²³

Za Marxa, naprotiv, predmet analize je *način* proizvodnje, *oblik* u kome se u proizvodnji stalno međusobno povezuju njeni subjektivni i objektivni uslovi. Ali, pre svega, ovaj oblik je svojstven svakoj datoj fazi razvitka ljudskog društva, tj. on prati ritam istorijskog razvitka ekonomske formacije društva. Sem toga, specifičnost ovog oblika (načina) proizvodnje u svakoj datoj istorijskoj eposi je povezana sa specifičnošću sadržine svakog pojedinačnog elementa proizvodnje. Oblik je oblik ispoljavanja tih sadržina, a sadržine su „pečat“ koji dati oblik društvene strukture utiskuje pojedinačnim elementima proizvodnje. Posmatrani sami po sebi, u njihovoj čistoj „objektivnosti“, ovi elementi su opšti, tj. svojstveni su svakom načinu proizvodnje.

Prema tome, sredstva za proizvodnju postaju kapital samo u okviru jedne posebne strukture društvenih odnosa. Naravno, time što postaje kapital sredstvo za proizvodnju ne gubi svoj objektivitet, svoju sadržinu prirod-

²³ Logično je da intervencije „elemenata“ koji su „tuđi“ proizvodnji u njenom pravom značenju (na primer političke vlasti feudalaca, apsolutnih monarhija ili moderne države itd.) mogu „veštački“ izmeniti inače „prirodno“ delovanje tih zakona, ali oni ipak nastavljaju da deluju u svojoj nepromenljivosti ispod procesa koji je „veštački“ uveden intervencijama o kojima je reč. Iz ovoga je potekla predilekcija buržoazije 19. veka za načelo *laissez faire*, koje je maksimalno isticalo „prirodni“ razvoj privrede. Odavde se vidi kako buržoaska misao „razbija“ jedinstvo društva na mnoge međusobno odvojene „sektore“ (ekonomski, politički itd.), koji se jedan prema drugom nalaze u spoljašnjim relacijama i među kojima se uspostavljaju prosti odnosi interakcije, povezivanja preko „kontakta“ (i, uz to, veoma često slučajni odnosi, koje ne iziskuju organske potrebe neke date strukturacije društva).

nog materijala koji čovečanstvo prilagođava svojim potrebama za proizvodnjom dobara koja služe njegovom održavanju i razvijanju. Međutim, ova sadržina, ovaj prirodni objektivitet trpi „torziju“, „prilagođava“ se funkcionisanju datih zakona, koji predstavljaju specifičnost jedne posebne društvene strukture čiji je glavni cilj oplodžavanje kapitala, povećavanje bogatstva i moći određene društvene klase. To isto se može reći i o subjektivnom elementu proizvodnje, koji je samo u buržoaskom društvu oličen u najamnom radniku, ili, bolje reći, u radnoj snazi, koja je odvojena od celovitosti radnikove ličnosti i „objektivizirana“ kao roba ili kao „faktor“ proizvodnje.

Uzmimo još za trenutak u razmatranje „opšte elemente“ „prostog“ procesa rada zanemarujući, dakle, društvene oblike proizvodnje. Lako uočavamo da bitan element posredovanja između čoveka i prirode predstavlja sredstvo za rad (alatke, mašine itd.). Nema sumnje da i predmet rada kao sirovina (tj. kao predmet koji je već izmenjen radom) posreduje u prisvajanju prirode od strane ljudske delatnosti, ali se sirovina dobija upravo primenom ljudskog rada uz pomoć sredstava za rad. To isto se može reći i za ostale objektivne uslove proizvodnje (na primer za „infrastrukture“), koji čine „referencijalni okvir“, materijalni „okvir“ u kome se vrši ljudski rad i koji su uopšte proizvod ovog rada koji se ostvaruje pomoću sredstava za rad. U svakom slučaju, sredstvo za rad može se smatrati za efektivni element posredovanja između čoveka i sveta prirode.

Ako od proizvodnje kao prostog procesa rada primenjenog na prirodu pređemo na razmatranje konkretnog procesa prisvajanja prirode koji se vrši u *granicama* određenog društvenog oblika i njegovim *posredovanjem*, tj. ako pređemo na razmatranje *načina proizvodnje*, odmah konstatujemo da sredstvo za proizvodnju, bliže — sredstvo za rad — predstavlja element posredovanja i društvenih odnosa, odnosa između čoveka i čoveka.

Kada Marx u društvenim odnosima proizvodnje ukazuje na relacije koje se uspostavljaju između ljudi u toku proizvođenja dobara i o ovim odnosima proizvodnje govori kao o ekonomskoj strukturi („bazi“) društva, on jasno ističe da ova struktura ima različite oblike u raznim istorijskim epohama društvene proizvodnje prema tome kakav je režim svojine na sredstva za proizvodnju u svakoj od ovih epoha. Svaki način proizvodnje je određen način „raspodele“ svojine na sredstva za proizvodnju. Svojinski odnos, ne u čisto formalističkom smi-

slu, već kao stvarna moć raspolaganja sredstvima za proizvodnju, određuje neki tip društva i, prema tome, određuje neki dati oblik društvenih odnosa između čoveka i čoveka, ili, bolje reći, između društvenih grupa, u proizvodnji dobara. Ukratko, takav režim svojine tačno određuje položaj koji ove društvene grupe, *klase*, zauzimaju u celokupnom ciklusu društvene proizvodnje.

U potpuno razvijenom kapitalističkom načinu proizvodnje svi objektivni uslovi rada (a ne samo zemlja) pripadaju eksploatatorskoj klasi, u čijem krilu dominantan položaj zauzima klasa vlasnika sredstava za proizvodnju, klasa kapitalista. Proizvođač postaje plaćeni, najamni radnik upravo zato što je eksproprian od svakog sredstva za proizvodnju, i, da bi mogao živeti, prinuđen je da svoju radnu sposobnost prodaje kao robu.

Prema tome, kako god se stvar posmatrala, očigledno je da fundamentalna svojina koja određuje kapitalistu u pravom smislu reči, tj. koja pokazuje da u datoj društvenoj formaciji postoji (i dominira) *specifično* kapitalistički način proizvodnje, *stvarno* (a ne samo formalno) kapitalistički produkcionni odnos — jeste u prvom redu svojina na oruđa za rad.

Kad je trgovački kapitalista dostavljao sirovinu zanatlijama koji su radili u svojim kućama ili u manufakturnim radionicama u kojima su bili sakupljeni, a koji su ipak još imali u svojini alatke kojima su radili, produkcionni odnos još nije bio „u potpunosti“ kapitalistički i teško bi se ikada mogao razviti u pravi kapitalizam, kako Marx tačno kaže kada govori o dva moguća puta (jednom revolucionarnom i drugom nerevolucionarnom) prelaska iz feudalizma u kapitalizam.²¹

Stvarno revolucionarni put je put koji je prešao proizvođač (na primer zanatlija), koji se bogati na račun drugih proizvođača, „ekspropriše“ ih i koncentriše u sop-

²¹ „Prelazak iz feudalnog načina proizvodnje vrši se dvojako. Proizvođač postaje trgovac i kapitalista, u suprotnosti prema poljoprivrednoj prirodnoj privredi i prema esnafski vezanom zanatstvu srednjovekovne gradske industrije. Ovo je stvarno revolucionaran put. Ili, pak, trgovac neposredno zagospodari proizvodnjom. Ma koliko da ovaj drugi put u istorijskom pogledu deluje kao prelaz... on ipak sam po sebi ne dovodi do prevrata starog načina proizvodnje, koji on, naprotiv, konzervise i zadržava kao svoju pretpostavku.“ (Karl Marx, *II capitale*, Libro III, Roma, Editori Riuniti, 1970, str. 400–401 [u navedenom izd. Trećeg toma „Kapitala“ na srpskohrvatskom jeziku str. 279/280].) Marx ovde govori o trgovcu koji je potpuno zagospodario proizvodnjom, dakle i sredstvima za rad, a ne samo sirovinom. Prema tome, Marxovo rasuđivanje je utoliko tačnije ukoliko se odnosi na trgovca koji ima svojinu samo na sirovine.

stvenim rukama sredstva za proizvodnju (a naročito sredstva za rad), koja su pre bila „rasturena” na širem društvenom „prostoru” (u celini sitnih zanatlija samostalnih proizvođača). U ovom slučaju je proizvođač koji je postao kapitalista duboko zainteresovan za tehničko-organizacionu transformaciju načina proizvodnje u užem smislu (načina izrade proizvoda), i tako počinje onaj proces, koji kao što smo videli, vodi od „formalnog” podređivanja rada kapitalu (specifične faze prelaska od feudalizma u kapitalizam) u njegovo „stvarno” podređivanje kapitalu, tj. prelasku na kapitalistički način proizvodnje koji se „stabilizovao” i koji se reprodukuje po sopstvenoj unutrašnjoj zakonitosti, tj. zakonitosti koja je inherentna njegovoj celokupnoj strukturiranosti.

Drugi put, kako dobro kaže Marx, nije revolucionaran jer na njemu preovlađuje trgovački duh; trgovački kapitalista nastoji da iskoristi različite uslove nabavke sirovine i prodaje gotovog proizvoda, ali uopšte nije zainteresovan za način proizvodnje kao takav, koji u suštini ostaje zanatski srednjovekovni način proizvodnje. Štaviše, trgovac je često više zainteresovan za to da se ne vrše nikakve promene u tehničkoj bazi procesa proizvodnje zato što bi suviše brzo povećanje produktivnosti rada, pa, dakle, i proizvođenje artikala za prodaju, moglo da ugrozi njegov (manje ili više potpun, manje ili više legalizovan) trgovački monopol.

Ovde imamo posla s početnim prostim oblikom prelaza, koji bi mogao biti i neuspešan ako se ne bi razvijao i drugi proces koji efikasnije revolucionariše i „rastvara” feudalni način proizvodnje. Sasvim je razumljivo da je tehničko i organizaciono revolucionisanje procesa fabrikacije dobara vezano za kapitalističku svojinu na oruđa za rad; prosta svojina na sirovinu ne bi mogla dovesti ni do kakvih rezultata u ovom pogledu.²⁵

Ukratko rečeno, fundamentalna svojina koja vodi definitivnom i neopozivom učvršćenju pravog kapitalističkog načina proizvodnje jeste svojina na oruđa za rad kao elemente koji posreduju između ljudske delatnosti i sveta prirode, koji ta delatnost prisvaja. Jedan određen tip privatne svojine na oruđa za rad daje, dakle, specifičan kapitalistički oblik društvenim odnosima proizvodnje, odnosima između klasa u društvenom procesu proizvodnje, a taj oblik ujedno implicira potpunu transformaciju načina proizvodnje. Nije ni potrebno reći da taj režim svojine — s propratnim preobražajima koje on

²⁵ To je još jedan dokaz odlučujućeg značaja oblika odnosa proizvodnje u prelazu iz jednog načina proizvodnje u drugi.

izaziva — daje novu sadržinu sredstvu za rad (pa, prema tome, i samom kapitalističkom produkcionom odnosu); od alatke se prelazi na masinu, od vladanja kapitaliste spoljašnjim uslovima procesa proizvodnje u užem smislu (pribavljanjem sirovina i prodajom proizvoda) dospeva se do potpunije afirmacije kapitalističkog upravljanja procesom proizvodnje, koje obuhvata i tehniku i organizaciju koje se primenjuju u izradi proizvoda.

Zadržimo se sada još na jednoj stvari. Jedan određen oblik svojine na sredstva za rad, kapitalistička svojina — nasuprot svojini koju na ova sredstva imaju zanatlije kao sitni proizvođači odvojeni jedan od drugog — omogućava, preko niza društvenih, ekonomskih, tehničkih i drugih transformacija (dakle ne neposredno, već u vidu *prelaza*), specifičan oblik tehničko-organizacione artikulacije „opštih” (subjektivnih i objektivnih) „elemenata” proizvodnje. Sa zanatskom svojinom je postojala izvesna relacija čovek — alatka, koja je implicirala podređenost alatke čoveku (kao „projekcije”, kao „produžetka” čovekove ruke) za ciljeve proizvodnje koje je određivao proizvođač, subjektivni element procesa rada. S nastankom kapitalističke svojine i s promenama koje ona izaziva, ovaj odnos između „prostih momenata” proizvodnje se preokreće i uspostavlja se odnos mašina — čovek, u kome se čovek podređuje mašini, postaje njen „dodatak” i sadejstvuje u ostvarivanju ciljeva koje je postavio kapitalista (i koje su postavile nauka i tehnika „otelovljene” u kapitalu), tj. koje je odredila proizvođaču potpuno tuđa i suprotstavljena volja. Objektivni uslovi proizvodnje dominiraju nad njenim subjektom, i to u dvostrukom smislu, naime u tom smislu što ljudska radna snaga (koja je svedena na prosto davanje „apstraktnog”, tj. opšteg, nediferenciranog i međusobno zamenjivog manuelnog rada) postaje prosto pomoćno sredstvo mašinskog sistema, i što ovaj sistem utiskuje upravljanju procesom proizvodnje i njegovom koordiniranju mistifikovan (i mistifikatorski) oblik „objektivne” potrebe proizvodnje, dok se, u stvari, kapitalista upušta u proizvodni proces sa ciljem da iz njega izvuce maksimalan profit, tj. da iz radnika iscedi maksimum viska vrednosti.

U prvom tipu svojine (zanatske svojine), centralni element procesa proizvodnje jeste proizvodni subjekt, dok sredstva za rad (alatke) služe samo tome da pomažu proizvođaču u njegovoj delatnosti. U kapitalističkom režimu svojine glavna osovina proizvodnog procesa postaje — preko specifične prelazne faze (manufakture) — sistem mašina (zajedno s naukom i tehnikom, koje su

otelovljene u tom sistemu). Mašinski sistem podređuje proizvođača — koji je sveden na „objekt među drugim objektima, na „faktor“ proizvodnje među drugim faktorima proizvodnje — ciljevima oplođavanja kapitala, stvaranja viška vrednosti, ciljevima, dakle, koji više nisu ciljevi samih proizvođača, već onoga ko poseduje sistem mašina i njim upravlja, ko stvarno raspolaze naukom i tehnikom.

Oblik svojine na sredstva za rad, koji implicira izvesnu strukturu društvenih odnosa, jednu određenu podelu društva na klase, uobličava, dakle, prema sebi i strukturu prema kojoj se međusobno povezuju oni prosti elementi „proizvodnje uopšte“ koje smo u početku identifikovali pomoću analize procesa rada — posmatranog u vidu pukog prisvajanja prirode od strane čoveka — i njegovih proizvodnih snaga.

Sredstvo za rad je nužno sredstvo posredovanja u ovom procesu prisvajanja prirode; ono je „stožer“ delatnosti usmerene na stvaranje dobara za zadovoljavanje ljudskih potreba; razvitak proizvodnih snaga počiva u prvom redu na usavršavanju ovih oruđa (u širem smislu), koja potenciraju ljudski rad. Ali sredstvo za rad je takođe elemenat posredovanja između čoveka i čoveka, između klase i klase; ono je „temelj“ društvenih odnosa proizvodnje zato što oblik ovih odnosa zavisi od tipa svojine na sredstva za rad. A struktura odnosa proizvodnje, dakle režim svojine na sredstva za rad, daje specifičan oblik recipročnom „povezivanju“ „opštih elemenata“ proizvodnje. Međutim, ovde nije posredi čisto *spoljašnja veza*, koja ostavlja nepromenjen „večni“ sadržaj elemenata o kojima je reč. Svaka određena tehničko-organizaciona artikulacija procesa proizvodnje implicira posebnu sadržinu konstitutivnih — kako subjektivnih tako i objektivnih — „elemenata“ ovog procesa. Stalno reprodukovanje datog načina proizvodnje vezano je za delovanje ovih „elemenata“, koji se međusobno integrišu, prožimaju; svaki „elemenat“ je, napokon, rezultat izvesnog strukturalnog uobličavanja celokupnog načina proizvodnje (on je, dakle, i odraz tog uobličavanja), a isto tako izaziva reprodukovanje toga načina proizvodnje u recipročnoj povezanosti s drugim elementima. Ipak se nikad ne sme gubiti iz vida da (tehnička i organizaciona) struktura procesa proizvodnje (posebno fabrikacije proizvoda) u najvećoj meri — iako ne neposredno, već preko celog niza meditacija, koje se mogu lakše uočiti u „fazi prelaza“ od jednog načina proizvodnje u drugi — zavisi od režima svojine na oruđa za rad, od oblika odnosa

proizvodnje, sa specifičnom podelom društva na klase koju sobom nosi oblik odnosa proizvodnje.

Prema tome, može se zaključiti da je sedstvo za rad upravo *materijalna, objektivna podloga* kako kvantitativnog razvitka proizvodnih snaga (kojima čovek prisvaja prirodu) tako i društvenih odnosa u čijem se okviru te snage razvijaju, i stoga ono na završetku „prelazne faze“ predstavlja to isto i za tip organizacije i tehnologije koji je primenjen u stvaranju materijalnih osnova ljudskog života.

Iz ove analize se jasno vide razlozi iz kojih se proizvodne snage i odnosi proizvodnje tesno prepliću, uzajamno prožimaju, i zašto nisu „entiteti“ koji bi jedan prema drugom bili „spoljašnji“ (ili u odnosu recipročne „interakcije“). Nikad ne može postojati puki kvantitativni razvitak proizvodnih snaga, već je to uvek razvitak određenog tipa, određenog smera, tipa i smera koje implicira specifična „unutrašnja“ artikulacija procesa proizvodnje (u užem smislu), koja je, sa svoje strane, nakalemljena na određenu strukturu odnosa proizvodnje (na režim svojine na sredstva za rad).

Nema sumnje, u toku faze „prelaza“ proizvodne snage i odnosi proizvodnje na izgled se međusobno „razdvajaju“ i dolaze u otvorenu suprotnost; oblik razvitka proizvodnih snaga nema nikakvih „faza“ u odnosu na oblik odnosa proizvodnje. „Tenzija“ koja postoji između razvitka proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje upravo otkriva duboku integrisanost koja među njima ipak uvek postoji. Pre svega, proizvodne snage stvarno nemaju samostalnu egzistenciju, egzistenciju po sebi; njihov način razvijanja (ili nerazvijanja, što je u ovom kontekstu isto) predstavlja nasleđe starog načina proizvodnje, stare strukture odnosa proizvodnje, koja se nalazi na putu raspadanja. Osim toga, ovaj tip „tenzije“, suprotnosti, ne može da traje večito. Ili se proizvodne snage transformišu i prilagode novim odnosima proizvodnje spajajući se s njima tako da se obezbeđuje (na proširenoj „skali“) autoreprodukcija novog načina proizvodnje, koji se već „stabilizovao“, ili se, pak, „prelaz“ ne ostvaruje, nova struktura odnosa proizvodnje nazaduje, degeneriše se i ponovo se učvršćuje stari način proizvodnje.

Mogućnost neuspeha „prelaza“ nesumnjivo postavlja mnoge probleme, koje ovde možemo razmotriti samo shematski. Izvesno je da je taj neuspeh, pored ostalog, posledica neuspešne transformacije tipa razvitka proizvodnih snaga. Ovo, međutim, ne znači da u slučaju „regresije“ prema starom načinu proizvodnje proizvodne

snage postaju „uzrok“, a odnosi proizvodnje „posledica“ (s nekom vrstom obrnute relacije prema onome što se dešava u slučaju „progresije“ ka novom načinu proizvodnje). Još jedanput treba podsetiti da su se proizvodne snage razvile, *uobličile* u krilu neke date strukture odnosa proizvodnje, koji impliciraju postojanje specifične dominantne klase (koja ima svoju organizaciju političke vlasti, svoju, vladajuću, ideologiju itd.) Razvijanje proizvodnih snaga u tačno određenom smeru služi upravo tome da učvrsti vladavinu te klase za ceo jedan istorijski period, u kojem se način proizvodnje stalno reprodukuje u svojoj celokupnoj strukturaciji.²⁴

Prelaz počinje onda kad stara društveno-ekonomska struktura dođe u pitanje i kad se začinju novi odnosi proizvodnje, što u krajnjoj liniji znači da neka nova klasa počinje sticati vladajući položaj. Ali stara vladajuća klasa, iako je izgubila političku vlast, ne silazi odmah sa scene, i tip razvitka proizvodnih snaga, koji je u početku još usaglašen sa starim načinom proizvodnje, pomaže joj u pokušaju da ponovo zauzme vlast upravo stoga što ova „nepodudarnost faza“ između proizvodnih snaga i novih odnosa proizvodnje (novog režima svojine) najočiglednije pokazuje da novi odnosi proizvodnje još nisu zavladaali u celom društvu — u svim njegovim „strukturnim“ i „superstrukturnim“ aspektima — i da ono delimično još ostaje pod uticajem starog režima svojine.

Prema tome, svakako možemo izvesti zaključak da nova društveno-ekonomska struktura još nije dobila sve ono bogatstvo sadržaja koje joj može obezbediti (proširenu) reprodukciju. Ono što je u početku novo u odnosima proizvodnje, koji teže da zavladaju u celom društvu, odnosi se samo na režim svojine na sredstva za proizvodnju (a posebno, kao što smo videli, na sredstva za rad) i na „spoljašnje“ uslove proizvodnje proizvodnog procesa u užem smislu reči, u kome trenutno preovlađuje prethodni način razvijanja proizvodnih snaga, koji nosi obeležje stare strukture odnosa proizvodnje, pa, dakle, i vladavine stare vlasničke klase. Može se, dakle, zaključiti da se u „prelaznom periodu“ na specifičan način

²⁴ Ovo ne znači da u tom datom načinu proizvodnje nema nikakve protivrečnosti, već znači samo to da protivrečnosti ne izazivaju radikalne „disfunkcije“ u procesu reprodukcije. U kapitalističkom načinu proizvodnje buržoazija i proletarijat predstavljaju antagonističke klase koje se međusobno bore, ali sve dotle dok kapitalistička struktura odnosa proizvodnje ne bude razbijena svaki ciklus proizvodnje reprodukuje tu strukturu, reprodukuje kapitalistu, na jednoj strani, i njegovog protivnika, radnika, na drugoj strani.

međusobno artikulisu, ali u sukobljavanju dve različite strukture odnosa proizvodnje, s dvema određenim društvenim klasama na vladajućem položaju koje se, u celom jednom istorijskom razdoblju, otvoreno bore za potpunu prevlast u društvu (služeći se političkom vlašću, ideološkom borbom itd.). Jedan (ali, razume se, ne i jedini) od fundamentalnih aspekata ove ogorčene borbe jeste transformacija tipa razvijanja proizvodnih snaga, tipa strukturacije procesa proizvodnje. Stara vlasnička klasa pokušava da spreči ovu transformaciju i da konzervise stari način proizvodnje (u užem smislu), na osnovu svoje moći, a nova klasa vrši pritisak u pravcu potpunog usaglašavanja oblika razvijanja proizvodnih snaga i oblika novog režima svojine na sredstva za proizvodnju.

Iz ove otvorene borbe između dva „sveta“ nastaju revolucionarni prevrati, koji karakterišu određene istorijske epohe, a koji u izvesnim društvima imaju vid razaranja i raspadanja (ne samo materijalnog već i duhovnog). Tek na završetku perioda prelaza (ukoliko prelaz uspe), s potpunom transformacijom i preustrojtstvom proizvodnih snaga i njihovog razvijanja, s novom tesnom integracijom proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, nova klasa vlasnika odlučno odnosi pobeđu i novi način proizvodnje počinje da se reprodukuje u uslovima relativne stabilnosti (dok stari način proizvodnje i njegova vladajuća klasa postaju „predmet“ „odvojenog“ i „nepriprasnog“ istorijskog posmatranja).

Jasno je, dakle, da kvantitativni razvitak proizvodnih snaga *po sebi* ne može voditi prevratu odnosa proizvodnje. Možemo sa sigurnošću konstatovati da kapitalistička svojina na sredstva za proizvodnju ometa potpuno ispoljavanje proizvodnih potencijala ekonomskog sistema, ili ih, pak, može skrenuti prema destruktivnim ciljevima, ili, najzad, može voditi koncentrisanju ekonomskog razvitka samo na nekim tačkama ekonomskog sistema (iz čega proizlaze specifični problemi u vezi s recipročnom vezom između razvitka i zaostajanja) itd. Ali sve ovo samo po sebi nikad neće dovesti do razbijanja ove određene društvene strukture ako proizvođači ne postanu svesni tipa razvitka koji daje obeležje toj strukturi.

U kapitalističkom društvu zacementirano nije dovoljno boriti se protiv neefikasnosti proizvodnje, rasipanja itd.; nije dovoljno boriti se za to da bi se kapitalističkom društvenom sistemu dao nov podsticaj u proizvodnji. Borba proizvođača — bar što se tiče njenog specifično (iako ne i isključivo) ekonomskog aspekta — (ostavlja mo po strani fundamentalni problem političke vlasti, koji

ovde ne možemo razmatrati) — mora se koncentrisati upravo na tip organizacije procesa proizvodnje, na tip tehnologije koji se u tom procesu primenjuje. Radnik se mora boriti protiv svoje „stvarne eksproprijacije“, koja obuhvata ne samo sredstva za proizvodnju već i sam njegov subjektivitet; mora se boriti protiv svog integralnog podređivanja jednom mehanizmu, čije ukupne veze sve više izmiču njegovom razumevanju.

Nema nikakve sumnje u to da je bez raspolaganja političkom vlašću savršeno uzaludno zavaravati se time da je ovaj proces „stvarne eksproprijacije“ moguće preokrenuti i upraviti na „stvarno“ ponovno prisvajanje objektivnih uslova rada od strane proizvođača.²⁷

Zatim, u svakom slučaju, bitan aspekt proleterske borbe danas i u samom ovom trenutku mora biti nastojanje da se što potpunije shvate problemi koje postavlja tip razvitka proizvodnih snaga koji treba osporavati, a ne pasivno čekati da nam on najzad, kao zreo plod, donese socijalizam, tj. potpun preobražaj današnje kapitalističke strukture društvenih odnosa proizvodnje.

U ovom pogledu se može upasti u grešku kad god se odvojeno posmatraju proizvodne snage i odnosi proizvodnje i kad se misli da bi, svakako pozitivan, kvantitativan rast proizvodnih snaga, pošto pređe izvestan prag (koji nikad nije određen, jer ga nije ni moguće tačno odrediti), doneo sobom promenu društvene strukture. Ako bi se prihvatio ovaj način teorijskog razmatranja, organizacija i tehnika kapitalističkog procesa proizvodnje ne bi bile napadane, već bi se, štaviše, smatrale za najsavršeniji izraz „racionalnosti“ proizvodnje. U vezi s ovim, nemoguće je ne setiti se oštarih Engelsovih reči protiv „socijaliste“ Dühringa (Diringa):

„A sada pogledajmo detinjastu predstavu gospodina Dühringa prema kojoj društvo može preuzeti sva sredstva za proizvodnju a da *iz temelja ne prevrne stari način proizvodnje* i, pre svega, da ne *ukine staru podelu rada*, predstavu prema kojoj je

²⁷ Buržoazija je osvojila (političku) vlast tek posle jednog perioda konsistentnog razvitka kapitalističkih odnosa proizvodnje u krilu feudalnog društva, ali je, u svakom slučaju, ta vlast imala odlučujući značaj u rušenju vladavine starog načina proizvodnje. Što se tiče radničke klase, ne vidi se kako bi ona mogla stvoriti „ostrva komunizma“ u utrobi kapitalističke strukture. Čini nam se da je očevidno da je u ovom slučaju osvojenje vlasti od strane proletarijata prvi uslov za početak svakog „prelaza“. Ovo je problem koji bi svakako trebalo više razraditi, ali to moramo ostaviti za neku drugu priliku.

sve svršeno čim se samo ‚povede računa o prirodnim okolnostima i ličnim sposobnostima‘, a da i onda, kao i pre, čitave mase ljudi robuju proizvodnji *jednog artikla*, da čitava stanovništva budu angažovana nekom pojedinačnom granom *proizvodnje* i da se čovečanstvo i dalje *deli na izvestan broj različito unakaženih ‚ekonomskih varijeteta‘*, kao što su ‚gurači kolica‘ i ‚arhitekti‘. Društvo *kao celina* treba da postane gospodar sredstava za proizvodnju, a svaki pojedinac *da ostane rob svoga sredstva za proizvodnju i da jedino može birati kojem sredstvu da robuje...* Društvo oslobođeno ograda kapitalističke proizvodnje, može ići još mnogo dalje... stvarajući jednu generaciju svestrano izučenih proizvođača, koji razumeju naučne osnove celokupne industrijske proizvodnje i od kojih je svaki od početka do kraja praktično izvežban u čitavom nizu proizvodnih grana...“²⁸

Zaključak koji se može izvući iz onoga što smo izložili u drugom delu ove rasprave jeste da *odnosi proizvodnje predstavljaju oblik razvitka proizvodnih snaga*. U svakom datom načinu proizvodnje taj oblik je inherentan samim proizvodnim snagama i njihov razvitak u stvari je samo ispoljavanje tog oblika. U izvesnom smislu, odnosi proizvodnje se nalaze u samom „telu“ proizvodnih snaga, nisu „sud“, nisu spoljašnji „omotač“, već su „vezivno tkivo“ razvitka proizvodnih snaga (ukoliko su ova poređenja uopšte prikladna).

Prelaz od jednog načina proizvodnje na drugi počinje nastajanjem novog oblika odnosa proizvodnje. „Vezivno tkivo“ trpi promene, raspada se ide k novoj restrukturaciji. Dva sistema odnosa proizvodnje, dva režima svojine, dva različita tipa strukturacije društva u klase sučeljavaju se i vode borbu, ali se pri tom ipak međusobno artikulišu u „prelaznu društvenu formaciju“ prema različitim stepenima premoći i podređenosti i nazmenično postižu nesigurnu stabilizaciju u svakoj posebnoj „etapi“ „prelaza“ (koji, razume se, nije linearan proces neprekidnog revolucionisanja društvene formacije). Ali u prvo vreme se čini da se novi oblik odnosa proizvodnje nalazi izvan proizvodnih snaga, čiji razvitak — bar u granicama procesa proizvodnje u užem smislu —

²⁸ Friedrich Engels, *Antidühring*, Roma, Edizioni „Rinascita“, 1950, str. 323 (u srpskohrvatskom izdanju „Anti-Dühringa“ [Zagreb, „Naprijed“, 1946] str. 314. i 313). Kurziv je najvećim delom autorov.

i dalje nosi obeležje starog oblika.²⁹ Borba između dveju vladajućih klasa (stare i nove) — što znači između dvaju sistema odnosa, od kojih svaki dodeljuje dominantnu ulogu jednoj ili drugoj društvenoj klasi — jeste borba za potpunu restrukturaciju ovog procesa proizvodnje ili protiv te restrukturacije. Kada se „prelaz“ završi „pozitivno“, novi oblik odnosa proizvodnje „ponovo ulazi“ u proizvodne snage, „ponovo oformljujući“, „ponovo modelujući“ njihov razvitak u granicama procesa proizvodnje u užem smislu.

Teškoća borbe za potpun uspeh „prelaza“ ne sastoji se, međutim, samo u žestokom otporu stare vlasničke klase, čiju volju za pružanje otpora treba slomiti. Misliti tako znači verovati da se klasna borba razvija na čistom nivou subjektiviteta (s antagonizmom između konzervativaca i revolucionara). Treba poći od onoga što već znamo: društveni proces proizvodnje ima dva aspekta, artikuliše se prema dvema relacionim strukturama, koje su međusobno integrisane. Naime, s jedne strane, postoji relacija između čovečanstva (subjekta) i prirode (objekta), koju čovečanstvo prisvaja iz potreba sopstvenog života; to je relacija čiji posrednik su *stvari*, sredstva za rad. Ovu relaciju „udvostručava“ relacija između čoveka i čoveka — naravno ne između pojedinačnih lica, već između društvenih klasa. I ovu relaciju posreduje onaj objektivni entitet koji čine sredstva za rad.³⁰ U stvari, kao što već znamo, oblik ovih društvenih relacija zavisi od režima svojine na sredstva za rad; antagonizam koji postoji između dveju osnovnih klasa svakog načina proizvodnje bitno je uslovljen svojinom ili nemanjem svojine na sredstva za rad. Od ovih dveju relacionih struktura odlučujući značaj ima društvena struktura, od koje zavisi svaki specifičan način prisvajanja prirode. Sama sadržina *stvari* koje posreduju između dvaju nivoa relacija (prirodnog i društvenog) u osnovi zavisi od društvene strukture. Svaki dati *društveni način* prisvajanja prirode

²⁹ Razvitak proizvodnih snaga, prirodno, nije samo njihov razvitak u granicama procesa proizvodnje u užem smislu (procesa fabrikacije), nego je mnogo šira pojava, koja obuhvata, na primer, razvitak tržišta (pa, dakle, i trgovine), tehničke pronalaskе, otkrivanje novih izvora energije, izgrađivanje novih „infrastruktura“ itd. Svakako je jasno da tek sve ovo omogućava porast proizvodnih potencija društvenog sistema, potencija koje se konkretizuju u povećavanju produktivnosti ljudskog rada u neposrednom procesu proizvodnje dobara.

³⁰ „... kapital nije stvar, već društveni odnos između lica koji se uspostavlja posredstvom stvari.“ (Karl Marx, *Il capitale*, Libro I^o, isto izdanje, str. 226. Poslednji kurziv u citatu je autorov.

služi se, dakle, svojim specifičnim sredstvima za to prisvajanje (na primer alatkama zanatlije ili, pak, kapitalističkim sistemom mašina itd.).

Otuda je očigledno da u procesu proizvodnje u užem smislu (tj. u procesu koji smo nazvali možda suviše redukovanim terminom izrada ili „fabrikacija“ proizvodâ) celina tehničko-organizacionih komponenata toga procesa, koje su ipak objektivni „elementi“, nosi u sebi oblik vladajućih društvenih odnosa. Međutim, izvesno je da u svakom određenom načinu proizvodnje „vlakna“, vezivno tkivo“ (društvene odnose) „prekriva“ deo „pokrivač“ materijalnih „elemenata“ proizvodnje. U svesti vladajuće klase (a veoma često i u svesti eksploatisane klase), koja ne uspeva da pronikne u društvenu suštinu ove proizvodnje, kompleks materijalnih elemenata procesa proizvodnje se pojavljuje kao čista i prosta objektivnost, koja je apsolutno nepromenljiva (sem u kvantitativnom smislu).³¹ Revolucionarna borba koja se razvija u „prelaznom periodu“ mora da „razbije“, da „razdrobi“ ovaj debeli materijalni „pokrivač“ (pod kojim se skrivaju stari odnosi proizvodnje, pa, dakle, i moć stare klase vlasnika), da bi „ponovo spojila“, „reorganizovala“ materijalne elemente procesa proizvodnje oko nove „noseće strukture“ (novih odnosa proizvodnje).

Nema sumnje da je za potpuno izvršenje ovog zadatka od bitnog značaja sposobnost revolucionarne klase da jasno shvati mogućnost (i *nužnost*) modifikovanja *društvene objektivnosti* procesa proizvodnje. Ali pri tom ona ne bi smela da gubi iz vida da — upravo zato što je svaki društveni način proizvodnje ipak prisvajanje prirode — tehničkoorganizacionu artikulaciju procesa proizvodnje, iako ona preuzima oblik odnosa proizvodnje koji dominiraju u određenoj istorijskoj eposi, u svakom slučaju konstituisu materijalni „elementi“ koji su „tvrdi“ na transformaciju, koji se „odupiru“ modifikovanju u smislu njihovog usklađivanja s novom društveno-ekonomskom strukturom, koja se počela učvršćivati. Teškoće svakog „prelaza“ ne potiču samo iz eventualnog pomanjkanja svesti revolucionarne klase već i iz objektivne (i materijalne) stvarnosti — ranije uobičene na osnovi potreba reprodukcije društvene strukture — koja se ne može transformisati odjednom, bez nužnih posrednih karika i postepenog prelaženja iz jedne etape u drugu u „izgradnji“ novog društvenog poretka.

³¹ Iz onoga što smo napred rekli vidi se da je, na primer, tehnička inovacija — iako „kvalitativno“ poboljšava primenjene mašine i uređaje — čisto kvantitativna pojava, koja ne utiče na osnovnu društvenu strukturu načina proizvodnje.

Međutim, zbog toga što je ova postepenost u transformisanju nužna (ona nikako nije „linearan” i „bezbojan” proces, već je kretanje u sukcesivnim „talasima”), ne sme se gubiti iz vida centralni problem svakog uspešno izvršenog „prelaza”: radikalna promena strukturalnog vida razvitka proizvodnih snaga u samom procesu proizvodnje (u užem smislu), strukturalnog vida koji čini glavnu osnovu moći stare vlasničke klase. Definitivno i trajno učvršćenje novog načina proizvodnje iziskuje da *novi oblik* odnosa proizvodnje koji se uspostavljaju u „prelaznom periodu” postane najzad *dominantan oblik* razvitka proizvodnih snaga.

3. Podruštvljavanje proizvodnje i privatno prisvajanje proizvodâ

Protivrečnost, tenzija između razvitka proizvodnih snaga i strukture odnosa proizvodnje u čijim se okvirima proizvodne snage razvijaju može se videti iz aspekta relacija koje se uspostavljaju između izvesnih modaliteta razvitka proizvodnje i modaliteta prisvajanja onoga što se proizvodi.

Ako posmatramo kapitalistički način proizvodnje, zapažamo da se u njemu neprekidno povišava stepen podruštvljavanja proizvodnje, koja dolazi u protivrečnost s privatnim prisvajanjem proizvoda. Pogledajmo izbliže šta ovo znači.

„Prosta” proizvodnja roba zasniva se na odvojenosti proizvođača jednih od drugih. Svaki od njih proizvodi s potpunim raspolaganjem objektivnim uslovima sopstvenog rada (ovde posebno mislimo na predmete rada i sredstva za rad), ali nije neposredno povezan s drugim proizvođačima, ne kooperira s njima s nekim zajedničkim ciljevima proizvodnje. Veza između proizvođača je samo posredna, uspostavlja se preko tržišta. Ciljevi koji se određuju u krajnjoj analizi nisu oni koje su pojedinačni proizvođači svesno želeli, već se ostvaruju „automatskim” delovanjem tržišta, po njegovim „zakonima”, koji se nameću pojedincima kao „bezlične”, potpuno „objektivne” sile.

Međutim, u prekapitalističkim društvima proizvodnja robâ je sasvim sporedna pojava, društveno-ekonomski oblik koji je određen vladajućem načinu proizvodnje (robovlasničkom, feudalnom itd.), a koji može imati različite varijante i sadržaje. Nije potrebno ni podsećati da u tim društvima nije postojalo tržište u današnjem smislu reči zato što, pored ostalog, nije bilo nikakve

konkurencije među proizvođačima (zanatlijski esnafi u gradovima, na primer, svojim pravilnicima su detaljno određivali svaki vid proizvodnje svojih članova i u kvantitativnom i u kvalitativnom pogledu. Što se tiče proizvođačke zajednice u kompleksu feudalnog zamka, patrijarhalne porodične zajednice itd., ni tu proizvedena dobra nisu dobijala oblik robe, osim u razmeni između zajednice i zajednice, ali je ta razmena obuhvatala minimalan deo proizvodnje.)

Tek u kapitalističkom društvu se proizvodnja robâ generalizuje i postaje dominantan oblik u kome se pokazuje svaki proizvod ljudskog rada.³² Ta pojava se zapaža još u fazi prelaza (manufakturi) na specifično kapitalistički način proizvodnje, ali tek u ovom načinu proizvodnje stiče apsolutnu prevagu. Razvitak kapitalističkog načina proizvodnje ne odstranjuje međusobnu odvojenost proizvođača, ali ih — posredstvom neprekidnog procesa eksproprijacije, koji u početku pogađa izolovane proizvođače, a zatim i (najslabije) kapitaliste³³ — grupiše u sve većem broju u određene proizvodne jedinice (preduzeća), koje vremenom dobijaju sve veće dimenzije. Ovo dovodi, s jedne strane, do pojačavanja konkurencije između ovih proizvodnih jedinica — koje nisu više povezane nikakvom esnafskom vezom, već „slobodno” istupaju na tržište — a, s druge strane, implicira povećanje međusobne saradnje proizvođača.

Raste podela rada, i to kako njegova društvena podela — s nastajanjem sve novijih i novijih sektora proizvodnje — tako i njegova tehnička podela u okviru svake proizvodne jedinice, koja stalno proširuje sopstvenu „skalnu” proizvodnje. Uvode se uređaji i opreme sve većih dimenzija, sve moćnije i sve savršenije mašine, koje koordiniraju delatnost sve većeg broja radnika. Kapitalistička proizvodnja se proširuje na ceo svet, uvlačeći nove narodne u „sferu” proizvodnje za tržište i kooperacije velikih masa ljudi u raznim procesima proizvodnje.³⁴ Sa centralizacijom kapitalâ razvija se monopol, a zatim i monopolistički kapitalizam države, koji kasnije dovodi do koordinacije između različitih preduzeća, između različitih sektora proizvodnje itd.

U ovom smislu se proces proizvodnje podruštvljava i stalno se proširuju osnove kooperacije proizvođača u tom procesu. Ukratko rečeno, proizvodne snage se razvijaju u smeru uvlačenja sve većeg i većeg broja proizvo-

³² Vidi: Karl Marx, *Il capitale*, Libro I, isto izdanje, str. 31.

³³ Isto, str. 222—223.

³⁴ Ove pojave su sjajno izložili Marx i Engels u *Manifestu Komunističke partije*, u I odeljku („Buržuji i proleterii”).

đača u kooperaciju s jedinstvenim ciljem proizvodnje i u smeru stalnog podizanja nivoa koordinacije i integracije odvojenih procesa proizvodnje.

Međutim, uz ovaj proces podruštvljavanja proizvodne delatnosti ostaje i učvršćuje se tipičan način kapitalističkog prisvajanja onoga što se proizvodi, prisvajanja na privatnim, katkad individualnim osnovama, a češće na osnovama odgovarajućih kapitalističkih „saveza”. Kooperacija radnika, koja stalno raste, služi isključivo interesima kapitalista, afirmiše se jedino u cilju povećavanja vrednosti kapitala. Štaviše, u daljem razvitku kapitalizma osnove prisvajanja proizvoda sve više se sužavaju, jer u najveći deo produkta podruštvljenog rada kapital predjmljuje sve manji broj monopolističkih kapitalista.

Tako se produbljuje suprotnost između proširivanja „skale” kooperiranja ljudi u prisvajanju prirode, između sve veće integracije i koordinacije koje karakterišu ceo tok kapitalističkog razvijanja proizvodnih snaga, i sve više dolazi do izražaja raspolaganje celim proizvodom (koji sadrži i višak vrednosti, tj. višak rada proizvođača) od strane sve manjeg broja krupnih kapitalista, koji drže pod svojom kontrolom namenu i upotrebu proizvođača. Razvitak kapitalizma stvara gigantske proizvodne snage, ali je potreba za pretvaranjem kapitala u vrednost suviše uska i slaba baza za korišćenje ogromnih potencija koje nose u sebi nauka i tehnika.³⁵ Kapitalistički

³⁵ „Krada tuđeg radnog vremena, na kojoj počiva današnje bogatstvo, pokazuje se kao bedna osnova u poređenju s ovom novom osnovom koja se razvila u međuvremenu i koju je stvorila sama krupna industrija... I sam kapital je protivrečnost u procesu zato što teži skraćivanju radnog vremena na minimum, dok, s druge strane, uzima radno vreme kao jedinu meru i jedini izvor bogatstva. Stoga on skraćuje radno vreme u njegovom obliku potrebnog radnog vremena, da bi ga produžavao u obliku suvišnog radnog vremena, pretvarajući, u sve većoj meri, ovo radno vreme u uslov (*question de vie et de mort*) [u pitanje života ili smrti]) potrebnog radnog vremena. Otuda on, s jedne strane, angažuje sve snage nauke i prirode, kao i društvenog organizma i društvenih odnosa, s ciljem da stvaranje bogatstva učini (relativno) nezavisnim od radnog vremena koje se upotrebljava u stvaranju bogatstva. S druge strane, kapital nastoji da gigantske društvene snage koje su na taj način stvorene meri radnim vremenom i da ih zatvori u granice koje su nužne za očuvanje već stvorene vrednosti kao vrednosti. *Proizvodne snage i društveni odnosi* — dve različite strane razvitka društvenog bića — za kapital figuriraju samo kao sredstva, i oni za njega i jesu samo sredstva za proizvodnju na njegovoj ograničenoj osnovi. Ali, u stvari, ta sredstva su uslovi koji omogućavaju da se ova osnova digne u vazduh.” [Karl Marx. *Lineamenti fondamentali della critica dell' economia politica* („Osnovi kritike političke ekonomije”), Firenze, „La Nuova Italia”, 1970, vol. II, str. 401—402.] Kurziv je delimično autorov.

produkcioni odnos predstavlja okov za razvitak proizvodnih snaga; on je „prepreka” koju treba „oboriti” da bi se one mogle proširivati i razvijati ubrzanim ritmom.

Ako bismo se zadovoljili ovim konstatacijama (koje same po sebi nisu pogrešne), značilo bi da bitno krivotvorimo Marxovu misao. Iz njih bi se mogao izvući zaključak da je razvitak proizvodnih snaga sam po sebi pozitivan, da tehnika i nauka stalno napreduju i da njihov progres treba shvatiti kao nešto što se nimalo ne modifikuje, kao „drugo” zaveštanje buržoaskog društva. Na taj način se razvitak proizvodnih snaga odvaja od strukture odnosa proizvodnje u kojima se one razvijaju i daje mu se prvenstvo u odnosu na tu strukturu kao „prvom pokretaču” društvenog razvitka.

U celom jednom istorijskom periodu odnosi proizvodnje predstavljaju — u suštini inertan, pasivan — „referencijalni okvir”, koji, na izvesnom stupnju, „pruža otpor” razvitku proizvodnih snaga, ometa taj razvitak, ali je to u osnovi pasivan otpor, „brana” koju treba srušiti.

„Naučnom” analizom društva može se, dakle, izolovati jedan ekonomski „prostor”, koji sačinjavaju proizvodne snage čiji se modaliteti (uglavnom kvantitativnog) razvitka proučavaju, a koji nisu ništa drugo nego tehnički modaliteti, tehničke relacije između „prostih momenata” „proizvodnje uopšte”. Analiza, naime, kao svoj predmet uzima prvenstveno *proizvodnju po sebi* (odvojenu od društvenih oblika koji je karakterišu), a tako shvaćena proizvodnja je, kao što je dobro poznato, specifičan predmet buržoaske ekonomske teorije. Pa i kad jezik koji se upotrebljava ostaje pod uticajem Marxovih teorijskih kategorija, pa i kad se i dalje rezonuje u terminima proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, ipak se faktički daje prednost „objektivističkoj” analizi razvitka proizvodnje, akceptiraju se „objektivne” (i u odnosu na klase „neutralne”) nužnosti naučnog i tehničkog progressa, a promena društvene strukture se tretira ili kao čisto automatski proces „prilagođavanja”, ili kao proces samo etički relevantan (kao „dužnost postojanja”), kao prost izraz volje revolucionarnog subjekta.

Da bi se u potpunosti shvatilo značenje koje je Marx pridavao relacijama između razvitka proizvodnih snaga i transformacije društveno-ekonomske strukture, treba još jedanput istaći dvostruki karakter društvenog procesa proizvodnje koji je on uočavao. S jedne strane, posredi je prost proces rada, prisvajanje prirode, koje predstavlja neophodnu osnovu ljudske egzistencije. S ovog gledišta, i kapitalistički proces proizvodnje je proces prisva-

janja prirode, u kome se u ogromnoj meri pojačavaju oruđa, sredstva za to prisvajanje, kojim se znatno povećavaju mogućnosti života i razvijanja čoveka, koji je subjekt proizvodnje (prisvajanja).

S druge strane, pak, nema nikakve proizvodnje od strane izolovane individue (ne mislim ovde ni na kakvu „robinsonadu“), niti od strane čovečanstva ukoliko se ono posmatra kao jedinstven, u sebi nediferenciran „entitet“ (po jednom čisto „antropološkom gledanju na proces prisvajanja prirode). U stvari, svaka proizvodnja je društveni proces, naime ona nosi obeležja izvesnih oblika društvenih odnosa.³⁶ A ovi oblici su, kao što smo videli, tesno vezani za posebne režime svojine na sredstva za proizvodnju, tj. svojine na one objektivne uslove koji pojačavaju čovekovo delovanje na prirodu i, dakle, razvijaju proizvodnju. Sredstva za proizvodnju u celini — i njihovo poboljšavanje, njihovo usavršavanje — moraju, u krajnjoj analizi, biti prilagođena, saobražena potrebama datog režima svojine, nekog oblika društvenih odnosa. Nijedan proces proizvodnje se ne organizava samo na stvaranje dobara koja mogu zadovoljavati ljudske potrebe, već, uz to, reprodukuje celu strukturu društvenih odnosa, u čijem se okviru jedino i može manifestovati dati način proizvodnje.

Kapitalistički način proizvodnje je „sinteza“ *materijalnog* procesa proizvodnje, koji u ogromnim razmerama povećava čovekovu sposobnost da koristi prirodu, i *društvenog* procesa, koji stalno reprodukuje podređenost proizvođača kapitalu zato što u svakom proizvodnom ciklusu reprodukuje (i učvršćuje) odvojenost radnika od objektivnih uslova njihove proizvodne delatnosti. Ali sinteza ne znači juktapoziciju. Ne postoji ekonomsko-tehnički „prostor“ odvojen od društvenog „prostora“ (i njemu pretpostavljen), mada se može govoriti o različitim (čisto spoljašnjim) oblicima približavanja i relacija između ova dva različita aspekta procesa proizvodnje. U stvari, postoji samo jedan jedinstveni društveno-ekonomski „prostor“, u kojem „društveno“ daje oblik razvitku „ekonomskog“, saobražava ga sopstvenim potrebama ukupne reprodukcije.

Proizvodnja kapitala (njegovo pretvaranje u vrednost) tehnički potencira prisvajanje prirode od strane čoveka, vodi sve potpunijoj integraciji proizvodnih procesa, proširuje kooperaciju proizvođača naglašavajući ni-

³⁶ U vezi s ovim podsećamo da iz pogrešnog shvatanja proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje kao međusobno odvojenih entiteta proističe i isto takvo pogrešno shvatanje veze između ekonomske „baze“ i političke i ideološke „nadgradnje“.

hovu međusobnu zavisnost, njihovu ulogu nosilaca radnih funkcija koje se sve više koordiniraju.³⁷ Ali razvitak kapitalizma u isto vreme vodi sve potpunijem potčinjavanju radničke klase vlasti kapitala. Jedan sve manji broj krupnih monopolističkih kapitalista drži pod svojom kontrolom, direktno ili indirektno, složenu mrežu medijacija, ceo društveni produkt i njegovu namenu. Ovo se dešava upravo stoga što odvojenost proizvođača od njihovih sredstava za proizvodnju postaje sve potpunija. Ako je u prvo vreme, kao što smo napred videli, ova odvojenost *formalna*, ako je povezana s gubitkom svojine (kao moći raspolaganja), s nemogućnošću kontrolisanja raznih ekonomskih faza procesa proizvodnje u užem smislu koje se „penju“ i „spuštaju“ — faza kojima upravlja vlasnik sredstava za proizvodnju — kasnije, s radikalnom tehničkom i organizacionom transformacijom „načina fabrikacije“ produkta, eksproprijacije, odvajanje radnika od sredstava za proizvodnju postaje *stvarno*.

S porastom „centralizacije“ kapitala, sa sve većom (iako prividnom) „depersonalizacijom“ kapitala³⁸, s inte-

³⁷ To ipak ne znači da prestaje ili da slabi konkurencija, koja predstavlja specifično obeležje kapitalističkog društva. Konkurencija samo dobija nove oblike i postaje i oštija nego što je bila u eposi takozvanog kapitalizma slobodne konkurencije. U monopolističkoj eposi borba među kapitalistima se pretvara u grandiozan sukob između moćnih „saveza“ kapitalista, koji se na osoben način služe džinovskim državnim aparatom, koji je stvoren u imperijalističkoj fazi kapitalizma.

³⁸ „Depersonalizacija“ kapitala je rezultat pre svega takozvanog odvajanja svojine od kontrole, koje — kada se vrši — znači pristo razdvajanje samo pravne, formalne svojine i efektivne, realne moći raspolaganja sredstvima za proizvodnju i proizvodom. Treba, uz to, imati na umu da integracija proizvodnih procesa (tehnička ili, u mnogim slučajevima, samo finansijska), koordinacija između različitih proizvodnih jedinica (koje često pripadaju različitim sektorima proizvodnje), mere ekonomskog (makar i parcijalnog) programiranja, kontrola nad finansijskim kapitalom, modifikacija tipa konkurencije među kapitalistima (koju smo pomenuli u prethodnoj napomeni) itd., dovode do izvesnog „udaljavanja“ kapitalističke moći od njene realne „baze“, naime od procesa proizvodnje viška vrednosti koji se vrši u raznim preduzećima. Drugim rečima, moć kapitalista nema više neposrednih veza sa tom svojom „bazom“ (i stoga je tu moć teže identifikovati), ali zato postoje složene medijacije koje sve više otežavaju razumevanje globalnog funkcionisanja kapitalističkog sistema i razumevanje mera koje vladajuća klasa (ili, bolje reći, razne njene „frakcije“) preduzima u odbranu tog sistema i svojih interesa (bilo opštih interesa kapitalističke klase kao celine, bilo interesa pojedinih „saveza“ kapitalista koji vode međusobnu konkurenciju). Kao primer koji potvrđuje ovo o čemu govorimo može se uzeti, recimo, samo teškoća na koju svest radničke klase nailazi u razumevanju značenja složenih manevara monetarnog sistema, u kome izgleda da deluju apsolutno „objektivni“ zakoni, kao da su posredi „prirodne sile“.

gracijom i koordinacijom raznih odvojenih procesa proizvodnje, s novim tipom konkurencije među kapitalistima koji se manifestuje (i koji iziskuje tesno međusobno „povezivanje“ raznih „saveza“ monopolističkih kapitalista i najviših slojeva hijerarhije državnog aparata) itd., dublje veze koje postoje između raznih „odseka“ kapitalističkog procesa proizvodnje (posmatranog u njegovom globalnom značenju) sve više izmiču razumevanju proizvođača.

U kapitalističkom načinu proizvodnje razvitak nauke i tehnike će naglašavati međusobnu razdvojenost subjekata i objektivnih uslova proizvodnje, vodiće sve dubljoj provaliji između intelektualnog rada (primenjenog u proizvodnji) i fizičkog rada. Štaviše, na području samog intelektualnog rada vidimo sve jasniju podelu na delatnost onih koji upravljaju „celinom“ tehničko-naučnog procesa i drže ga pod svojom kontrolom, koji regulišu, koordiniraju tok celokupnog procesa proizvodnje kapitala, i na delatnost onih koji izvode parcijalne „intelektualne“ operacije, svedene na prostu „routine“, na „nediferenciran“ intelektualni rad.

Prema tome, može se zaključiti da se u kapitalističkoj proizvodnji u velikoj meri ekspropriše i jedan deo subjektiviteta radnika, čija se ličnost „osiromašuje“, „obogaljuje“ time što je on celog života vezan za jednu krajnje ograničenu vrstu rada.

Posle svega ovoga što smo rekli, nameće se sledeći zaključak: ako proizvodnja i reprodukcija kapitala same sobom razvijaju proizvodne snage u pravcu sve potpunijeg podruštvljavanja raznih vidova procesa proizvodnje, ne može se tvrditi da se u isto vreme povećava i stvarna mogućnost kontrolisanja tog razvitka od strane radnika. Kapitalistički način proizvodnje vodi upravo u suprotnom pravcu; proizvođači nemaju nikakve stvarne moći da raspoložu objektivnim uslovima rada i njihova potčinjenost se ne smanjuje, već se, naprotiv, sve više učvršćuje.

Protivrečnost između podruštvljavanja proizvodnje i privatnog prisvajanja proizvoda je, dakle, mnogo složenija nego što bi mogla pokazati površna analiza problema. „Podruštvljavanje“ je uvek *izvestan način* podruštvljavanja proizvodnih snaga koji je vezan za privatnu strukturu prisvajanja. A ova struktura nije ništa drugo nego odraz neke strukture društvenih odnosa proizvodnje. Proizvodnja je prisvajanje, a određen način proizvodnje je odgovarajući način prisvajanja, koji zavisi od datog oblika „raspodele“ svojine na sredstva za proizvodnju.

Otuda dvojstvo: podruštvljavanje proizvodnje — privatno prisvajanje proizvoda nije ništa drugo nego dvojstvo: razvitak proizvodnih snaga — struktura odnosa proizvodnje. Neka ekonomska struktura koja počiva na kapitalističkoj svojini na sredstva za proizvodnju vodi određenom tipu „podruštvljenog“ razvitka proizvodnih snaga.

Problem, dakle, ostaje uvek isti: razvitak proizvodnih snaga se ne može posmatrati kao pojava po sebi, u prostoj interakciji sa strukturom društva. U stvari, po Marxu, pojam načina proizvodnje uvek implicira specifičan oblik društvene proizvodnje. Naime, u svakom tipu društva moguće je uočiti sasvim određen oblik društvenih relacija između klasa u toku proizvodnje dobara (oblik koji precizno određuje *objektivno* mesto klasa u procesu proizvodnje na osnovi režima svojine na sredstva za proizvodnju), i analogan oblik razvitka proizvodnih snaga vezan za posebnu artikulaciju, međusobnu povezanost subjektivnih i objektivnih „elemenata“ proizvodnje.

Marx tačno tvrdi da je faza kapitalističkog razvitka od bitnog značaja za prelazak u višu društvenu formaciju (komunističku)³⁹, utoliko što su potpunija integracija međusobno odvojenih proizvodnih procesa i šira kooperacija u proizvodnji između radnika iziskivale, pre svega, da individualni proizvođači, vlasnici oruđa za rad, budu ekspropriisani i grupisani u proizvodne jedinice čije su dimenzije sve više rasle. Ovo je pozitivan aspekt kapitalističkog načina proizvodnje, koji se mora priznati. Ali se, međutim, nikad ne sme zaboravljati njegova negativna strana: kapitalističko „podruštvljavanje“ razvitka proizvodnje vodi sve potpunijem odvajanju proizvođača od uslova njihove proizvodnje, eksproprijaciji jednog dela i same ličnosti proizvođača i njihovoj sve potpunijoj potčinjenosti kapitalu. Stege u koje kapitalistički odnosi proizvodnje stavljaju razvitak proizvodnih snaga (stege koje, ni u kom slučaju, nikad ne znače prosto „stagnaciju“ ili, još gore, „slom“ kapitalističkog sistema pod težinom sopstvene pretpostavljene nesposobnosti za ekonomski razvitak), te stege, dakle, „unutrašnji“ su plod samih proizvodnih snaga. One rezultiraju, između ostalog, iz pretvaranja proizvođača u puke „dodatke“ sistema mašina, iz njihovog svođenja na pasivne, inertne „faktore“

³⁹ „Zato je kapital proizvodan, ili — on je bitan odnos u razvitku društvenih proizvodnih snaga. On prestaje da bude takav samo kad razvitak društvenih proizvodnih snaga naiđe na barijeru u samom kapitalu.“ (Karl Marx, *Lineamenti fondamentali della critica dell' economia politica* [navedeno izdanje], vol. I, str. 318.)

procesa proizvodnje, kojim upravlja i koji koordinira kapitalista, na proste vršioce monotonog i repetitivnog rada, koji u njima ne podstiče nikakvu posebnu kreativnost, rada koji nije „prva potreba” života, već ljuta nužda da bi se moglo živeti.⁴⁰

Oslobođenje radnika od kapitalističkog ropstva, izgradnja novog društvenog poretka (koji karakteriše nova struktura odnosa proizvodnje) nisu, dakle, mogući na osnovi *tipa* razvitka proizvodnih snaga koji daje obeležje kapitalističkom načinu proizvodnje, već impliciraju kompletnu (i složenu) transformaciju ovog načina proizvodnje na svim nivoima (kako „baze” tako i „nadgradnje”); iziskuju radikalno preustrojstvo procesa proizvodnje i naučni i tehnički progres koji vodi postepenom pmošćivanju jaza između intelektualnog i manuelnog rada; koji zatim, vodi *stvarnom* ponovnom prisvajanju i kontroli sredstava za proizvodnju od strane proizvođača, ali, razume se, na kolektivnim, a ne na individualnim osnovama, preuzimajući tako pozitivnu stranu kapitalističkog razvitka proizvodnih snaga.

(„Critica marxista”, n. 6,
novembre—decembre 1973)

S italijanskog preveo
Milorad Simonović

Hans Dieter Bahr

KLASNA STRUKTURA MAŠINERIJE NAPOMENE UZ OBLIK VREDNOSTI

1. Opis površine

Istorijski razvitak *sredstava* za rad, kao radom postignuto osposobljenje prirodnih oblika u društveno svrsishodne oblike procesa rada, ujedno predstavlja „naturalizovanje” oblika društvenih upotrebnih sredstava. Kao stvar, sredstvo za rad ne oposreduje samo prirodu i subjekt rada, već ujedno postaje „sredina” među radnicima. To što oruđe može samo funkcionalno da oposreduje živi odnos između radnika time što taj živi odnos istovremeno biva raskinut, razlog je što on — kao privatna svojina — može da „oposreduje” i društveni odnos između radnika i ne-radnika ili između nejednakih vrsta rada. Ako sredstvo za rad kao sredstvo za proizvodnju postane sredina između vladajuće i podvlašćene klase, ono onda mora — u svom istorijskom razvitku — dobiti dvostruki društveni karakter: sredstvo za rad je za vladajuću klasu sredstvo za neposredno zadovoljavanje njenih potreba; ali sredstvo za rad je „svrsishodan razlog” za održavanje jednostranog radnog odnosa. Dakle, kao sredstvo alat stoji ne samo između prirode, istorije i društva, već i između raznih klasa društva. Dakle, on je ne samo sredstvo, nego je pre svega svrsishodan razlog za *jednostrano* spajanje subjekta rada sa subjektom prisvajanja. Prema tome, kao predmetna osnova, geneza sredstva za proizvodnju je posredovanje između dva društvena subjekta koji su postali nejednaki.

⁴⁰ Otuda nam se čini da pasus iz „Predgovora” iz 1859 [u knjizi *Prilog kritici političke ekonomije*], kao i drugi slični pasusi ima znatno drukčije značenje od onoga koje mu se obično pridaje. Odnosi proizvodnje nisu „nešto sadržinsko”, što se na izvesnom stepenu pokazuje kao neadekvatno u odnosu na kvantitativni razvitak proizvodnih snaga. Odnosi proizvodnje su oblik razvitka proizvodnih snaga, oni su strukturalno unutrašnje jezgro ovog razvitka. „Granice” koje se postavljaju razvitku proizvodnje vezane su za *pravac*, za *tip* razvitka, kome daje oblik neka specifična društveno-ekonomska struktura. Promena ove strukture nikada nije „spontani” i postepeno nastali rezultat razvitka proizvodnih snaga, već se vrši preko klasne borbe, preko niza revolucionarnih „talasa”, koji su usmereni na izgradnju jedne nove strukture. Klasni sukob, pored ostalog, u ovoj fazi prelazi u ogorčenu borbu između ove nove strukture i one prema čijem se obliku, u toku izvesnog perioda, i dalje razvijaju proizvodne snage. Borba se završava *definitivnim zavlada- vanjem* novog načina proizvodnje u društvenoj formaciji kada novi odnosi proizvodnje izvojuju radikalnu „restrukturaciju” proizvodnih snaga, modifikujući njihov *tip* razvitka, koji se prilagođava zahtevima proširene reprodukcije ovih novih društvenih odnosa.

Da je sistem sredstava za rad rezultat opredmećenja svih dijalektičkih oblika živog radnog odnosa zna samo ona građanska nauka koja se zove arheologija; jer ona iz rezultata, proizvoda, izvodi zaključke o živoj društvenoj *formaciji*; recimo, na osnovu određenih zamki za životinje i udica — nasuprot hićanom lovačkom oružju — ona zaključuje o predoblicima stanovanja nekog gensa; na osnovu određenih svrdla za bušenje kamena, čija je izrada bila složena i dugotrajna, mogu se izvoditi zaključci o trajnijim oblicima podele rada. U skupu društveno izmenjenih prirodnih materija jedne epohe leži kao stvar, kao znak nekad živi oblik određenih društvenih odnosa i veza. To što arheologija svoje kriterijume ne primenjuje unazad na svoju vlastitu materijalnu osnovu, već svoj predmet svodi na predgrađanske i negrađanske društvene poretke — povezano je sa njenim zadatkom: ne treba da postoji nikakva arheologija građanskih sistema sredstava za proizvodnju.

Oblici razvitka sadašnjih sredstava za proizvodnju su sve više i više sami oposredovani naučnim radom. Da bi se ovaj odnos bliže odredio, treba podsetiti na sledeće: svesti je dobro poznato da fizički rad stvara sebi sredstva za transformisanje prirodnih oblika u društveno svrsishodne oblike; neobično se malo reflektuje da se naučni rad od toga razlikuje samo po *obliku* sredstava koje on stvara sebi za proizvodnju svojih saznanja. Čak i kritike čisto deduktivnih nauka kritikuju uopšte manje mogućnost takve čistote nego fungibilitet koji je time uslovljen. — Deduktivne nauke počele su istorijski istovremeno sa empirijskom proizvodnjom alata, modela, znakova i simbola kao sredstava njihovog navodno čistog, tj. i od protivrečnosti slobodnog širenja saznanja; u ta sredstva spada ritual kao kolektivno sećanje, isto kao i jezik, pismo i mašinski postupci štampanja, računarska obrada i obrada podataka.

Istina, aparati naučnog saznanja postali su uslovi tehnologizacije proizvodnje, ali nisu — kako to Rethel (Retel) mlađi tačno primećuje — bili njegov aktivan razlog. Ni predilica ni mehanički razboj, a ni parna mašina nisu nastali u neposrednoj vezi sa saznanjima ili aparatima teorijske fizike. S druge strane, prednaučna struktura mašinerije — kakva je postojala do hemizacije i do industrijske upotrebe elektriciteta — predstavlja oblik razvitka koji ne pokazuje samo — kako to misli Rethel mlađi o zanatskim sredstvima — „lično jedinstvo ručnog i umnog rada”. Već i prosti mehanizmi poseduju kao sredstva za rad strukturu koja omogućava da se samo još jasnije pokaže mašinerija kao svrsishodna osno-

va kapitalističkog procesa rada: naime, dva ekstrema — „impuls” (snagu) i „funkciju alata” (mehaničku konstrukciju), koji su i sami *neposredno* oposredovani mehanizmom transmisije. Jezik je u pojmovima održao u životu ono što postoji još samo kao predmet: *ispoljavaju radne snage* kao pogonsku snagu, da kažemo: *impuls*; *vičnost* kao svrsishodnu bit intelektualno-praktičnog društvenog menjanja oblika prirode, da kažemo: *funkciju alata*. I mehanizam transmisije mogao bi se razjasniti kao naturalizovani oblik opštenja među radnim delatnostima; ili u istorijskoj vezi: okoštali oblik opštenja kao posredstvo između plebejskog i seljačko-zanatskog oblika rada, u kome se — pored vladajućih klasnih suprotnosti — krije i jedna još nerazvijena suprotnost između inteligencije i one radne snage proletarijata u nastanku koja postaje apstraktna: inteligenciji bi ovde odgovarala funkcija alata, proletarijatu, kao dequalifikovanoj radnoj snazi, čisti impuls, a posredovanje između ova dva momenta leži svakako još u samom zanatu, utoliko je ono neposredno.

Ovim ukazivanjem naglašava se sledeće: instrumenti i osnove rada na naučnoj spoznaji postali su uslov za dalji razvitak mehanizma, preko mašinerije i mehanizovanja, u automatizaciju samo zato što je društvena organizacija živih radnih veza dobila „racionalni” oblik, koji je mogao postati osnova sistematskog uvođenja nauke u proces proizvodnje.

Ovo posredovanje između naučnog i proleterskog rada, koje se javlja anticipativno u zanatu — i koje je u mašineriji dobilo samostalno-predmetni oblik — ukazuje na nešto treće što leži u osnovi oba oblika delatnosti i što je od samog početka, uprkos istorijski neistovremenom načinu pojavljivanja, bilo ono moguće zajedničko: *immanentni oblik vrednosti sredstava za proizvodnju* kao „apstraktan naturalizovani oblik” ili apstraktno društvena svrsishodnost u okoštalom obliku prirodne materije.

Sledeći opisi treba pre svega da daju skicu razvoja one površine mašinskih i tehnoloških „sredstava za rad” u kojoj se ona pojavljuju; tek onda se može produbiti pitanje razvoja unutrašnjeg oblika kao (klasno-uslovljene) strukture i spoljnog oblika kao (instrumentalnog) *vida* i njihovog jedinstva kao *funkcije*.

Društvenost proizvodnih odnosa, koja se istorijski pre svega javlja samo u opštem obliku razmenljivosti, postaje suštinska ili realna tek u živoj kooperaciji, time što se sada stvarno pojedinačan konkretan rad svodi na apstraktan prosečan rad. „Zakon oplođavanja vredno-

sti", piše Marx, „realizuje se, dakle, za pojedinačnog proizvođača potpuno tek kad on proizvodi kao kapitalista, kad istovremeno upotrebljava mnogo radnika, dakle kad od samog početka stavlja u pogon prosečni *društveni rad*.“¹

U kooperaciji, koja po Marxu ostaje osnova industrijske proizvodnje, postoji najpre samo čisto kvantitativno nagomilavanje zanatskih jedinica, u kome je neposredno sredstvo za rad još ostalo vlasništvo radnika. Početni oblik postojanog kapitala za povećanje viška rada javlja se kao metod da se u okviru podele rada u preduzeću postigne samo spoljašnje uopštavanje; ali to je ipak kvalitativan oblik — npr. kao rastuća veličina prostorija i saobraćajnih sredstava u preduzeću. Oblici ovih sredstava, ili bolje: ovih osnova, mogu se shvatiti samo kao stvarstveni rezultati posebnih živih odnosa rada; oni su osnova za mogućnost da zanatski radnici uopšte zajednički rade u većim grupama. Elementi feudalnog zemljoposjednika i esnafskog majstora stapaju se — sigurno pre svega u rudarstvu, mlinarstvu itd. — u neku vrstu građanski apsolutističkog patrijarhata nad staležom zanatlijskih kalfi.

U kooperaciji se samo kvantitativno povećava mehanička ručna delatnost, ona koja materiju preobličava ili strukturira. A manufaktura razlaže celokupni rad na pojedinačne operacije, pri čemu se odnos radnika prema predmetu rada kvalitativno menja tako što nastaju sredstva za rad koja društvenost, dakle instrumentalno-intelektualna kvalifikacija radne snage, sve više i više svodi na apstraktno ispoljavanje snage. I ovo podvajanje razuma rada od ispoljavanja radne snage postaje neophodan uslov za nastanak naučno-tehničke inteligencije.

U dequalifikovanju radne snage to samo već *nagomilavanje* radnika (kao spoljni oblik) nalazi svoju unutrašnju adekvatnost oblika kao uslov za mogućnost kolektivnog stepenovanja apstraktnih ispoljavanja snage. „Telo“ radnika koji obavlja sav posao u preduzeću prethodi nastanku pogonske mašinerije. Razdvajanje unutrašnje povezanosti subjekta rada i društvenosti menja odnos predmeta rada koji dobija oblik prema rezultatu menjanja materije, prema proizvodu: proizvod je stvar ne više u neposrednoj vezi sa pojedinačnim subjektom rada, već još samo u vezi sa pojedinačnim kapitalom. Jer ako su čak i u kvantitativnoj kooperaciji bili jednoobrazno i uporedo obrađivani mnogi predmeti rada sve do završavanja nekog predmeta za upotrebu u

rukama kakvog majstora, sada predmet rada prolazi kroz stupnjeviti proces pripreme materije, menjanja materije, preobličavanja materije, što i samo ima za pretpostavku moguće razlaganje i strukturiranje prirodne materije; najzad, prolazi kroz proces novog sastavljanja materije. Međutim, *transmisija* ovih pojedinačnih operacija — ukoliko se ne radi o hemijskim ili elektrotehničkim procesima rada — spoljašnja je i irelevantna proizvodu koji nastaje; to jest, proizvod ne uzima njen oblik. Transmisija se sastoji u transportnom sistemu materije koja se ne obrađuje mašinski u preduzeću i u informativnom prometnom obliku naredbi i uputstava. Pri tom jezik ne služi toliko za razumevanje — jer „priučena radna snaga“ sastoji se u tome da razumevanje prevaziđe vičnošću — već, sve dok se proces rada neometano odvija, služi za izdavanje naredbi da se određene pojedinačne operacije na predmetu rada vrše stalno na isti način, dakle *ravnomerno*. (Prirodna nauka definiše svoj vlastiti proces rada kasnije po ovom uzoru: operacijski i eksperimentalno; eksperimentat treba pod uvek jednakim uslovima da daje uvek iste rezultate, da bi ono što se istražuje postalo „važeci“ rezultat. Već i terminologija ovde pokazuje tesnu povezanost rada prirodne nauke sa prirodnim oblikom — koji postaje apstraktan — kao oblikom vrednosti.) — *Ravnomerno kretanje*, koje je već postojalo kao zahtev za aparatima za merenje vremena ili statičkom i dinamičkom mehanikom (recimo u građevinarstvu ili u mašineriji seoskih mlinova), izražava naime da je prirodna materija, kojoj vrsta društvenog rada udara pečat „analitičkog“, materija koja je *podeljena*, razložena podelom rada, da u svoje doba postaje „realni“ oblik vrednosti, protivrečan ne samo u odnosu na svoj prirodni oblik nego i u odnosu na svoj upotrebnii oblik. Jer zahtevana (ne stvarno postojeća) jednakost oblika kretanja u radnoj delatnosti (kao ona koja proizvodi robu) može se shvatiti kao vrsta jednake *vrednosti* oblika koja se u vrednosnom odnosu javlja kao oblik ekvivalencije. — To treba protumačiti u drugom odeljku.

Nov kvalitet podruštljavanja u manufakturi stvara živog kooperativnog radnika kao rasčlanjeni spoj (kao analitičku sintezu), čime samo sumarno nagomilavanje postaje kvalitativno društveno jedinstvo. Ali, ujedno, ta vrsta podruštljavanja stvara tendenciozno negaciju neposrednog celovitog radnika u preduzeću; najpre specijalizovanjem delatnosti i rascepkavanjem ranije složene

¹ MEW, Bd. 23, str. 343.

nih zanatskih sprava. Tada je alatlika prvo ukidanje i prevazilaženje tog raščlanjavanja, budući da ona niz raščlanjenih pojedinačnih alata kombinuje tako da radne snage ispadaju posrednici. „Kombinacija” znači da zajednički rad, živa kooperacija većeg broja pojedinačnih radnika koji preobličavaju materiju iščezava i biva sačuvana kao „prirodan oblik” više mehaničke moći. Opredmećivanju posebnih društvenih povezanosti rada odgovara oduzimanje predmetnosti živom zajedničkom radu, koje se izražava suprotnošću između izolovanog pojedinačnog radnika i tehnološkog celovitog radnika.

Sa opredmećivanjem subjektivnih veza rada — time što ono kao alatlika čini svrsishodnu osnovu industrijskog procesa rada — radnik biva najpre sveden na funkciju čiste radne snage. Preokretanjem odnosa radnika i alata prosta fizička moć tela postala je većinom stacioniran pogonski mehanizam alatlike koja preobličava materiju: to preokretanje je ostavilo, s druge strane, živu radnoj snazi kooperaciju transporta predmeta rada u preduzeću; tu apstraktna radna snaga igra ulogu „motorne” snage, žive transmisije, pored funkcije stacioniranog pogona. „Živa” izražava u ovoj jezičkoj upotrebi to da su predmet, svrsishodan uslov, sredstva i ciljevi prvobitnog subjekta nasuprot samom procesu rada činili još neraščlanjeno, grubo jedinstvo iz kojeg je zatim još anticipatorski proizlazila mogućnost da se uopšte odredi, postavi i ostvari *sam* cilj rada. „Opredmećivanje” pod uslovima klasne podvojenosti radne snage i sredstava za proizvodnju znači da, istina, postoji u preduzeću jedinstvo svrsishodnog uslova (predmeta rada i sredstva za rad) i sredstava za postizanje ciljeva (radna snaga koju treba iskoristiti) — jedinstvo koje je „racionalno” samo u smislu „razumno”, ali da u društvu postoji antagonizam između odredbe cilja rada i pomenutog prvog jedinstva u celini, antagonizam koji se odražava i na oblik razvoja uslova proizvodnje. „Živa” ne može biti potajna čežnja ka prošloj zanatskoj delatnosti, jer zanatski rad je samo blizu umetničkog rada dopuštao maglovitu utopiju da se iz njega može razviti društveni subjekt *kao* subjekt.

Prevođenju transmisije i impulsa ljudi koji zajedno rade u „prirodne” oblike jeste uslov mogućnosti mašinerije; nastanak mašinerije bio je i sam moguć samo zato što je svrhovna odredba cilja rada — kao kapitalistički proizvedena građanska klasa — postala potpuno spoljašnja samom procesu rada kao čisto svrsishodan uslov, dakle kao prevaziđeno sredstvo za „prосто” zadovoljavanje potreba; neka društvena klasa morala je biti potpuno od-

vojena od ciljne odredbe pre nego što je postajalo moguće da društveni oblici rada postanu racionalniji, u smislu „više lišeni subjekta”, i da time jasno dobiju svrsishodan prirodan oblik kao mašinerija. U ovom obliku postao je neposredan društveni razum procesa rada lišen subjekta, razuma; mada je ova lišenost subjekta neophodan uslov za to da se društveni razum može da oslobodi svog slepo prirodnog oblika. Tako je upravo mašinerija očevidan dokaz — čim se u kritiku unese geneza njenog dvostrukog društvenog oblika — da građansko društvo u procesu rada postoji bez stvarnog subjekta, dakle da se i samo suprotstavlja prirodi samo kao „prirodna sila”. To je razlog što je jedinstvo moralo postati političko, tj. idejni subjekt, pre nego što se mogla oglasiti mogućnost ostvarenja društvenog subjekta u procesu rada. Ujedno je ovaj „idealitet” bivstva proletarskog subjekta — što je Lukács (Lukač) u *Istoriji i klasnoj svesti* pogrešno uzdigao do realnosti — od početka činio stalno tendenciozno derevolucionisanje radničke klase, pošto se ujedno ne proizvodi njen vlastiti interes za proizvodnju već mora da postane politička ideja pre nego što spontano stvori svoju materijalnu osnovu. Dakle, „revizionizam” je bitno ozbiljniji problem nego što se on ispoljava u varijantama zavereničkih teorija.

S druge strane, proces rada u kome radnik na osnovu mašinerije uzmiče iz delatnosti koja oblikuje materiju i strukturira je, dobija i sam „idejni” karakter; on se tako reći nudi „politizovanju” iznutra. Tehnički izraženo: živa radna delatnost potiskuje se u *montažu* koja pre svega stoji na kraju pojedinačnih mašinskih operacija. Dakle, nasuprot radniku istupa materija koju treba obraditi a priori u *društvenom prirodnom obliku*, dok neposredni prirodni oblik postaje estetski objekt, „pejzaž”. Stvar — kao buduća roba — više se ne izvlači borbom od prirodne materije — tako se to čini individualnoj svesti — već neki mistični subjekt unapred oblikuje, strukturira, dakle: konstruiše, montira, sklapa, kontroliše i reguliše predmetno-društvene elemente prirodne materije. Pretvaranje radne delatnosti u montažu, u delatnost transporta i koordinacije bilo je uslov za prodiranje inženjerstva u industrijski rad; inženjerstvo se prethodno istorijski proverilo u vojnoj nauci i vojnoj praksi, dakle u sferi u kojoj je građansko društvo idejno anticipiralo uopštavanje proizvodnje kao stvarno racionalnu organizaciju destrukcije i pre svega kao jednostrano prisvajanje društvenog bogatstva; građanska državna tvorevina nosi kao privredni subjekt koji vojnim sredstvima (policijskim) ubira porez ovaj „jedno-strani”

oblik racionalnosti. — Mehanička tehnologija konstrukcije omogućila je — za razliku od nediferencirane homogenosti neposrednog zanatskog preobličavanja materije — *prethodno planiranje* operacija kooperacije, transporta i montaže. Dakle, ceo proces proizvodnje morao je — na svrsishodnoj osnovi mašinerije — izmeniti karakter dosad protiv prirode neposredno *određene* radne delatnosti putem praktične analize i pojednostavljanja (dekvalifikovanja), pre nego što je postalo moguće idejno-realno udvostručavanje procesa proizvodnje kao pogonsko-tehničko i inženjersko-tehničko planiranje, s jedne strane, i singularna realizacija fizičkom radnom delatnošću, s druge strane. Planiranje je postalo tako reći oblik cene u preduzeću kao proces, dakle idejni oblik mere vrednosti, dok njegovo opredmećenje u proleter-skom radu čini nastanak postojanog kapitala kao mašinerije. Dakle, mašinerija nije primena teorijske mehanike u proizvodnji, već je nastanak kvantitativnih odnosa iz žive kooperacije postao apriori mašinerije. Tako *oblik* postojanog kapitala čini stvarno oposredovanje prirodne nauke, njene operacijske racionalnosti i stepena podruštvljavanja rada u procesu proizvodnje: tehnička strana ovog oposredovanja, organskog sastavljanja kapitala, jeste tehnologizovanje proizvodnje.

Svakako, ovaj proces oposredovanja izlazi na videlo tek tamo gde se ovaj odnos nauke i industrijskog rada počinje da okreće: u hemizovanju proizvodnje, u kome se više ne obrađuju unapred date materije, već se proizvode kvalitativno druge. Proizvodnja naučnih saznanja i instrumenata saznanja u laboratorijama i biroima za planiranje sada i sama postaje aktivan momenat upštavanja proizvodnje, pri čemu to „unošenje nauke“ ujedno označava neku vrstu idejnog podruštvljavanja, dakle unošenje nauke u proizvodnju postaje bitan momenat stvarne *snage oblika* podruštvljavanja, čiji drugi momenat predstavljaju za preduzeće spoljni oblici realizovanja viška vrednosti.

Mašinerija oslobađa inteligenciju, dotle vezanu u staleško-zanatskom procesu rada, koja može da postane mogućnost da se rasčlanjeni pojedinačni radnik pretvori u političkog celovitog radnika. Za razliku od etosa rada u esnafu ispoljava se politička kooperacija radnikâ u spoljašnjoj suprotnosti prema proizvodnji zato što se nasuprot proletarijatu društvena odredba cilja proizvodnje i sama ispoljava krajnje nasilno, tj. kao vladajuća klasa. Proizvodno-tehničko nivelisanje pojedinačnih radnika stvara uslov za oblikovanje borbe za nadnicu kao

moguće političko podruštvljavanje radničke klase koja se organizuje. S druge strane, protivrečnost pojedinačnog radnika prema tehničkoj inteligenciji, koja je aktivna u upravljanju, konstituisanju, transmitovanju izolovanih pojedinačnih operacija, onemogućava da radnička klasa u ovoj inteligenciji — koja predstavlja vlastiti, mada nesvesno kolektivan proizvod u otuđenom i, u vidu planera, tehničara, inženjera, konstruktora itd., osamostaljenom obliku — spozna svoj vlastiti karakter kao društveni. Proletarijat istupa u spoljašnjoj suprotnosti prema svojoj vlastitoj inteligenciji, koju je kapitalistički proces proizvodnje stvorio kao samostalan oblik. Ovo neprijateljstvo slabilo je i delimično slomilo otpor proletarijata prema fašizmu. I nepostojanje neke teorijski-praktične kritike proizvodne inteligencije vezuje radniku klasu slepo, kao promenljivi momenat, za celokupni kapital; sa te strane, radnička klasa nije ništa drugo do antagonistički, ali uporan sastavni deo građanskog društva uopšte; u svom slepilu pred svojom vlastitom, iako otuđenom inteligencijom ona doprinosi održavanju lažnog totaliteta ovog društva. I „oslobođenje“ koje se viši iza leđa proizvođača postavlja slobodu samo kao idealitet.

Ravnomernost pojedinačne operacije — kao procesni oblik robe u preduzeću — postala je uslov serijske proizvodnje; ona se opredmetila najpre kao industrijsko normiranje predmeta rada uopšte. Sada pojedinačna fabrika više nije imala potrebe da proizvodi uopšte neke robe kao „upotrebne vrednosti“ za subjekte; pojedinim elementima proizvoda nedostaje neposredno društveni upotrebnost oblik; ovi elementi su „upotrebljivi“ samo još za *moguće*, ne više za neophodno sastavljanje pojedinih stvari u upotrebne vrednosti, pri čemu se samo sastavljanje oposreduje preko kapitalističkog tržišta, dakle kriza može da osujeti to sastavljanje. U teškoćama realizovanja onoga čija je vrednost oplodena srozavaju se ove delimične upotrebne vrednosti u besmislene stvari. Otuda ova protivrečnost teži obrazovanju koncerna: industrijska norma pojedinog dela jeste *prisvojeni* i opredmećeni oblik opšte *razmenljivosti* upotrebnih vrednosti — ne kao cena već kao prirodan oblik robnog kapitala. Ujedno, ovaj proces nailazi na građansku svest samo u delatnosti reparature: kao proizvoljna izmenljivost delova upotrebnog predmeta koji su za sebe neupotrebljivi a ipak su robe.

S normiranjem pojedinačnih delova gubi i montaža karakter konstruktivne delatnosti. Komplikovani oblici

tekuće trake sa poluautomatskim alatljikama uključeni u njoj zajednički „konstruišu“ stvar, omogućavaju pojedinačne operacije konstrukcije. Usaglašavanje učinaka razlaže telo na apstraktne funkcije; telesni organi — određeni po logici medicine — dobijaju i sami apstraktan oblik prirode koji je potpuno primereni supstrat oblika vrednosti: tek sada postaje telesni organizam „čisti“ robni oblik i po samom sebi; razvijanje određenih, krajnje specifičnih funkcija organa čini telo kao celinu nevestim; telo gubi svoju integralnu funkciju kao funkciju obrazovanja upotrebne vrednosti. Za to je potrebno sve duže *formalno* razvijanje i preobličavanje čak i nekvalifikovane radne snage. Jednostrano ispoljavanje i vičnosti pojedinih udova i organa čula razara jedinstvo telesne funkcije individue; čovek samom sebi više nije predmet u radnoj delatnosti; sa svoje strane, „ispunjavanje slobodnog vremena“, medicina i sport teže da izvuku kapital iz tog gubljenja telesnog jedinstva.

Sa opredmećivanjem rada na montaži, ambalaži, dopremi, uskladištavanju, transportovanju itd. u mašinske mehanizme, mašinerija koju opisuje Marx srozava se na puki momenat tehnologije, u kojoj proces industrijske proizvodnje i sam dobija opticajne oblike isto onako kao što opticaj robnog kapitala biva industrijalizovan; industrijski i trgovački kapital prepliću se preko funkcionalnosti finansijskog kapitala. — Ipak se stupanj mehaničke tehnologije još pretežno karakteriše fabričkim radom. Regionalna koncentracija sredstava za proizvodnju još je osnova spontanih, iskonskih oblika masovne borbe u kojima strukture sindikalne i političke organizacije mogu još relativno nerazvijeno prelaziti jedne u druge. Ali sistematska komunikacija dobija preko tehnika informacija i saobraćanja sve veći značaj u veštačkom ukidanju „idealnosti“ celovitog radnika. Time ujedno započinje i birokratizovanje: organizovani radnici daju nužno i pogrešno u kadru svoje vlastite, implicitno revolucionarne inteligencije poseban oblik koji često počinje slepo da se pokorava svojoj unutrašnjoj protivrečnosti, budući da, naime, želi da *konzervira revolucionarni* pokret i ne znajući kako taj rad na konzerviranju može stalno da revolucionariše.

Sa industrijskim korišćenjem elektriciteta počinje da se rasteže tradicionalna mašinerija, odnosno da preseže na pojedinačne, čak akcionarski organizovane sfere kapitalističke privatne svojine. Država kao apstraktno ili elementarno jedinstvo dobija značaj kao poseban oblik opšteg nacionalnog kapitala. Distribucija energije, dakle raspodela „predmetnih pogonskih snaga“, preuzi-

ma — kao državna funkcija — zadatak da se pojedinačnim kapitalima koji se uzajamno isključuju da elementarna povezanost — proces koji je započeo sa podržavljanjem sistema informacija, saobraćaja i obrazovanja. Sa odstranjivanjem proizvođenja energije iz većine preduzeća mašinerija je postala nešto što je „iznad preduzeća“; pogonska mašina uzdiže se do samostalne centrale; dotle postojeća mreža kanala, puteva, koloseka itd. dopunjava se i proširuje „idejnijim“ posrednim oblicima cevi, kablova, etarskih talasa itd. Pojedinačna fabrika dobija „iznad preduzeća“ tako reći funkciju ranije alatljike; motor je, za razliku od parne mašine, skoro bestransmisioni pogonski momenat alatljike. Istovremeno počinje i upravljanje jezičkim sredstvima za rad, ili mernim ili usmeravajućim delatnostima u tehnici slabih struja da se pretvara u takav tehnički oblik unutrašnjeg ili spoljašnjeg oposredovanja proizvodnje koji proletarijatu vlastitu inteligenciju ranije saradnje suprotstavlja na potpuno određen način, čime se otežava spontana, masovna komunikacija. Kritika partije i sindikata mora tek da pokaže ovaj razvitak, naročito zato što početak raspadanja radničkih masa na njihovom vlastitom radnom mestu, u radnom kadru, brigadama i timovima prirodno može imati za posledicu jednu opet staležu sličnu umesto klasnu organizaciju. Formalno insistiranje na masovnim organizacijama radništva, koje postaju neadekvatne, dovodi, s jedne strane, do čistog „zastupanja interesa“ radne snage kao robe, a, s druge strane, do dalje provincijalizacije proletarijata, kojoj povrh toga ide naruku kapitalistička izgradnja gradova. Jer, s brzim industrijskom urbanizacijom zemlje stvarno društvena urbanizacija, kakva je započela krajem 19. veka, zapela je čak i kao „oblik naseljavanja“.

S tehnikom jakih i slabih struja principi proizvodnje — produžavanje viška radnog vremena skraćivanjem neophodnog radnog vremena — počeli su da presežu na sferu reprodukcije radne snage. Tehnizovanje rada u domaćinstvu ne samo da je oslobodilo radnu snagu žene, već je pre svega omogućilo indirektno produžavanje radnog dana, pošto je dugo vreme transportovanja same radne snage neplaćeno. — Ukupno, u nadnici radne snage muškarca više se ne sadrže troškovi reprodukcije domaće radne snage žene; država mora da pokaže svoje staranje ako jedan član porodice nije sposoban za rad. Neverovatna psihička patnja stvara se time što je kapital, s jedne strane, jasno razorio — iako iskonski porodičnu — komunikaciju tradicionalne male grupe, a,

s druge strane, ona se veštački i formalno održava na okupu građevinskim i državnim kapitalom. S opredmećivanjem društvenih moći u tehnici postaje, najzad, moguće još samo mašini slično održavanje i tumačenje živih, čak libidinoznih i seksualnih odnosa.

Upravo tehnike slabe i jake struje svedoče o problemu koji nastaje samo predmetnim uopštavanjem proizvodnje. Organizacija već tamo gde radništvo kao klasa poseduje i političku vlast može biti i začetak tendencioznog ponovnog okupljanja potrošnje i proizvodnje — rada i potrebe i interesa za sebe kao društvo — ali ona može postati i oblik u kome se spontano učvršćuju protivrečnosti preduzeću spoljašnje podele rada kao konkurencija radničke klase samoj sebi. Tada nastaje prisilno birokratska centralizacija koja pomenutim samoupravnim jedinicama diktira spoljašnju koheziju.

Suprotna tendencija u pravcu cepanja u sferi mehaničke tehnologije sastoji se u mašinskoj industriji i industriji proizvodnje vozila, a pre svega u granama proizvodnje koje hemijski prerađuju sirovine, odnosno u hemizovanju drugih grana proizvodnje. Dok je delatnost preobličavanja i strukturiranja materije dobila stvarstvenu strukturu tek posredstvom mehanizovanja (u najširem smislu), menjanje unutrašnjih oblika prirodnih materija samo u retkim slučajevima moglo se postići mehaničkim ispoljavanjem snage čoveka. Stoga su procesi menjanja materije i preobličavanja materije prošli kroz niži stupanj razlaganja na pojedinačne izdvojene operacije. Štaviše, ovde je istorijski vrlo rano nastala tendencija da se samo mehanizovanje stvori kao podređeni, posrednički momenat hemijske proizvodnje; uostalom, ono je manje proizišlo iz funkcije alata nego iz nužnosti da se čovek drži iznad određenih sfera hemijskog menjanja materije. Monopolizovanje kapitala je ovde našlo povoljan „naturalan oblik” već i zato što u srazmeri prema utrošku postojanog kapitala postoji veliki intenzitet proizvodnje materije, brz promet optičkog kapitala u srazmeri prema manjem trošenju vrednosti tehnologija. — Pošto je tek naučna analitika unutrašnjih svojstava prirodnih materija omogućila nove materijale, laboratorija je već rano postala sastavni deo hemijske industrije; još i više nego u elektroindustriji, ovde je iznuđena primena nauke ne samo na sredstvo za rad nego i na sam predmet rada; mnogi procesi postali su mogući samo na automatski način. U hemijskoj proizvodnji momenti mehaničke tehnologije postali su specifična osnova. „Pogonska snaga” je postala delimično za obradu materije, a delimično je bila tako reći unu-

tražnji momenat u samom hemijskom spoju; a mehanizmi transmisije i elementi alata rasplinuli su se neposredno kako u elementima za dizanje, pogon, i spojnim elementima, tako i u strujnim elementima kao što su cevovodi, sistemi vodojaže itd. Već u strujnim elementima parne mašine nagovestilo se karakteristično ukidanje razlike između predmeta rada i sredstava za rad, pa tako i u svim oblicima aparata u kojima je bilo moguće kombinovati fizičke, hemijske i biološke procese. Sinteza predmeta rada i sredstava za rad pokazuje da sredstva za proizvodnju za radnika više nemaju funkciju posredovanja, da nisu njegovi „instrumenti”, već su još samo — u samostalnom vidu — svrshodna osnova za određene oblike rada, oblike u kojima se oblik delatnosti koja stvara upotrebu počinje da odvajati od oblika delatnosti koja stvara vrednost. Osamostaljivanje procesa oplođavanja vrednosti tako što ovaj stvara vlastite vidove rada koji još samo u tržišnom posredovanju uopšte mogu postati vidovi rada koji stvaraju upotrebu, izražava se „idejno” u tendencijskom stapanju nacionalnih kapitala u kvazidržavnu upravnu organizaciju celog društvenog života; fašistička narodna zajednica bila je u ovom smislu ne samo ideologija već i stvarna integracija velikih delova celog društva — delimično prelazeći granice klasnih frontova — u ropski organizovane uslove oplođavanja vrednosti.

Karakteristika hemo-tehnološkog postupka proizvodnje nije toliko mašinerija koliko, naprotiv, opšta kombinacija mašinerije i aparature; montaža ovde uzmiče pred delatnošću merenja i regulisanja toka proizvodnje koji se održava razvodnim sistemima, sistemima vodojaže i drugim sistemima strukturiranja, hemijskim reakcijama menjanja materije i oblicima mehaničkog transporta robe koja nastaje. Za razliku od istorijskih pojavnih oblika menjanja elemenata, npr. u topljenju, ovde su razni oblici kretanja i njihove transformacije kao i sredstva za rad, vrednost i predmeti rada isprepleteni na način koji više ne može važiti kao rezultat prirodne logike kooperativnih odnosa rada, kao što je to bio slučaj sa radom pomoću mašinerije. Oblik stvarstvene inteligencije u ovim vezama proizvodnje nije otuđena radna i organizaciona inteligencija proletarijata, već rezultat svesne primene nauke. Dakle, naučna inteligencija ovde nije samo otuđena proleterska, koja bi se mogla povući, već je njoj pre svega irelevantna. Za razliku od inteligencije inženjera, mehaničara itd., otuđene od proletarijata, inteligencija laboratorijskih naučnika vodi poreklo od krupne buržoazije. S druge strane, i sama

ova razlika podleže tendenciji ukidanja budući da prirodnonaučno-tehnološki rad u sve većoj meri biva zahvaćen industrijalizacijom, dakle preko naučne podele rada dolazi do dekvifikovanja naučne radne snage. Ako računaska obrada i obrada podataka doživi odgovarajući razvitak i ako postoji stabilna struktura delimičnih operacija u naučnoj delatnosti, kvalifikacija naučnika teško da će više imati onaj još i sada dominantan oblik kvazizanatske privatne svojine naučnika; tu se više ništa neće moći istraživati i spoznavati bez realnog raspolaganja odgovarajućom privatnom svojinom nad „sredstvima mišljenja”. Tada će proletarizovanje naučne inteligencije biti moguće odlagati još samo privilegijama nadnica.

Korak mehanizovanja preko regulisanja ka automatizaciji mogao bi upravo iz ovog razloga da sadrži mogućnost uzajamnog približavanja proleterске i naučne inteligencije; ali svakako ne time što će se studentska inteligencija idejno proletarizovati, već putem stvarne kritike političko-ekonomskih struktura oblika naučno-tehničkog razuma, u kojoj ne bi bila sadržana samo kritika trenutno vladajuće klase, već takođe i pre svega kritika „tehničke stvarstvene prinude”, univerzalnog društvenog pritiska učinka koji vrši kapital u okoštaloj tradiciji klasnostrukturnih podela rada. Protivrečnost brzog menjanja kapitalističke podele rada uz istovremeno vezivanje za klasno-specifične različite profesije, dakle tehničkog menjanja podele rada uz istovremeno društveno fiksiranje nejednake raspodele vidova rada, — ta protivrečnost javlja se tehnički kao razdvajanje materijalne od metodeke strane proizvodnje, društveno kao uporna prinuda na sve češću prekvalifikaciju, pošto se održava kruto razdvajanje usavršavanja mozga i profesionalne primene od nekad izučenih, prošlih veština. Stoga klasne strukture ne treba tražiti samo u obliku suvereno dejstvujućih subjekata buržoazije, nego i u tehnički prikrivenim oblicima rada i u odgovarajućim uvežbavanjima u apstraktno, subjekta lišeno mišljenje proizvodnje: jer iz njega nastaje način ponašanja koji vlast, istina, odbacuje kao subjektivnu, ali je prihvata kao kompetenciju i stvarstvenu prinudu, recimo u tehničkim i terminskim stvarstvenim prinudama, u apstraktnom pritisku učinka i u prinudama birokratske uprave, a pre svega u razaranju sposobnosti za libidinoznu komunikaciju i za održavanje govornih veza među ljudima. Ove subjekta lišene klasne prinude učvršćuju ustaljene oblike građanskog života koji mogu da prežive čak i neposredan kapitalistički način proizvod-

nje i da ne razore principijelnu vrednosnu strukturu građanskog društva. Da bi se moglo suditi o njegovom unutrašnjem karakteru, nužno je od načina na koji se javljaju sredstva, predmeti i uslovi procesa proizvodnje vratiti se na strukturu koja se u njima *u načelu* saproizvodi: dvostruki društveni oblik stvari koje predstavljaju robe, na osnovu kojeg postaje jasan njihov klasni karakter.

2. Oblik kao identifikacija

Davanje napomena o oblicima razvitka mašinerije otežano je fetišizmom koji oni sami stvaraju. Tako se na površini ne može prikazati nikakva stvarna razlika između *primerenosti cilju*, kakvu mogu imati osobine prirodnih materija za koje je cilj kao pozitivan potpuno nevažan, a pripada im samo kad je negativan, naime — kako to Hegel formuliše — kao „apsolutna prijemčivost”; i, kao druga strana razlike od *primerenosti oblika cilju, svrsishodnosti*. (Pojam „primerenost cilju” treba da izrazi posrednost neke stvari za ciljeve društva; „svrsishodna” je, međutim, ta stvar neposredno. Dok priroda ostaje spoljašnji momenat u odnosu na cilj kome se pridaje, tehnika je cilju „unutrašnja”, tj. odgovara funkciji; ona je cilju prilagođena i primerena kao sredstvo.) Istina, u osnovi svrsishodne stvari leži kao supstrat „prirodna materija”; ali ona se javlja u oblicima koje uopšte treba shvatati kao „tehniku”, dakle kao „čisto” društveni proizvod. Ako „građa” ili „materija” izražava oblik prirode samo po sebi samoj, onda „sadržaj” izražava proizvedeni oblik, utisnut materiji a s njenim žigom. (Hegel: „Ona [materija] sadrži oblik zatvoren u sebi i jeste apsolutna prijemčivost za njega.[...] Zato se materija mora oblikovati i taj oblik se mora materijalizovati, sebi na materiji dati identitet sa sobom ili postojanje.”²)

Mašinerija je cilju primerena priroda, tj. prirodne materije nude tako reći svoje oblike na raspolaganje tako da ovde „prirodan oblik” postaje oblik za nešto drugo, oblik za društvenu potrebu: čist prirodan oblik razlaže se po sebi samom i postaje osnova društvenog oblika. S druge strane, „mašinerija” je izrađena, od ljudi proizvedena svrsishodnost, utoliko je njen oblik čisto društveni proizvod, jer se ona ne može prethodno naći u prirodi. Pa ipak, ovaj oblik se ujedno mora pret-

² G. W. F. Hegel, *Werke*, Bd. 6, Frankfurt/M. 1969, str. 90.

hodno naći u prirodi, jer društveni oblik svrsishodnosti mora se izraziti kao primerena cilju prirodna materija, inače bi ostao čist nedostatak, potrebitost čoveka. Utoliko je električna mašina sekačica kojom se izrađuju delovi zavrtnja „prirodan oblik“ na osnovu prirodnih odredaba. Ali ovo jedinstvo se ne održava; mašina sekačica rabati se u upotrebi, tj. prirodan oblik nasilno se nameće nasuprot društvenom obliku njegove svrsishodnosti čim mašina kao svrsishodna osnova „proizvodi“ upotrebna sredstva druge vrste. Ali mašina sekačica takođe zastareva, tj. njen društveni oblik može se pod sasvim specifičnim društvenim proizvodnim odnosima nasilno nametati nasuprot starom jedinstvu cilja primerenog i svrsishodnog oblika. Unutrašnja *struktura* kao predmetno društveni oblik slama ovde jedinstvo koje je postalo spoljašnje i koje se označava kao tehnički prevaziđeni *vid* posredne upotrebne vrednosti. Mašinerija koja je u sebi protivrečna može imati jedinstvo dvostrukog društvenog oblika i prirodnog oblika samo u svom funkcionisanju i u svom istorijskom razvojnom obliku, u kome se, s druge strane, ipak ujedno izaziva upravo raspadanje tog jedinstva.

Nedostatak ovih napomena je da se spolja mora uvesti i postavljati niz odnosa; još je Marx zamerao što nema neke shvaćene istorije tehnologije³ koja je — za razliku od apstraktnog materijalizma prirodnih nauka — prikazala genuzu aktivnog odnosa čoveka prema prirodi. Te istorije nema ni danas, i zato stvarno istorijsko kretanje i stvaranje odnosa oblika ne može ujedno da da otisak njenih pojmova. Marx je taj nedostatak zapažao pre svega u tome što je, s obzirom na genuzu postojanog kapitala, stalno morao da pretpostavlja određene *oblike* upotrebni sredstava u procesu proizvodnje. Zato mašinerija kao rezultat, kao svrsishodno upotrebno sredstvo za stvaranje upotrebni predmeta, i mašinerija kao postojani kapital za čistu primenu radne snage, za produžavanje viška radnog vremena, stoje dosad u svim kritikama tehnologije i same apstraktno jedna drugoj nasuprot, mada se razvijaju u jedinstvu koje nastaje i prolazi, u stvarnom jedinstvu.

Da bi se predupredilo zamenjivanje pojmova, napomenućemo: „Sredstvo“, naime sredstvo za rad, je mašinerija samo kao „sredstvo za proizvodnju viška vrednosti“;⁴ ono nije sredstvo kao upotrebna vrednost za proizvodnje upotrebni vrednosti, jer upravo subjekt

³ MEW Bd. 23, str. 392, nap. 89.

⁴ MEW Bd. 23, str. 391.

rada, koji jedini i može da organizuje i uvede „sredstva“ za postizanje ciljeva, a ne mašinerija, vrši ovo *oposredovanje*; mašinerija je samo svrsishodna osnova ovog oposredovanja. Ono što je za kapital „sredstvo“, to je za proces rada samo svrsishodan osnovni uslov. Ali, s druge strane, mašinerija je i za kapital samo svrsishodan uslov mogućnosti za produžavanje radnog dana, i isto tako je za proces rada kao društveni mašinerija „sredstvo“ za stvaranje upotrebni vrednosti. Ipak, samo je ciljno određenom subjektu mašinerija stvarno sredstvo za jednostrano prisvajanje stvari za upotrebu, dok je mašinerija radniku samo apstraktna osnova za realizovanje tuđih ciljeva da bi se održala vlastita egzistencija.

Dakle, mašinerija nema samo dvostruki karakter prirodnog oblika i društvenog oblika kao osnovne veze, već je njen društveni oblik, sa svoje strane, dvostruk; on je ono što se ovde podrazumeva pod „klasnom strukturom“. S jedne strane, ona ima kao društveni oblik *vid* cilju primerenog sredstva za prisvajanje tuđeg rada: utoliko je mašinerija samo mašinerija kad je neprekidno u pokretu. S druge strane, ona ima apstraktan *vid* svrsishodnog uslova za pribavljanje upotrebni vrednosti kad god to zahteva društvena potreba — *vid* koji stiče važenje samo indirektno, naime obrtanjem odnosa sredstvo—cilj. U ovom obliku, koji se lukavo nameće, mašinerija bi bila samo mašinerija upravo i onda kad nije neposredno u pokretu, već se samo može upotrebiti u svako doba. — To da ova dva društvena oblika mašinerije nisu izraz nekog oštromnog diferenciranja „dokazuje“ svaka kriza hiperproizvodnje u kojoj ova dva oblika stvarno nasilno dejsivuju jedan protiv drugoga.

Razvoj mašinerije odvijao se dosad ne samo u protivrečnosti prirodnog i društvenog oblika, već društvo kao klasno društvo uslovljava povrh toga dvostruki, protivrečni društveni oblik mašinerije kao vrednosti i upotrebni sredstva. U uslovima robne proizvodnje razvija se i unutrašnja struktura mašinerije kao prirodnog oblika ujedno kao oblik upotrebne vrednosti i oblik vrednosti; zato se po njenom obličju mora „videti“ oblik vrednosti kao momenat. Tako, recimo, „mirovanje“ mašinerije nije njen karakter raspoloživosti u principu (kao što je to, na primer, nekorišćena ulica), već stalno ili rezultat njenog prirodnog i istorijskog rabačenja ili udarac koji hiperprodukcija zadaje u vidu krize. Dakle, upravo ona strana njenog društvenog oblika koja nju čini sredstvom za zadovoljenje društveni po-

treba dejstvuje u uslovima kapitalističkog svetskog tržišta kao ogledalo mogućih ekonomskih kriza.

Zakršljavanje Marxove kritike političke ekonomije u „marksističkoj ekonomiji” imalo je, između ostalog, za posledicu i to da se nedopustivo malo vodilo računa o društvenom obliku upotrebne vrednosti kao sredstvu za rad. Ne samo da je — kao što je to tačno formulisao Rethel mlađi — marksizam ostao idealistički s obzirom na prirodne nauke; mnogo više i s više posledica to važi za pojmovnu obradu tehnike, pre svega tehnike sredstava za proizvodnju, koja se politekonomisti uvek javlja samo u obliku kakav je inženjer planirao i preslikao: čisto instrumentalno. Međutim, „čist” tj. ne za specifične ciljeve vezan instrument bio bi samo estetski objekt, a ne instrument; to je još samo apstraktno *funkcionisanje* i upravo to je procesni, u prirodan oblik okoštali *oblik vrednosti*. U stvari, za inženjera mašinerija kao crtež po planu ne rabiti se ni prirodno ni moralno; ona mu se ne čini ni kao sredstvo za proizvodnju viška vrednosti ni kao mogući razlog hiperproizvodnje koja izaziva krizu. On zamišlja samo apstraktan oblik njene svrsishodnosti: ona treba da funkcioniše. I u toj predstavi on ne shvata da ona upravo odgovara obliku vrednosti buduće mašinerije.

Kao što je nagovešteno, između mašinerije kao prirodnog oblika, kao oblika upotrebnog sredstva i kao oblika postojanog kapitala ne postoji neki neposredan odnos uzrok-posledica, pošto menjanje oblika stoji pod uticajem raznih subjekata. Pitanje je šta oposreduje ove razne međusobno protivrečne oblike, gde leži razlog, gde leži kriterijum ovih stvaranja oblika?

Pošto Marx nedovoljno obrađuje mogućnost unutrašnje povezanosti raznih odredaba oblika, ovde treba — nadovezujući se na to — istaći ovu povezanost. U Marxovom *Prilogu kritici političke ekonomije*, gde se ovo pitanje često javlja, kaže se: „Ovo postojanje robe kao upotrebne vrednosti i njena prirodna opipljiva egzistencija poklapaju se.”⁵ Ali oni se mogu „poklopiti” u rezultatu samo zato što se u procesu rada bitno moraju razlikovati, pa tek spojiti. — Ipak, i kao gotovoj stvari, koja postoji za razmenu ili prodaju, roba je potreban specifičan oblik posredovanja između njene upotrebne vrednosti (kao prostog jedinstva prirodnog oblika i svrsishodnog, upotrebljivog oblika) i njene moguće razmenske vrednosti; ovaj oblik posredovanja je ono

⁵ MEW Bd. 13, str. 15.

što je Marx vrlo ubedljivo nazivao „čulnom masom” telâ roba.

Mase su kvantitativni odnosi (recimo, kao odmereni broj komada, zapreminsko širenje i težina) kao društveni kvaliteti telâ; istorijski gledano, one su velikim delom elementi nekad važećih posebnih masa vrednosti, „posebni oblici ekvivalenta”, koji se iz raznih razloga nisu mogli dalje razvijati u opšti oblik vrednosti. Tako, na primer, vaga ukazuje u vezi sa normiranim kilopondom kao mogući ekvivalentat tako reći izvestan, nedoveden do kraja, razvitak u novčani oblik. (Nisu se sve stvari kao moguće robe mogle meriti.) Ali komad gvožđa je zadržao svoje društveno „normiranje” (svoj poseban oblik ekvivalencije) kao jedinicu mere, odakle je tek nastao uslov *načina pojave* relativne veličine vrednosti u potpuno apstraktnom obliku veličine — naime kao izraz kvantuma u radnom vremenu. Mase čine one kvalitete telâ roba kao količina koji se mogu kvantitativno razlikovati: broj, mere dužine, površine, prostora i težine. Međutim, ove mere vrednosti su „odnosi” većinom samo po sebi, tj. odredbe mera retko se javljaju realno nasuprot robama. Ako se robe prodaju, one već idejno poseduju svoje određene količinske mere, jer cena je njihov oblik jednačine sa pomenutim masama. Pojava veličine vrednosti kao relativan, kvantitativno određen oblik vrednosti izražava da se veličine vrednosti javljaju kod određenih odnosa količinske mere roba: pet merica pšenice vrede dva kvadratna metra platna, tj. jedna određena količina određene mere za zapreminu pšenice izjednačava se sa određenom količinom određene mere za površinu platna. Dakle, robni oblik proizvodi paradoksiju izjednačavajući društveno potpuno različite merne odnose: mera za zapreminu—mera za površinu. I samo kod ovih mernih odnosa javlja se uopšte veličina vrednosti; oni su njen specifičan oblik. — Sam kilopond samo omogućava istina apstraktno vrednosti saobraznu, ali za prirodni oblik stvari vezanu jednakost, recimo žita i vina, ali ne i stoke i pšenice, gde se ne može praktično primeniti mera težine kao moguće izjednačavanje. Sam razvitak oblika vrednosti stvara društvene oblike stvari koje omogućava tek razvitak u pravcu oblika cene robâ: vrednost neke robe stalno se javlja u heterogenim odnosima dve merne jedinice određene količine; dakle, izjednačavanje raznih količina do vodi ono treće što leži u osnovi odnosa — u vremenu izmerenu veličinu, koja predstavlja rad — do oblika, do oblika vrednosti; to važi i onda kad se robe više ne

razmenjuju nego kupuju: jedna jedinica mere krije se u obliku cene (bivše mere težine zlata kao „merilo cena“), druga jedinica mere krije se u izrazu količine robe koja je dobila svoju cenu. — Ovaj odnos se donekle nejasno izražava Marxovim pojmom „naturalnog oblika“ koji postaje vrednosni oblik upravo one robe koja nije sam taj naturalni oblik. Ako se pod „naturalnim oblikom“ podrazumeva već društveno jedinstvo prirodnog oblika i upotrebnog oblika, onda taj pojam odgovara; ali ako se pod njim podrazumeva samo pomenuta strana prirodnog oblika upotrebne stvari ili stvari-robe, onda je taj izraz pogrešan: jer vrednosni oblik odražava samog sebe u jedinstvu prirodnog oblika i upotrebnog oblika, izraženom kao količina i mera; tek na osnovu toga postaje shvatljiva i savršenost fetiškog karaktera robe. (Ne bi bilo ničeg tajanstvenog u tome da čovek svoje žive odnose „postvaruje“, opredmećuje budući da „podruštvuje“ prirodne odnose.) — Stoga ću se držati razlike između prirodnog oblika i upotrebnog oblika, za čije ću negativno jedinstvo koristiti pojam „naturalni oblik“. Jer *određene količine* (dakle količine koje su tek mogle biti „određene“ po mernim jedinicama) roba su isto tako „čisto“ društveni odnos oblika kao što je to oblik veličine vrednosti u svom vidnom obličju kao novčani oblik roba.

Robe se najpre ne *proizvode* kao određene mere (koje većinom — npr. kao mere za zapreminu — potiču iz sfere potrošnje stvari, iz praktičnih okolnosti upotrebe različitih stvari) već kao količine. Tek u procesu određivanja vrednosti nameću se već postojeće odredbe, koje postaju kvalitet određениh kvantitativnih oblika, postaju mere. Kilopond, prostorne veličine i prirodni brojevi koji pomoću mernih jedinica postaju jedna *određena merna veličina*, — ovi *pojmljivi oblici tela roba* nastaju tek u vrednosnom *odnosu*; prethodno, čak još u proizvodnji, „čulne“ mere su samo neodređene količine proizvoda, dakle, proste veličine. Razumljivo je da prirodan oblik ostaje ujedno apstraktan — ali ne potpuno lišen odredbe — supstrat pojave pomenutih mera roba.

Robe se proizvode kao određene količine, u obliku odredljivosti količina koja omogućava da se robe kao „merene“ količine razmenjuju i kupuju. Ovi pojmljivi oblici roba — („pojmljivi“ zato što svi oblici, kao oblik cene, postoje još samo na način „razumevanja“ znakovima, a ne na način čulnog opažanja kvaliteta) — postaju, u svesnoj proizvodnji vrednosti kapitalizma, oblici stvari-robe „u okviru“ proizvodnje; planiranje u preduzeću to izražava tako što se na kraju moraju proizvoditi ne

više samo količine uopšte, već na osnovu tržišnog iskustva još samo više ili manje egzaktno određene količine; ukoliko proizvod nekog preduzeća više nije nikakva potpuna upotrebna vrednost, na osnovu podele rada, već samo još razlomak neke upotrebne vrednosti, koju tek tržište kao celina omogućava, upravo ovi elementi moraju dobiti mere koje u više *mahova* garantuju mogućnost spajanja u neku potpunu upotrebnu vrednost. Osnova ovih mera proizvoda leži u „čulnim“ merama roba. Time se *određivanje* količina robe ne vrši više u razmeni ili kupovini, već se od samog početka takođe proizvodi. Ove odredbe ulaze u razvoj novih oblika upotrebni vrednosti u preduzeću, dakle upotrebne vrednosti dobijaju u proizvodnji kao robe u toku razvitka građanskog društva *druge oblike* (unutrašnje vrednosne oblike). Upotrebna stvar više ne odgovara samo prilagođenom odnosu prirodnog oblika i oblika za društvenu potrebu, dakle svrsishodnog oblika. Upotrebna stvar mora kao roba povrh toga da dobije drugi društveni oblik koji stvar čini „svrsishodnom“ za razmenu, za opticaj kao robni kapital, za odnos vrednosti uopšte. Osnova ove svrsishodnosti robe bile su „čulne“ mere, robe kao kvalitativne veličine. U međuvremenu se ove mere koriste u svim tehničkim i naučnim istraživačkim radovima i konstrukcijama kao osnovne mere; delimično — a pre svega u elektrotehnici i u hemotehnici — bilo je nužno stvarati nove merne vrednosti, većinom po analogiji i poređenju sa geometrijskim i mehaničkim merama.

U daljem razvitku kapitalističkih odnosa proizvodnje uvođenje jedinstvenih takvih mera igra značajnu ulogu, kao što se to sada vidi u preorijentisanju Engleske na sisteme kontinentalnih mera. Ove merne jedinice su ujedno i uslov za mogućnosti postojanja jedinstvenih industrijskih normi, koje se mogu označiti kao merne jedinice koje su učvršćene za specifični tehnički prirodni oblik roba kao unutrašnji vrednosni oblik.

Dakle, ova svrsishodnost robe u istoriji postala je osnova „racionalizacije“, i ne samo u stvaranju industrijskih normi već i u organizaciji rada. U pojmu racionalizacije ujedno se svodi na imenitelj karakter buržoaske vrednosne racionalnosti: kao diskurzivan, prividno protivrečnosti lišen oblik mišljenja čistog funkcionisanja oplođavanja vrednosti. — Verovatno je Rathel mlađi naišao na ovu odredbu oblika tehničke racionalnosti koja se iz vrednosnog oblika vraća u robnu proizvodnju ali koju je on tumačio samo kao „odražavanje“ oblika robe u svesti.

Sažeto izraženo: prirodna materija tela roba mora da dobije ne samo svrsishodan oblik za upotrebu već i svrsishodan oblik za razmenu, koji — sa svoje strane — fungira kao slepo saproizvedeni uslov mogućnosti „racionalnijih“ oblika, dakle u proizvodnji bitno saodređuje dalji razvitak adekvatnih oblika upotrebne vrednosti proizvoda. „Ravnomerno kretanje“ same delatnosti mašina predusrelo je stvaranje „unutrašnjeg oblika vrednosti“ stvari-roba, kao međusobno jednakih, isto kao što je samo kretanje mašine izraz ovog „unutrašnjeg oblika vrednosti“ sredstava za proizvodnju kao proces. Jednaka vrednost količina roba postaje njihova stvarna jednakost. — O tome da ove razlike u obliku nisu nikakvo preterano diferenciranje problema svedoče svi konflikti do kojih dolazi između planiranja proizvoda i tehničara, s jedne strane, kao i kupaca i prodavaca nekog preduzeća, s druge strane.

Dvostruki društveni oblik koji roba mora dobiti objašnjava, po mom mišljenju, na realniji način nastanak apstraktno-kategorijalnih oblika mišljenja, nego što je to moguće na osnovu rasuđivanja Rethela mlađeg. Po Rethelu mlađem, ti oblici mišljenja „proističu“, s jedne strane, iz radnji razmene, čime se samo postavlja zagonetka; s druge strane, on uključuje između oblika robe i oblika mišljenja jedan — bezimeni — akt odražavanja; ali odražavanje jednog oblika u nekom drugom medijumu tačno pretpostavlja razum koji *upoređuje* realne i odražene oblike da bi doneo sud o njihovoj adekvatnosti.

Određeni oblici društvenog intelekta su isto tako rezultati kao i određujući momenti u ostvarivanju vrednosti; oni se ne mogu shvatiti ni samo kao „pretpostavljeni“ (kao kod Schellinga) niti pak samo kao „izvedeni“ (kao u empirizmu, u koji napokon treba ubrojati Rethela mlađeg). Količina robe koja se kao kvantitativno određeni odnos vrednosti može izraziti samo onda kad te određene količine dobijaju svojevrsan drugi prirodan oblik, vrlo apstraktan — kao što je težina, dimenzija, ili čak sasvim shvatljiv oblik kao što je brojna veličina — i postaju merni odnosi koji se mogu odrediti po njima i koji su, opet, uslov za mogućnost pojave vrednosti, — ta količina robe koja se pretvorila u mere jeste apstraktna nasuprot neposrednom obliku upotrebne vrednosti, ali ona uslovljava svojevrsnu istorijsku „identifikaciju“ iskonskog oblika upotrebe i oblika vrednosti robâ. Bez delatosti razuma ne bi mogao ni da postane ni da postoji idejni oblik mere vrednosti kao oblik cene. Određena strana razuma razvija se sama u momenat oblika

vrednosti i postaje jedan — ne jedini — konstitutivan uslov mogućnosti postojanja novca a time i kapitala; inače se za vrednosnu predmetnost robe nikad ne bi moglo reći da je čulno-nadčulna. (Kao što je poznato, Marx razgraničava „društveno biće“ od svesti kao materijalnu svest od onoga što je iz njega izvedeno. Ako se pobrka „svest“ sa mišljenjem, nastaje onaj neprijateljski odnos prema teoriji koji se, doduše, distancira od tobožnjih idealizama, ali im u tome uopšte pripisuje moguću vlastitu egzistenciju. „Svestan“ je samo najmanji deo razvitka i delanja društvenog razuma, koji ukupno ipak „biće“ uopšte čini društvenim tek nasuprot onom čisto prirodnom. Svest je i u odnosu na razum ono što je određeno; njeno učešće u samoj odredbi je malo, i upravo to odlikuje specifično slepilo uma društvenih razvitaka.)

U sledećem tekstu treba problem ponovo svesti na robe-stvari, ukoliko su one predmetni elementi u neposrednom procesu proizvodnje. Marx ovde nabroja rezultate gore naznačene geneze oblika: dvostruki društveni oblik on shvata kao jedinstvo sredstava za rad i „sredstava za oplođavanje vrednosti“, tj. postojanog kapitala u pojmu sredstava za proizvodnju. Već smo govorili o tome da je ovaj dvostruki društveni oblik — struktura i vid u njihovom procesu uzajamnog isključivanja i identifikacije kao funkcija — uopšte omogućio razvoj „sredstava za rad“ koja više nisu sredstva radnika, već sredstvo za oplođavanje vrednosti, odnosno samo još svrsishodan uslov primene društvene radne snage ili radne snage kao društvene. Mašinerija poseduje oblik upotrebne vrednosti još samo u vezi sa apstraktnim društvom (kao kapital), konkretno, u odnosu prema pojedinačnom radniku, ona ima samo jednostrano apstraktan društveni oblik; ona je „vrednost“ po sebi, ima oblik samo jedne „vrednosti“ uopšte, vrednost za proizvodnju stvari koje su na bilo koji način korisne. Stoga se „vrednost“ fiksira u svesti radnika kao slabo diferencirano protivrečno jedinstvo upotrebne vrednosti i apstraktno vrednosti; mašina ima „vrednost“ — to znači: ona ima neki značaj, neko važenje kao odnos rada i kao „dobro“. Još je pomešano u proleterskoj svesti znanje o načelnoj razlici između oba društvena oblika mašinerije, što je i došlo do izražaja u istoriji juriša na mašine. A tek politički razum proleterijata mora da da svoj poseban, različit značaj, iz kojeg se, s jedne strane, može u svesti „rekonstruisati“ mašinerija kao „korisna stvar“ za proizvođenje drugih korisnih stvari, da bi se, s druge strane, mašinerija mogla shvatiti kao kapitalistička pri-

vatna svojina za iznuđavanje viška vrednosti. Pošto je mašinerija, a naročito aparature i tehnologije kao prirodni oblici, izgubila svoju elementarnu čulnost, tj. karakter sredstava za rad za razne pozive, njen smisao se ne može shvatiti opažanjem, već jedino apstraktnim političkim razumom kao kritikom odnosâ.

Društveno određeni dvostruki oblik koji egzistira kao mašinerija, odnosno uopšte kao sredstvo za proizvodnju čini da određene strukture klasnoslovljenih podela rada okoštavaju, a druge ona revolucioniše; ukupno, ona omogućava nejednake vrste društvenog rada i održava ih tako što „racionalnost u preduzeću”, racionalna podela rada u preduzeću postaje iracionalnost rada pojedina; slučajnost da on vrši rad potpuno slobodan od komunikacije, a da drugi, naprotiv, dela još u sferama gde postoji relativno ograničena mogućnost za razvoj interesa za unutrašnje merenje uslova rada i radnih delatnosti. Uopšte se „interes” prenosi u sferu čiste reprodukcije. — Logika tehničkog i mašinskog razvitka u radu okrenuta je protiv neposredne potrebe proletarijata kao radnika, kao što pokazuje svako empirijsko istraživanje npr. o rasipanju i uvođenju automatizacije upravo u manje zaglupljujućim sferama proizvodnje. Samo ukupno, u apstraktnom totalitetu, um se slepo nameće u „porastu postojanog elementa kapital-vrednosti na račun njegovog promenljivog elementa”,⁶ dakle u jednostranom, besubjektom menjanju tehničkog slaganja kapitala. „Subjektiviranje materijalnih osnova društvene proizvodnje” je i samo tek stvaranje društvenog subjekta. Druga, apstraktna strana društvenog oblika kao unutrašnji oblik vrednosti sredstava za proizvodnju jeste ona aktivna; strana oblika neposrednog upotrebnog karaktera sredstava za proizvodnju nameće se samo u otporu njoj.

Dvostruki oblik stvari u proizvodnji jeste, dakle, „osnov” ovog društva na dvostruki način: mašinerija je osnova *vladavine* jedne klase nad drugom; ona *zasniva* proletarijat kao proletarijat. I ona je osnova *podruštvljavanja* procesâ rada upravo preko nastanjanja jednog „unutrašnjeg oblika vrednosti” sredstava za proizvodnju iz koga proizlazi racionalnost društvenih povezanosti proizvodnje, budući da ono razbija *neposredne* oblike upotrebnosti i njihovo *oposredovanje* stvara ne više spontano individualno, već društveno opšte. Time mašinerija i tehnologija zasnivaju društveni subjekt koji nastaje, u smislu za to potrebnog nivoa proizvodnih snaga.

⁶ MEW Bd. 23, str. 651.

— Ali ova društvena osnova više se ne nameće kao — u Marxovo doba — na osnovu spontanog posredovanja klasa; naprotiv, sam ovaj proces posredovanja proizvodi: naučna i tehnička inteligencija. Dakle, „naučno disponirani proces proizvodnje”⁷ mora se ispitati u pogledu načina tog „disponiranja”; nije stvar u tome da se inteligencija samo mistično pretpostavi kapitalu i da se utvrdi da kapital prisvaja i koristi rezultate naučno-tehničkog istraživanja; tiine se ne objašnjava specifičan oblik razvoja inteligencije.

Na površini — na šta je ukazala kritika Henryka Grossmanna (Henrik Grosman) upućena Borkenauu (Borkenau)⁸ — deduktivan oblik mišljenja pre svega je manje taj koji udara pečat mehanici (kao osnovnom obliku mašinerije) nego što je obrnuto — mehanizmi i mehaničko-dinamičke povezanosti udaraju pečat specifično deduktivnim oblicima mišljenja time što razumu čulno daju apstraktni, prirodno-analitički oblik kao materiju, kao sadržaj formalnog mišljenja. Ta „celina” je apriori data, svakako u društvenom obliku koji daje i „znanje” da je celina analitička (u prethodnoj mogućnosti konstruisanja mehanizma, npr. nekog stroja ili prenosnika). Teorijska dedukcija pretpostavlja praktičnu mehaničku sintezu; dati su osnovni principi, i to ne samo kao „intuicija”, već površ toga kao krajnja „očevidnost”. Istovremeno, u *funkcionisanju* mehaničkih strojeva treba konstruisati sistem kao „slobodan od protivrečnosti”. S druge strane, dedukcija neposredno postaje teorijska analitika kad se prekida funkcionisanje, dakle kad započnu radovi na reparaturi ili se dalje razvijaju oblici upotrebe koji su postali nesvrshodni. Empirijsko-analitički oblik mišljenja — recimo u filozofiji zamišljen kao prethodna shvatljivost posmatranja i opažanja — pretpostavlja dedukciju kao „funkcionišuću celinu” isto tako kao što pomenuta dedukcija pretpostavlja praktično-delatnu analitiku, tj. podelu rada. Tek kao element u kapitalističkoj robnoj proizvodnji oduzima se logičkoj nužnosti i izvesnosti kao prinudi na funkcionisanje mehanike karakter čiste nužde, čistog nedostatka. Možda je sistem prenosnika i mehanizama ranije bio manje ili više svrshodan za rad; sad njegovo funkcionisanje postaje nužno, i reparatura ili kriza je apsolutno sigurno protivrečnost kao nedostatak i gubitak dobiti. Stoga se dvostruki društveni oblik sredstva mehaničke pro-

⁷ MEW Bd. 23, str. 656.

⁸ H. Grossmann, *Die gesellschaftlichen Grundlagen der mechanistischen Philosophie und die Manufaktur*, u: Zeitschrift f. Sozialforschung 4, Paris 1935.

izvodnje tehnički izražava pre svega u kategoriji „pravilnost”, a u narednoj proizvodnji roba kao „kauzalnost”, kao neophodna, prinudna povezanost uzroka i posledica. Tradicionalna logika anticipirala je tehnologiku isto onako kao što je trgovački kapital anticipirao industrijski kapital.

U društvenom razumu *dalje* razvijene (ne samo: ocrtane) tehničke povezanosti — stvarstveno kao funkcionalna povezanost mašinerije i tehnologije oblika upotrebe i oblika vrednosti — dobijaju kao tehnička inteligencija najzad vlastiti subjektivan oblik oposredovanja kapitala i rada. S druge strane, ova samostalnost je, opet, pretpostavka za to da se taj isti dvostruki društveni oblik usadi prirodnom obliku „mozak”: kao momenat upotrebne vrednosti inteligencija je vezana stvarstveno, kao deduktivna, diskurzivna logika njena materijalna proizvodnja saznanja dobija apstraktnu samostalnost (institucionalno se ova samostalnost akumulira kao obrazovanje na osnovnim, stručnim i visokim školama). Ujedno je ona pretpostavka industrijalizovanja društvenog širenja znanja potrebnog za proizvodnju i proizvodnje znanja, dakle, razdvajanja *sredstava mišljenja* (laboratorija, biblioteka, računara i mašina za obradu podataka itd.) i *sposobnosti mišljenja*; stvarno podruštvljavanje razuma može početi, i u uslovima građanskog društva ono će se vršiti samo zaobilaznim putem dekvalifikovanja pojedinačne misaone delatnosti, dakle proizvedenim otupljivanjem i veštačkim zaglupljivanjem onih slojeva inteligencije koji su nekad stvarali kulturu. Toliko ljudi sumnja u to da će ljudski razvitak preživeti tok „deutopizovanja” života (kao pretpostavke njegovog brutalizovanja u celini), da se ova procena ne bi mogla napasti kao kulturpesimistička ideologija raspadanja građanskog društva. Utoliko je važnije da se u tehnološkoj podeli rada sublimirane, sad bezinteresne klasne prinude spoznaju kao struktura, kao „unutrašnji oblik vrednosti stvari”.

Svakako, za razliku od ideologije, fetiški karakter tog „unutrašnjeg oblika vrednosti” sredstava za proizvodnju jeste nužnost njegovog razvitka koji napreduje — isto tako kao što rezultati određenih računskih operacija moraju nestati u formuli da bi ova postala uslov izračunavanja složenijih odnosa. I upravo zato što geneza tehničkog razvitka mora da nestane u rezultatu, ona i utvrđuje proletersku svest u neistorijskoj lažnoj neposrednosti. Tako nastaje privid da su pojedinačan alat, mašina, aparat, cela tehnologija postupka proizvodnje uvek sredstva, uvek instrument koji svakako — po

sebi — može da prisvoji i da ga koristi. Čini se da oružje ili alat za rad u ruci potlačenog ima isti oblik — kao struktura i obličje — kao i u ruci onoga koji vlada, mada su se ciljevi možda radikalno izmenili. Čini se da je instrument koji funkcioniše, oposreduje potpuno ravnodušan prema oba svoja ekstrema: buržoaskoj privatnoj svojini i proleterskom radu, mada je ovo posredovanje jedino koje može da poveže obe klase; jer samo političko-vojna vlast je za ovo povezivanje trajno nedovoljan razlog zato što ne može da održi na okupu nikakvo društvo, kao vezu proizvodnje. Odatle sledi ona uloga naučno-tehničke inteligencije koja postaje revolucionarna kao subjektivna strana ovog fatalnog oposredovanja klasa, pošto ona saproizvodi ovo povezivanje klasa i svoju egzistenciju ima u tom oposredovanju.

Razlog za to što privid ravnodušnosti vlada površnim sredstava za proizvodnju leži u tome što se živa dijalektika izmene materija sa prirodom više ne spoznaje u industrijskom načinu proizvodnje, a ne spoznaje se već i zato što su sredstva kojima se prirodna materija obrađuje radniku samo uslov njegove apstraktno delatnosti. U konstrukcijama određenih plugova i razboja bio je stalež seljaka i zanatlija jedne određene istorijske epohe koliko i društveno vezivanje za klasnospecifična zanimanja vidan kao osnova i stepen podruštvljavanja ovog zemljoradničkog i zanatskog načina proizvodnje. Klasa, kao stalež po pozivu, postojala je ujedno u naturalnom obliku svojih sredstava za rad. Tek *razdvajanjem* radnika od sredstva za proizvodnju i *povezivanjem* ovog razvitka sredstava za proizvodnju, koja se stalno menjaju, sa radnikom i posredstvom delatnosti inteligencije — tek ovom dijalektikom sredstvo za rad je istorijski dobilo oblik koji više nije odgovarao delatnosti pojedinaca. Paradoks je da se mašinerija i tehnologija — mada su stvorene kao svrsishodne osnove buržoaske klasne vladavine — javljaju u društvenom oposredovanju pojedinačnih kapitala putem tržišta kao njihove suprotnosti: kao neutralna osnova podruštvljavanja procesa proizvodnje putem podele rada. One se javljaju specifično „klasnoneutralno”, pre svega u poređenju sa stvarima iz sfere potrošnje, gde automobili, pokućstvo, modna ambalaža, zgrade itd. još neposredno pokazuju oba oblika društvenosti: korisnost i vladavinu. A najviši stupanj oblika razvoja sredstava za proizvodnju kao „racionalnost unutrašnjeg oblika vrednosti” stvara suprotan privid: tristesa jednakosti u proleterskim uslovima rada prikazuje se prividno kao „ukidanje klasnog društva” samo zato što se kapital kao „unutrašnji dru-

štveni oblik vrednosti sredstava za proizvodnju" predstavlja na apstraktan način kao njihova društvenost, opšte važenje: kao društvo po sebi, u stvarstvenom stanju kao opšte važenje prinudnih uslova rada.

Možda je ovaj nov privid razlog za to što je u 20. veku izostao juriš na mašine, iako se u sistemu ovih mašinerija i tehnologija manifestuju takvi isti klasni produkcionni odnosi, mada u besubjektnom obliku. Juriš na mašine javlja se danas u obrnutom obliku: kao obožavanje. Kritika geneze društveno dvostrukih klasnospecifičnih odredbi oblika treba da nauči da proizvodnju fetišizma nazove njenim pravim imenom.

(Iz knjige *Technologie und Kapital*, Herausgegeben von Richard Vahrenkamp — Edition Suhrkamp, 1973, str. 39—72.)

Prevela *Olga Kostrešević*

Richard Vahrenkamp

MOGUĆNOSTI RAZVOJA TEHNOLOGIJE KAO PROIZVODNOG ODNOSA

„Tehnologija otkriva aktivni odnos čoveka prema prirodi, neposredni proces proizvodnje njegovog života, a time i društvene prilike u kojima živi i duhovne predodžbe koje iz njih izvire. Čak je i svaka istorija religije nekritička, ako ne uzima u obzir ovu materijalnu osnovu. Doista, mnogo je lakše da se putem analize pronađe zemaljska jezgra religioznih maglovitosti, nego obrnuto — da se iz određenih stvarnih životnih uslova izvedu njihovi verski, idealizovani oblici. A samo ovaj poslednji metod je materijalistički, dakle naučni. Nedostaci apstraktnog prirodno-naučnog materijalizma, koji isključuje istorijski proces, opažaju se već u apstraktnim i ideološkim predodžbama njegovih zastupnika, čim se usude da iziđu van svoje stručnosti.”

Karl Marx: *Kapital*

Kapitalistički način proizvodnje razdvojio je industrijski proces rada na dve strikino odvojene faze: na rukovođenje, planiranje, nadzor, teoretsku pripremu mašinskog procesa u istraživačkim i razvojnim biroima — dakle, sve što spada u duhovno ovladavanje proizvodnim procesom — s jedne strane, a s druge strane na izvođenje manuelnog rada, lišenog svih duhovnih potencija.

Takvo osiromašenje manuelnog rada je istorijski bez poređenja; ono se ne pojavljuje u pred- i ne-kapita-

lističkim društvenim formacijama. Uostalom, marksističke teorijske postavke zahtevaju sjedinjavanje umnog i manualnog rada u besklasnom industrijskom društvu. Stoga treba da razmotrimo kako je kapitalizam sproveo degradaciju manualnog rada, da bismo izvukli zaključke kako može da izgleda prelaz ka besklasnom industrijskom društvu. U toku ispitivanja treba tehnološku racionalnost da dovedemo do njenog socijalnog porekla, i da izložimo kako je vladajuća tehnologija nužno povezana sa vladajućim načinom proizvodnje, i da se, prema tome, ona može izmeniti ako se on (način proizvodnje) nadvlada. Sada ćemo razviti ovu misao.

I. NAUKA KAO GRAĐANSKA IDEOLOGIJA

U radnom procesu dešava se sukob društva sa prirodom, a tiče se radnika za mašinom. Buržoazija u njemu ne učestvuje. Ona samo nadzire rad i bavi se poslovima robne cirkulacije. Zbog toga je građansko poznavanje prirode uglavnom kontemplativno, i ne napaja se iz živog podstreka radnog procesa.¹ Građansko posmatranje prirode može potpuno odvojiti subjekt od objekta i da njima raspolaze po svojoj volji, kao da priroda, onakva kakva izgleda u njihovoj teoriji, objektivno postoji.² To se može pokazati na njegovom metodu, koji jedinstvo prirodnih procesa raščlanjuje na pojedinačne zakone ili postulate, smatra ih međusobno nezavisnima, i tako u tom analitičkom procesu izvodi u izvesnoj meri pogrešne apstrakcije.

Klasična mehanika, na primer, u svojoj teoriji formuliše osnovni zakon inercije — koji glasi: neko telo se ravnomerno, pravolinijski kreće ako na njega ne deluje nikakva sila — nezavisno od zakona gravitacije, koji govori da dva tela, na bilo kako velikim razdaljinama, uzajamno deluju jedno na drugo. Postulat inercije

¹ „Zaista saznajemo šta je prirodna stvar tek kada upoznamo sve industrijske i prirodno-naučne eksperimentalne pripreme, koje omogućuju da se ona proizvede.“ Alfred Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre vom Marx* (Pojam prirode u Marksovom učenju), Frankfurt 1971, str. 23.

² Uopredi Christopher Caudwell, *Crisis in Physics* (Križa u fizici), New York, 1939. Caudwell ističe kontemplativni karakter građanskog shvatanja prirode. On je jedan od malobrojnih koji su pokušali da daju marksističku interpretaciju građanske nauke. Vidi i G. Lukacs, „Die Verdinglichung und das Bewusstsein des Proletariats“ (Opredmećenje i svest proleterijata), u *Geschichte und Klassenbewusstsein* (Istorija i klasna svest). Sadržajno se oboje odnosi na odeljak „gospodar—sluga“ u Hege-
lovoj *Fenomenologiji*.

očevidno je u protivrečnosti sa zakonom gravitacije ako se uopšte uzme u obzir više od jednog tela u fizičkom modelu kosmosa; tada, naime, nisu više mogućna nikakva pravolinijska kretanja. Čak i u nužno veoma apstraktnom modelu kosmosa, — apstraktnom zato što je nepristupačan ljudskom posedovanju — čije kretanje je služilo kao uzor za zakon inercije i zakon gravitacije, zakon inercije izgleda kao paradigma koja se ne može dokazati, ne kao „pogrešno“ apstrahovanje od momenta realnosti, već kao spekulativni princip koji je preuzeo u nasledstvo isto tako spekulativnu Kopernikovu paradigmu, po kojoj su kružna kretanja „data po prirodi“.

Koncept ranograđanske mehanike satsojao se u tome što je nastojao da fizički objasni odstupanja od putanja koje telima određuje princip inercije. To objašnjenje pripisivalo je odstupanje od putanja izvesnim „silama“, npr. sili trenja ili gravitacionoj sili. Pomoću ovog koncepta mehanika je, doduše, mogla da izgradi upotrebljivi *matematički* formalizam, koji omogućava racionalni prikaz procesa kretanja; no, mehanika se, uvođenjem pojma sila, u stvari saplela o *fizičko* saznanje. Jer, fizički nije mogla da objasni pojam sile, već je morala da ga ostavi u mističnoj tami. Time mehanika raspolaze trikom za produkciju prividnih obrazloženja: sve zagonetne fenomene ona pripisuje „silama“. Taj metod raspolaganja prirodom kao da ona objektivno stoji pred posmatračem brzo dovodi do takvih besmislenih, u najboljem slučaju metafizičkih tvrdnji, kao što je sledeća: „Kad bi sila teže prestala da deluje, ispaljena topovska kugla odletela bi u vasionu.“ Možemo samo da odgovorimo Hege-
lom: „Da, kad bi!“³

Ovaj metod je najvažnije delove građanske nauke konstituisao kao nauku obavijenu smicalicama, koje ona sama otkriva svojim obrascem spoznaje prirode time što želi da prirodu sabije u formalni sistem, a što je Lukacs okarakterisao kao antinomije građanskog mišljenja.⁴ Tako je u matematici osnovni pojam stalne funkcije, s kojim se danas suočavamo, proizvod ove antinomije građanskog mišljenja. Newtonova mehanika postulira

³ Uopredi par. 266 Hegelove „Filosofije prirode“ u njegovoj *Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften* (Enciklopedija filozofskih nauka). Isto kao silu trenja koja onemogućava perpetuum mobile, Hegel smatra silu teže dominantnom silom koju u teoriji nikako ne smemo da potisnemo. U svojoj filozofiji prirode Hegel se pokazuje kao oštroman kritičar građanskih prirodnih nauka, koji raskrinkava mnoge njene apsurdne. Zato bi trebalo rehabilitovati Hegelovu „Filosofiju prirode“.

⁴ Lukacs, navedeno delo.

ravnomerno pravolinijsko kretanje tela u praznom prostoru (zakon inercije). Ovaj aksiom je, preko koncepcije vremena⁵ oslobođenog svih kvaliteta, koje ravnomerno protiče, doveo do pojma stalne funkcije, dok su se koordinate mesta tela koje se kreće smatrale funkcijom vremena. Međutim, mehanika (a s njom i matematika) je mogla da dođe do matematički jasnog pojma stalne funkcije tek onda kad su definisani takozvani realni brojevi. To su uspeali Cantor i Dedekind tek između 1850. i 1870. Moralo je, dakle, da prođe 200 godina pre nego što se Newtonov intuitivni postulat mogao matematički racionalizovati, i otuda se može oceniti koliko mnogo intelektualnog rada iziskuje čisto duhovno, građansko savladavanje prirode. Uvođenje realnih brojeva kao aktualno-beskonačne količine odstranilo je, doduše, mnoge teškoće u klasičnoj analizi, no, istovremeno je stvorilo nove „paradokse beskonačnog“.

Sa tom akumulacijom intelektualnog rada građanska nauka je zapečatila svoje odvajanje od manuelnog rada. To se može objasniti samo diktatorskim studijskim radom. Tako, prvi semestri studija matematike imaju funkciju da studentima uteraju u glavu nekritični, a naizgled sam po sebi razumljiv, odnos prema aktualno beskonačnom.⁶ Građanska nauka se razvila u dogmatski sistem. To se desilo, iako građanska nauka verifikuje svoje teorije, pozivajući se na eksperimentalno otkrivene činjenice. Feyerabendova zasluga je što je ukazao na mogućnost empirijske nepouzdanosti dogmatskih pojmovnih sistema. On piše da „ponovljena empirijska potvrda (neke teorije) nema baš nikakve veze sa istinitošću ili podudarnošću sa odnosima u stvarnom svetu. Sasvim

⁵ Uporedi Windred, „History of Mathematical Time“ (Istorija matematičkog vremena), *Isis*, sv. 19 (1933).

⁶ Da se kod konstrukcije realnih brojeva mora uključiti i aksiom o potencijalnim množinama kao važno logično pomoćno sredstvo, studentima se naravno ne kaže, a da ne govorimo da se o primeni tog aksioma kritički ne diskutuje. Da je karakter građanske nauke otuđen od života postaje sve jasnije mnogim naučnicima. Tako je matematičar Alexander Grothendieck svoju naučnu karijeru obesio o klin na užasavanje stručnih krugova, i osnovao liberalnu naučnu organizaciju „Survival“, da bi se bavio antimilitarističkim radom i objasnio ekološku krizu. Njegovе teze o temi: „Da li je naučno istraživanje danas još opravdano?“ nalaze se u časopisu „Inso“ Tehničkog univerziteta, Berlin, br. 11/71, od 10. 12. 1971. Kako je uvođenje aktualno-beskonačnog u matematiku dovelo do krize u njenim osnovama vidi izvanredno izlaganje Davida Hilberta „Über das Unendliche“ (O beskonačnom) u *Mathematische Annalen*, sv. 95 (1926). Hilbert pokušava da pokaže izlaz iz protivurečne situacije u matematici. Suprotno Grothdiecku, on želi da spase matematiku kao „raj“, odvojenu od manuelnog rada (str. 170).

suprotno — postoji sumnja da je odsutnost teškoća posledica ograničavanja empirijskog sadržaja teorije, rezultat eliminisanja alternativa i onih činjenica koje se mogu otkriti samo pomoću alternativa. Drugim rečima: treba se bojati da taj prividni uspeh počiva na tome što se teorija u toku njene primene na nova područja pretvorila u dogmatskometafizički sistem. Takav sistem je sigurno „uspešan“, ali ne zato što je dobro *usaglašen* sa činjenicama, već što više nema činjenica koje omogućuju prave dokaze i što su pojedine odlučujuće činjenice svesno odbačene. Njegov „uspeh“ je čisto samopotvrđivanje. (...) Lako je uvideti da se empirijska teorija te vrste jedva razlikuje od mita (...). Da bi se to jasno videlo treba samo uzeti u obzir da su mitovi, kao npr. ideja o vradžbinama ili ideja o demonskoj opsednutosti uvek bile u velikoj meri potvrđene posmatranjem.” Kao što je Lukacs pokazao, taj iracionalni sadržaj građanskih teorija, koji se nije mogao eliminisati, direktna je posledica metoda odvajanja subjekta od objekta, potiskivanja sadržaja zbog čiste forme.⁸

Newtonova mehanika zauzima istaknuto mesto u obrazovanju građanske slike sveta. Zato treba da se ovde ukratko osvrnemo na nju. Iako se Newton veoma interesovao za praktična pitanja proizvodnje, smatrao ju je samo podsticajem za stvaranje fizičkih teorija.⁹ U svom glavnom delu *Principia* on ne polazi od praktičnih potreba proizvodnje, da bi za nju izradio primenljive teorije, već kao polaznu tačku svoje teorije uzima kosmologiju, analizu kretanja planeta. Njegovo naučno interesovanje potpuno je odvojeno od nizina proizvodnog rada. Zato izgleda sasvim konsekventno što Newton svoju mehaniku razvija iz apstraktnih principa. Na taj način on postavlja temelj metoda građanske nauke, koja realne procese svodi na apstraktne principe i formalne sisteme. U svom kritičkom razmatranju istorije stvara-

⁷ Feyerabend, „Wie wird man ein braver Empirist? Ein Aufruf zur Toleranz in der Erkenntnistheorie“ (Kako se postaje dobar empiričar? Poziv na toleranciju u teoriji spoznaje), u *Erkenntnisprobleme der Naturwissenschaft* (Problemi spoznaje u prirodnim naukama), izd. Lorenz Krüger, Köln, 1970.

⁸ Lukacs, navedeno delo.

⁹ „U svom uvodu za *Principia* Newton izlaže da se ranije bavio primenjenom mehanikom i uputstvima za jednostavne mašine, te da njegov zadatak nije „da diskutuje o različitim proizvodnim delatnostima i da rešava pojedine zadatke, već da daje *putke* o prirodi i da postavlja *matematičke osnove* fizike”. B. Hessen, *The Social and Economic Roots of Newton's Principia* (Društveni i ekonomski koreni Newtonovih *Principia*), London 1931, str. 21 (podvukao autor).

nja prirodno-naučnih pojmova, Toulmin primećuje: „U najdubljem sloju dinamičke revolucije 17. veka (...) radi se o potiskivanju razboritih Aristotelovih paradigmi iz zdravog razuma” (naime, da je kretanje moguće samo protiv otpora koji treba savladati) „pomoću idealizovane Newtonove paradigme”. S obazrivim kritičkim prizvukom, on nastavlja: „Sa izvesnih stanovišta to bi moglo da izgleda kao vraćanje unazad. Jer odsad se moraju poznati svakodnevní događaji idealizovati prema teoriji, imaginarna stanja stvari, koja se u praksi nikad ne pojavljuju, dovoditi u vezu sa idealima koji makar približno odgovaraju kretanjima planeta.”¹⁶ Ovde Toulmin veoma jasno formuliše suštinu građanske nauke. Ona mora da gleda u nebo, da odatle uzima svoje principe — a tu više uopšte ne može da bude govora o apstrakciji — da bi objasnila ovozemaljska zbivanja. Na primeru kola s konjskom zapregom Toulmin osvetljava apsurdne konsekvence tog metoda: „Newtonov program, koji kretanje kola sa konjskom zapregom obrađuje kao veoma kompleksnu stvar, može se razumeti samo ako se polazi od planeta i projektila, i ako se uzmu u obzir mnogostruke kombinacije sila — a našem zdravom razumu, na kraju krajeva, to još uvek izgleda prilično paradokсно.”¹⁷ Taj metod postavlja zdravom razumu nesavladive prepreke da učestvuje u „naučnoj spoznaji”, a to je logika nauke kao građanske ideologije.

Budući da Newtonu nedostaje direktan odnos prema proizvodnoj praksi, on ne može ni svoje principe da pravda potrebama te prakse. Zato on odabira uzvišenost božju kao najviši legitimacioni princip svoje teorije. O prostoru i vremenu on kaže: bog „nije trajanje ili prostor, već on traje i sveprisutan je. On traje u večnosti i sveprisutan je, i kroz svoje večno i sveprisutno biće stvara trajanje i prostor.”¹⁸ O vlastitoj oceni svog dela Newton piše u jednom pismu: „Kada sam pisao treću knjigu *Principia*, polagao sam posebnu važnost na one principe koji obrazovanim ljudima mogu da dokažu postojanje božje moći.”¹⁹ Newton transformiše religiozno određenu sliku srednjovekovnog sveta u sliku kojom vladaju apstraktni i metafizički principi. No kod njega se još mogu jasno raspoznati religiozni koreni građanskog shvaćanja prirode. Taj koren se više ne može pronaći u današnjim prirodnim naukama, — izuzev kod

grupa kao što je „Görres-Gesellschaft”, koje se bave „susretom prirodnih nauka i teologije”.¹⁴ Zbog ogromne konkretizacije, karakteristične za vlast u kasnom kapitalizmu, postaju suvišni religiozni okviri društvene podela klasa. Potpuno dovoljni okviri su apstraktni principi. Nauka je postala vrelo legitimacije kasnog kapitalizma.¹⁵

Newtonova mehanika imala je veliki ideološki značaj za formulisanje građanske slike sveta. Može se, međutim, posumnjati — a da bi se ta sumnja potkrepila trebalo bi preduzeti iscrpno istraživanje — da li je Newtonova mehanika ikad bila od velike praktične koristi za ciljeve proizvodnje u širokom obimu. U balistici je našla primenu tek u 19. veku, budući da su se tek od tog doba mogle proizvoditi dovoljno precizne topovske cevi¹⁶; a u 20. stoleću su tek vasijska putovanja pružila donekle eksperimentalni dokaz za smisao njenih pretpostavki. Kod opisa kretanja nebeskih tela često su bili mnogo pouzdaniji empirijski metodi od Newtonove mehanike. O tome Toulmin piše: „(...) Proračuni po tradicionalnim metodima bili su još dugo vremena tačniji od proračunana osnovu najboljih teoretskih principa. Najozbiljnije nesuglasnosti otklonjene su tek krajem 18. veka, Laplaceovom *Mécanique Céleste*, druge su i dalje postojale i kasnije pružile dokazni materijal za teoriju relativiteta.”¹⁷ Mašinogradnja se razvila iz manualnog rada, a ne iz Newtonove mehanike. „Najpažljivije primene Newtonove mehanike u 18. stoleću bile su od male koristi za praktičnog inženjera, budući da su se mašine mogle izraditi dovoljno tačno samo pomoću najveće zanatske veštine.”¹⁸ Procesi kretanja, koji imaju izvestan značaj u procesu proizvodnje, najčešće su kružna kretanja delova mašina i saobraćajna kretanja (prenosne

¹⁴ Uporedi „Struktur und Dynamik der Materie. Vorträge und Diskussionen anlässlich der 7. Arbeitstagung des Instituts der Görres-Gesellschaft für die Begegnung von Naturwissenschaft und Theologie” (Struktura i dinamika materije. Predavanja i diskusije povodom 7. radnog zasedanja Instituta udruženja Görres, o susretu prirodnih nauka i teologije), Freiburg, 1967. Ovaj „susret” prati građansku nauku od Newtona. Caudwell se u navedenom delu iscrpno bavi religioznim legitimisanjem prirodno-naučnog mišljenja.

¹⁵ „Ukratko: može se reći da zapadno društvo danas prima pod svoj krov nauku kao stranog, moćnog i tajanstvenog boga.” Jacques Barzun, predgovor raspravi S. Toulmina, navedeno delo, str. 10.

¹⁶ Bernal, *Science in History* (Nauka u istoriji), Reinbek, 1970, str. 555.

¹⁷ Toulmin, navedeno delo, str. 40.

¹⁸ Bernal, navedeno delo, str. 554. O malom značaju nauke za industrijsku revoluciju vidi i str. 462, 473, 491, 552.

¹⁶ S. Toulmin, *Voraussicht und Verstehen* (Predviđanje i razumevanje), Frankfurt 1968, str. 68.

¹⁷ Toulmin, navedeno delo, str. 74.

¹⁸ Citirano po Winfredu, navedeno delo, str. 139.

¹⁹ Citirano po Hessenu, navedeno delo, str. 36.

trake, željeznice, automobili, brodarstvo); te vrste kretanja ne mogu se prikazati kao kretanja tela u „praznom prostoru“, već samo kao kretanja tela protiv otpora, protiv takozvane sile trenja. Uopšte, proces trenja u mnogim slučajevima određuje proces proizvodnje, kao na primer, kod obrade metala koja daje strugotinu. Zato je za analizu te vrste kretanja u stvari mnogo prikladniji Aristotelov pojam kretanja, jer on uzima u obzir otpor koji telo u svom kretanju mora da savlada.

Toulmin ističe tu misao: „Ako obratimo pažnju na vrste kretanja koje je Aristotel smatrao tipičnima, otkrivamo da njegove proporcije čak i u fizici 20. veka još uvek nalaze časno mesto.“ (No u fizici 20. veka, koja na Aristotela u najbolju ruku gleda s prezrenjem, one ne zauzimaju nikakvo mesto.) „Naime, ako ih ne interpretiramo kao suparnike Newtonovih prirodnih zakona, već kao uopštavanje naših svakodnevnih iskustava, onda su mnoge od ovih tvrdnji potpuno tačne.“¹⁹ Zaista je važan zadatak fizike da pomoću svojih razvijenih aparata i metoda tačnije analizira Aristotelov pojam kretanja, koji za zemaljske uslove predstavlja prikladniju apstrakciju od Newtonovih.

Građanska mehanika je samo na jednom području našla primenu sa dalekosežnim posledicama, naime u izradi časovnika. Time je kapital mogao da apstraktno vreme zavede kao princip koji upravlja društvom: u fabrici je od građanske lozinke jednakog prava za sve, postalo apstraktno radno vreme, koje podjednako vredi za sve radnike. S druge strane, poboljšanje navigacije pomoću brodskog hronometra omogućilo je savladavanje okeana, i time uspostavljanje svetskog tržišta.²⁰ Zato izgradnja tehnologije časovnika ne znači samo apstraktni tehnički napredak; u tom pogledu je mehanika kao buržoaska ideologija, postala pre svega materijalna snaga građanstva.

II. PODREĐIVANJE NAUKE KAPITALU

Način na koji građanska nauka teoretski posmatra prirodne procese u njihovim prividno izolovanim aspektima, omogućava da se nauka podredi ciljevima industrijskog kapitala. Taj proces je započeo u prvoj polovini 19. veka, kada je Sadi Carnot dao naučnu analizu funkcije parne mašine, a od 1850. postigao je izvestan značaj

¹⁹ Toulmin, navedeno delo, str. 62.

²⁰ „Jedini stvarno značajan uspeh nove nauke mogao bi se zabeležiti u oblasti navigacije“, Bernal, navedeno delo, str. 462.

sa industrijskim korišćenjem teorije toplote, elektriciteta i hemije.²¹ Uporedo sa razvojem industrijskog kapitala, kao njegov deo i oblik, razvile su se tehnologija i primenjeno istraživanje, koji predstavljaju različite planove teoretske misli usmerene na probleme proizvodnje, a ne na izgradnju apstraktnog učenja o prirodi. Ovi planovi označavaju transformaciju čistih, nepraktičnih spoznaja građanskih prirodnih nauka. Pomoću njihovih metoda, koji eksperimentalno predstavljaju izolovane prirodne procese, analiziraju se problemi proizvodnje.²² Podela rada u manufakturi je prvi stepen tog predstavljanja izolovanih prirodnih procesa, čiji je najvažniji deo još uvek ljudska radna snaga. Rukovanjem alatom pomoću mašine alatljike, koja je osnova mašinske proizvodnje i polazna tačka industrijske revolucije²³, objektivizuje se tok izolovanog prirodnog procesa. Mašinska proizvodnja, s jedne strane, tehnologija i primenjeno istraživanje, s druge, samo su, dakle, dve strane istog društvenog odnosa, naime, industrijskog kapitala.

Uvođenjem mašina u proces proizvodnje kapital je stvorio dve vrste radne snage: prosti manuelni rad i tehničku inteligenciju, koja je u ranoj fazi razvoja istovremeno morala da vrši i nadzorne funkcije. Prema najnovijim studijama Stephena Marglina na primeru tekstilne industrije, s kojom je započela industrijska revolucija, pokretački motiv kapitalista bio je da uvedu mašine u proizvodni proces, kako bi manuelnim radnicima oduzeli kontrolu nad neposrednim procesom rada.²⁴ Jer, radnici su još imali tu kontrolu dok su u sistemu kućnog rada zanatski proizvodili po nalogu kapitaliste ili u manufakturi pod njegovom direktnom komandom. Tačnija kontrola rukovodilaca u mašinskom procesu proizvodnje omogućila je kapitalisti da postigne veću stopu eksploatacije. U svom spisu objavljenom 1835. *The Philosophy of Manufactures*, Ure otvoreno izveštava o toj motivaciji kapitalista da uvedu mašinsku proizvod-

²¹ Uporedi Bernal, navedeno delo, str. 476—508.

²² Na ovom mestu treba da govorimo o Lukacsovoj kritici eksperimentalnog metoda, navedeno delo, str. 146. Njegova kritika je samo utoliko pravilna što se u prirodnim naukama izvođe eksperimenti da bi se potvrdile njihove teorije, a ne zbog proizvodnog interesa. Stoga ne bi trebalo kritikovati analizu prirodnih procesa, već metafizički interes građanske nauke.

²³ Karl Marx, *Das Kapital*, MEW, str. 393.

²⁴ Stephen Marglin, „What Do Bosses Do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalistic Production“ (Šta rade šefovi? Poreklo i funkcije hijerarhije u kapitalističkoj proizvodnji) *Discussion Paper*, br. 222, novembar 1971. Harvard Institute of Economic Research, Harvard University (Mass).

nju. Tako on kaže o jednoj mašini za štampanje u bojama u štampariji šarenih pamučnih tkanina: „Konačno su kapitalisti pokušali da se oslobode tog nepodnošljivog ropstva (za njih nepodnošljivih uslova radničkih ugovora) prizivajući u pomoć izvore nauke i ubrzo povratili svoja zakonita prava, prava glave nad drugim delovima tela.” A o pronalasku automatske mašine predilice kaže: „Ona treba da ponovno uspostavi red među industrijskim klasama (...) Ovaj pronalazak potvrđuje doktrinu koju smo upravo razvili, tj. kad kapital natera nauku u svoju službu, uvek prinuđuje buntovničku ruku radnika na poslušnost.”²⁵

Nužni korelat mašinske proizvodnje koji radnicima oduzima duhovno ovladavanje celokupnim procesom bila je mogućnost kapitala da u vođenju poslova raspolaže tehničkom inteligencijom, koja je mogla da pronikne proces proizvodnje. U početku se tehnička inteligencija regrutovala iz zanatstva. Bernal o tome piše: „U Engleskoj (...) su tehničari većinom počeli kao prosti radnici. Bili su spretni i ambiciozni, obično bez obrazovanja ili samouki. To su bili graditelji mlinova kao Bramah, mehaničari kao Murdock i George Stephenson, ili kovači kao Newcomen ili Maudslay.”²⁶

Direktna veza primenjenog istraživanja sa proizvodnjom navodi na razmišljanje koliko je mogućna teorija koja bi asimilovala praktična iskustva manuelnog rada, odnosno, kako može takva teorija da se razvije iz manuelnog rada, a ne iz apstraktnih aksioma. Odgovor na ovo pitanje je od značaja ako želimo da presudimo da li izdvojeni sloj tehničke inteligencije mora da bude u suprotnosti sa prostim ručnim radom da bi ovladala teoretskim principima proizvodnje. Što se tiče nastanka mašinske proizvodnje, Marglin je pokazao da za takvu hijerarhiju ne postoje nikakvi „tehnološki” razlozi, već jedino interesi vladavine kapitala. No, budući da je danas takozvano uvođenje nauke u proizvodnju jedna od njenih bitnih karakteristika, Marglinovi rezultati ne mogu se prosto preneti na današnje odnose.

Podređenost kapitalu razvila je nauku od prepređenog oblika građanske ideologije²⁷ u primenjeno istra-

živanje, koje se rastavlja u niz istraživanja, razvoja, konstrukcije i proveravanja, sve bližih proizvodnom procesu.²⁸ Primenjeno istraživanje, dakle mora da se delimično direktno sukobljava sa procesom proizvodnje; zato ono mora da se postepeno odvaja od građanske nauke. Jer, u praktičnom sukobljavanju sa prirodom, strast građanske nauke da prirodne zakone svodi na apstraktne aksiome — što je još Hegel veoma uspešno kritikovao —²⁹ očevidno postaje besmislena.

U kompjuteru bi se mogla naći objektivna osnova da se nadvlada građanska nauka i da se razvije teorija koja bi asimilovala iskustva manuelnog rada. Jer, kompjuter pruža objektivnu okosnicu za tok formalnih operacija i pokorava se drugim zakonima a ne zakonima „čiste teorije”. Ta objektivna okosnica nosi pečat empirije. Ona samo aproksimativno dopušta kvantitativno određivanje, u granicama grešaka, potpuno analogno relativnoj nesigurnosti fizičkih merenja, koja izvode manuelni radnici i koja uglavnom određuju mašinski proces proizvodnje — sa izuzetkom montažnih procesa. Ako, na primer, sistem jednačine sa dve nepoznate u matematičkoj teoriji dopušta samo jedno rešenje, rešavanje ovih jednačina pomoću kompjutera uopšte ne dovodi do jednosmisljenog rešenja, već do rešenja sa greškama. Opiranje prirode da se u procesu rada asimilira ljudskim potrebama naročito je izraženo u strukturi kompjuterskih operacija. Zato kompjuter može da pruži objektivnu osnovu za razvijanje teorije koje bi asimilirale ručni rad, koje bi teorijski savladale praktična iskustva proizvodnog procesa, uopštavale ih i tako podruživale.

U svojim aritmetičkim operacijama matematika polazi od pojma realnih brojeva. Realni brojevi predstavljaju aktualno-beskonačnu množinu, u kojoj mogu da

kapitala, a ne kao potenciju koju je on proizveo, koja je kao „samostalna” inkorporirana u kapital (Marx, navedeno delo, str. 674). Sohn-Rethel, u delu *Geistige und Körperliche Arbeit* (Umni i fizički rad), Frankfurt 1970, bavi se istorijskim pretpostavkama nastanka naučnog mišljenja. U svom članku za ovu svesku on daje kratak pregled. Isto tako, Hans-Dieter Bahr u svom članku „Klassen-Struktur der Maschinerie” (Klasna struktura mašinerije), osvrće se na istorijske pretpostavke postanka nauke i zastupa sasvim drukčiju poziciju nego Sohn-Rethel.

²⁵ Uporedi moj članak „Systematische Gesichtspunkte zur Technik und technischen Intelligenz im Kapitalismus” (Sistematska gledišta o tehnici i tehničkoj inteligenciji u kapitalizmu), u *Rotes Forum*, Heidelberg, sv. 3/70.

²⁹ Uporedi Hegel, navedeno delo.

²⁵ Citirano po Marksu, navedeno delo, str. 456—460.

²⁶ Bernal, navedeno delo, str. 552.

²⁷ Bernal, navedeno delo, str. 506. U tom smislu treba da se shvata i Marksovo izlaganje o odnosu nauke i industrije u vreme industrijske revolucije. U svom delu on, doduše, mnogo piše o primeni nauke u industriji, ali ne daje nikakva objašnjenja o istorijskom postanku, o tome šta je nauka i zašto se istorijski pojavljuje pre industrijskog kapitala. U gornjem smislu on shvata nauku kao društvenu potenciju van industrijskog

se nađu proizvoljno mali i proizvoljno veliki brojevi.³⁰ Nasuprot tome, kompjuter može da operiše samo sa konačnom zalihom brojeva — ima, prema tome, jedan najmanji i jedan najveći broj. Numerička matematika, kao primenjeno istraživanje, danas nastoji da izradi aritmetičke operacije koje odgovaraju toj konačnoj zalihom brojeva.³¹ Sam pronalazač kompjutera Konrad Zuse je 1967. u postavkama razvio fiziku koja polazi od računске strukture kompjutera.³² Zatim, tu treba navesti Bregerov predlog o „empirijskoj matematici”, pomoću koje može da se izvodi diferencijalni račun, a da se prethodno ne mora studirati topologija; kod nje je praktično to što ona radi sa celim brojevima i njihovim razlomcima, što može da se prilagodi zahtevima tačnosti potreba proizvodnje, i što odgovara računskoj strukturi kompjutera.³³

Počinjaje od diferencijalnog računa, da bi se razvila empirijska matematika, pravilna je polazna tačka utoliko što se on smatra jezgrom građanskog shvatanja prirode.³⁴ Istorijski posmatrano, on je bio najvažniji za obrazloženje tog shvatanja, jer se pomoću diferencijala mogao formalno shvatiti pojam kretanja, tj. građanska kosmologija mogla je da se suprotstavi feudalnoj. Što je fizika svedena na apstraktne principe, Newtonovo je delo. Opisivanje kretanja pomoću diferencijala je, doduše, samo formalno — ono služi kao racionalni metod matematičkih proračuna — a ipak ne donosi fizičku spoznaju toga šta je kretanje. Zenonov paradoks nije rešen. Diferencijalni račun još i danas spada u osnovnu opremu „višeg školovanja”, iako je matematika već proizvela mnoge druge teorije koje bi mogle da se nude u nastavi. Gorz u svom članku ne bez razloga navodi diferencijalni račun kao primer za vladavinski karakter gra-

đanske nauke, nasuprot manuelnom radu.³⁵ U napadima na zapadno stručno znanje koje su iznosili radnici u kineskoj kulturnoj revoluciji, diferencijalni račun bio je takođe jedna od meta.³⁶

III. OVLADAVANJE PROCESOM PROIZVODNJE KAO PRAKTIČNO I TEORIJSKO OSVAJANJE MAŠINERIJE

Građanska tehnologija, izgleda, smatra sramotom što još nije teorijski potpuno ovladala proizvodnim procesima, i zato gotovo i nema podataka o tome u kolikoj meri proces proizvodnje počiva na čisto empirijskim iskustvima. Sigurno je potrebno da se kod novih instalacija fiksnog kapitala izvrše obimni eksperimenti sa samim mašinama u toku rada postrojenja, koji se teorijski ne mogu opravdati. Na tu empirijsku „osnovu” upozorio je Michael Piore, koji je šezdesetih godina u jednoj disertaciji empirijski ispitivao procese inovacije u industriji SAD. On o tome piše: „U svim ispitivanim fabrikama dobar deo tehnologije postojao je samo u vidu mašinskog procesa koji se odvija u fabrici. On nije formalno opisan, a njegova naučna osnova samo je nepotpuno shvaćena. Često je sve u redu od samog početka. Proizvodne tehnologije se pronalaze najčešće eks-

³⁰ U ovoj svesci, str. 94.

³⁵ Kineski radnici su u svojoj praksi asimilirali diferencijalni račun na sledeći način: „U višoj matematici, koju građanski stručnjaci hvale kao oprobano i potpuno bez greške, razdvajamo suštinsko od nekorisnog time što kritikujemo njen aksiomatski, idealistički i metafizički sistem, a preuzimamo korisne postavke i formule. Na primer, mi smo pošli od proizvodne prakse, uzeli smo kao vodeću nit borbu, razvoj i preobražaj diferencijala i integrala, ta dva aspekta protivurečnosti, stvorili smo nov sistem i sastavili novi udžbenik o „integralnom i diferencijalnom računu”. U prošlosti se koncept diferencijalnog i integralnog računa izvodio iz mnoštva aksioma i postavki, bio je tajanstven i nedostižan. Sada se koncept očigledno prikazuje na dobro poznatim primerima u proizvodnji. Na primer, kada mašinski bravar brusi komad metala u okrugli predmet, svaki pojedinačni pokret je kratka prava, i konačno se sve prave spajaju u jednu krivolju. Taj proces, rastavljanje celine na delove i sastavljanje delova u celinu, predstavlja veoma živo koncept diferencijalnog i integralnog računa. (Studenti—radnici su izjavili dok su to studirali: „Diferencijalni i integralni račun ipak nije tajanstven. Pomoću proste turpije probijen je mit. Viša matematika se vraća u ruke radnih ljudi.” Iz knj.: „Nastojmo da osnujemo socijalistički univerzitet prirodnih nauka i tehnike” u „Peking Rundschau” br. 32/1970, str. 26. Preštampano u *Proletärische Schule und Universität in China* (Proleterska škola i univerzitet u Kini), Berlin, 1972. str. 137.

³¹ Trebalo bi ispitati da li postoji uska veza između Hegelovog pojma čistog kvantiteta i Marksovog pojma kapitala.

³² Uporedi Kulisch, „An Axiomatic Approach to Rounded Computation” (Aksiomski pristup zaokruženim izračunavanjima). *Nummer. Math.*, 18 (1971).

³³ Konrad Zuse, „Rechnender Raum” (Prostor koji računa), manuskript, Bad Hersfeld, 1967. Toulmin o tome primećuje: „Moglo bi se, na primer, desiti, da se fizičke teorije u buduću smatraju prihvatljivima tek tada kada pored drugih prednosti imaju i prednost „da se mogu programirati” — navedeno delo, str. 136.

³⁴ Ovaj predlog je Herbert Breger dao u svom članku „Thesen zur Bürgerlichen Mathematik” (Teze o građanskoj matematici), manuskript, Heidelberg 1972. Ovu ideju sam razradio u jednom članku.

³⁶ Ovde se pozivam na Bregera, navedeno delo.

perimentalno, po metodu uspeha i greške. Jedan fabrikant nuklearnih elektrana izrazio je to na sledeći način: „Kad bismo čekali dok projekat bude završen, nikad ne bismo mogli da započnemo sa gradnjom.” Neki konstrukcioni problemi, očigledno, potsaju teorijski sve razumljiviji. Drugi problemi su ili specijalni ili suviše beznačajni da bi naišli na teorijsko interesovanje. Ili mogu da se lako reše pomoću metoda uspeha i greške. Čak i ako je postrojenje prvobitno izgrađeno po planovima, ipak se u pogonu podvrgava mnogobrojnim promenama, od kojih su mnoge suviše sitne da bi se u planu formalno utvrdile. S vremenom se akumuliraju male izmene i mašina se znatno udaljava od plana. Budući da tako velik deo postojeće tehnologije nije formalno opisan, pokušava se da se ona poboljša obično putem ispitivanja procesa koji se odvija u fabričkoj hali. Izgleda da je to tačno za hemijske i mehaničke procese. Jedan inženjer hemije je rekao: „Proveo sam dve nedelje u fabrici da bih pokušao da razdvojim ono suštinsko u procesu od tajanstvenog (wichtcraft). Znam da nisam sasvim postigao svoj cilj, ali sam se plašio da idem dalje. A rekli su mi da je proces automatizovan!” U drugoj fabrici je odbijen predlog da se jedan kompleksan deo mehaničke opreme za pakovanje podigne dve stope u vis, jer kad bi se jednom prekinuo rad, više se ne bi moglo postići da mašina radi s maksimalnom brzinom.³⁷ Ovde Piore veoma jasno pokazuje da teorija odvojena od manualnog rada omogućava samo nepotpuno razumevanje proizvodnog procesa; tek rad na mašini omogućava da se njom potpuno ovlada.

Na empirijsku osnovu proizvodnog procesa ukazuju i Jewkes, Sawers, Stillermann u kritičkoj istoriji tehnoloških pronalazaka. U svom opisu petrolejske industrije, avionske industrije, hemije i elektronike oni napominju da je primenjeni način proizvodnje umnogome primitivan, sasvim suprotno od razvoja napredne tehnologije.³⁸ Istorija pronalazača puna je samoukih, koji su načinili najvažnija otkrića; najnoviji primer je Erlenbachov temeljni razvoj mašina za preradu veštačkih materijala.

³⁷ Piore, „The Impact of the Labor Market upon the Design and Selection of productive Techniques within the Manufacturing Plant” (Uticaj tržišta rada na plan i selekciju proizvodnih tehnika u industrijskom postrojenju) u *Quarterly Journal of Economics*, 82 (1968), str. 605.

³⁸ Jewkes, Sawers, Stillermann, *The Source of Invention* (Izvor invencije), London 1969, 2. izd., str. 121.

Sve to ukazuje na mogućnost ovladavanja proizvodnim procesima putem praktičnih iskustava. Ako se upitamo u kojoj je meri moguće takvo praktično ovladavanje, ne moraju li ipak da u rešavanju izvesnih problema učestvuju tehničari-planeri koji materijalizuju čisto teorijsko znanje, moramo da raščistimo kriterij po kome treba da se odlučuje o stepenu praktičnog ovladavanja. Postoje dva moguća kriterija:

1. Maksimalni proizvod dobara uz minimalno angažovanje rada. To radi kapitalizam u obliku optimalizacije profita na planu ekonomike preduzeća.

2. Maksimalno praktično odlučivanje proizvođača o proizvodnim procesima.

O prvoj tački treba reći sledeće. Ako socijalističko društvo smatra svojim najvišim ciljem razvoj tehnoloških proizvodnih snaga, odabiraće ovu alternativu. Pri tome postoji velika opasnost da se na taj način fetišizuju proizvodne snage na račun radnika. Politički može takav fetiš da postavi tehnička inteligencija. Ako sledimo Bridiera³⁹ — da tehnička inteligencija sa visokim kvalifikacijama (u smislu ekonomije obrazovanja) u socijalizmu vidi veoma značajnu alternativu kapitalizmu, dakako u tom smislu što od socijalizma očekuje šanse za tehnokratsku uzurpaciju podružtvljenih funkcija, onda je njen politički interes za socijalizam u suprotnosti sa interesima radnika. Ovim interesima tehničke inteligencije pogoduje postulat o što bržem razvoju tehnoloških proizvodnih snaga, budući da im to pruža mogućnost ostvarenja njihovih težnji za vlašću, koje se teško mogu prozreti, a pored toga, još mogu da se formulišu u pojmovima marksističke teorije.⁴⁰ Ta prva alternativa „maksimalnog proizvoda uz minimalno ulaganje rada” može se kritikovati i sa druge strane. Ona se istorijski i sistematski može izvesti iz pojma kapitala, dakle, ona je građanski organizacioni princip ekonomskih procesa, koji se može preneti u socijalističko društvo, ne apstraktno, već samo u skladu sa društvenim interesima.

³⁹ U ovoj svesci, str. 188.

⁴⁰ Ovde razvijene misli mogle bi se lako primeniti na Sovjetski Savez, da bi se kritikovalo tamošnje odvajanje umnog od manualnog rada, koje se u zaoštrenom vidu pokazuje u izgradnji „Grada nauka” (Bernal nekritično naziva Akademgorod „značajnim eksperimentom”). Ipak, ne može se utvrditi prosta suprotnost između tehničke inteligencije i manualnog rada, budući da se tehnička inteligencija pored toga nalazi i u sukobu sa partijskom birokratijom, kao što navodi Bridier u ovoj svesci. Bila bi besmislena apstraktna kritika Sovjetskog Saveza. Nije moguće da se u ovim okvirima prikaže i razradi istorijski razvoj Sovjetskog Saveza.

Poznato je da kapital, kao vrednost koja se sama oplođuje, ima tendenciju da probija sve barijere kvantitativnog rasta. Sredstvo te ekspanzije je materijalna proizvodnja, koja se povećava sa povećanjem kapitala i stoga se u građanskom društvu pojavljuje kao vrednost po sebi. Građanska klasa je ekspanziju proizvodnje i razvoj tehnoloških proizvodnih snaga uvek uzimala za legitimaciju svoje klasne vlasti (najnoviji primer: ideološki momenat vasijskih letova). Konačno, stvar je nauke da teorijski pripremi tu ekspanziju.

Sada ćemo na primeru promene tehnologije hemijske proizvodnje objasniti kako kapitalistički proizvodni proces preuzima tu ekspanziju i kako u uslovima prinudnih zakona konkurencije sva empirijska iskustva ručnog rada prenosi u ruke nauke.⁴¹ Tehnološki način proizvodnje u hemiji može se prikazati pomoću modela tekućeg procesa, čije odredbene veličine — količinu, pritisak, temperaturu i vreme — radnici kombinuju putem ručnog upravljanja. Odnedavna se pokazuje tendencija da se taj rad izvodi na matematičkim modelima, da bi se, s jedne strane, postiglo optimalno podešavanje a, s druge, da bi se proces proizvodnje mogao automatizovati putem procesnog računara. „VDI-Nachrichten“ od 13. 4. 1972. izveštava o toj tendenciji pod naslovom: „Brže do dobiti u hemijskim postrojenjima“. Kako proizilazi iz članka, misli se: „Brže do dobiti u hemijskim postrojenjima pomoću matematičke analize proizvodnog procesa.“ Taj naslov pokazuje da se i bez teorijsko-matematičkog prodora u proizvodni proces može proizvoditi „uz dobit“. Brže do dobiti znači: veća brzina obrta kapitala i viša profitna stopa. Fetiš robe omogućava primenu nauke: „Kod sve oštrije konkurencije na hemijskom tržištu, optimalizacija postupka, aparata i postrojenja postaje sve važnija.“ Jer, „optimalizacija ovde konačno uvek znači minimalizaciju troškova i maksimalizaciju dobiti“. Kapitalistička podela rada dodeljuje rad na optimalizaciji tehničkoj inteligenciji, ne manuelnim radnicima. Zbog te optimalizacije koja se sprovodi odvojeno od ručnog rada, tehnička inteligencija nužno uključuje matematičke modele. No, sam optimum ona traži samo

⁴¹ Upoređo s ovim procesom tehnološko znanje se koncentriše u određene grupe kapitala i postaje njihovo privatno vlasništvo. Tako se firma Siemens specijalizovala za instalacije kompletnih fabričkih postrojenja za sve grane i bavi se suptilnim zadacima optimalizacije čitavog toka proizvodnje. Uporedi izlaganje člana uprave U. Haiera „Systeme zur Verkettung von Betriebsablauf“ (Sistemi vezivanja pogonskih procesa), referat povodom Siemensove konferencije za štampu na sajmu u Hannoveru 1971.

po eksperimentalnom postupku, dakako na kompjuteru i modelu. Primer hemije veoma dobro pokazuje kako se u kapitalističkoj organizaciji tehničkog napretka učvršćuje potčinjavanje ručnog rada proizvodnim procesima koje objektivno određuje kapital, koji ni na koji način ne menja društvenu funkciju manuelnih radnika, već njihovu ulogu reprodukuje kao objekt procesa. Ako se taj tehnički napredak meri po drugom navedenom kriteriju — po maksimalnom odlučivanju proizvođača o procesu — onda on nestaje i pojavljuje se zastoj.

Da ostanemo kod problema hemije: raspolaganje manuelnih radnika procesom moglo bi da se sastoji u tome što bi oni pokušavali da postignu optimalizaciju direktno na postrojenju putem proba, ili i na kompjuteru, tako što bi se najpre uveli prosti modeli, a ne bezuslovno odmah „dinamično programiranje“. Moglo bi se prigovoriti da se tim alternativnim postupkom ne može odmah naći optimalna tačka, koju nalazi tehnička inteligencija u kapitalističkoj podeli rada. Čak i kad bi to bilo tačno, ipak prigovor polazi od pogrešnog pitanja, naime pitanja maksimalne proizvodnje. Kapitalizam je toliko razvio tehnološke proizvodne snage, da ne bi izazvalo nikakvu društvenu štetu ako bi se proizvodni procesi odvijali suboptimalno. Pored toga, radi se o tome da se razvije proizvodna snaga rada pojedinca, koju je kapitalizam malo ili najviše jednostrano razvio. Dakle, diskusija o novoj organizaciji proizvodnje ne sme da polazi od kapitalističkog pojma efikasnosti, koji proizilazi iz posebnih društvenih interesa, što postaje naročito jasno ako se kontrastira sa nezaposlenošću koju rađa kapitalistički način proizvodnje. Za SAD je Walter Buckingham iz „Drexel Institute of Technology“, konstatovao 1965: „Ministar rada je nedavno otkrio da u jednoj godini izgubimo više radnih časova zbog nezaposlenosti, nego što smo izgubili u štrajkovima kroz proteklih 36 godina.“⁴² Mišljenje da štrajkovi donose gubitke je Buckinghamovo, i ovde nije potrebno da o tome više govorimo. Radi se samo o relacijama između kapitalističke efikasnosti i nezaposlenosti. „Odnos između minimalnih troškova i efikasnosti je čisto logičan, i ne zavisi od toga da li svet uopšte prihvata pretpostavke modela.“⁴³

⁴² Buckingham. „Statement Relating to the Impact of Technological Change“ (Izveštaj o uticaju tehnoloških promena) u dodatku 6. sv. *Technology and American Economy*, izveštaj Nacionalne komisije za tehnologiju, automatizaciju i privredni progres, Washington DC, 1966, str. 52. Buckingham tvrdi da je stvarna nezaposlenost dvostruko veća nego što se navodi u oficijelnim ciframa.

⁴³ Marglin, navedeno delo, str. 9.

Kad bi, dakle, odlučivanje proizvođača o proizvodnom procesu dovodilo do suboptimalne produktivnosti, to bi, pre svega, bio apstraktni gubitak na papiru. Može se sumnjati da bi to donelo gubitak i u nacionalnoj ekonomiji. Jer, odlučivanje proizvođača o proizvodnji ponovo obrazuje društvo, a time i društvene potrebe. Sjedinjavanje proizvodnje i potrošnje stvara dokolicu kao ekonomsku kategoriju. Ako se to unese u račun, visok stepen dnevnog radnog vremena i potrošnje može da se smanji već samo na osnovu uklanjanja neracionalne proizvodnje potrošnih i investicionih dobara.⁴⁴ Takav razvoj je nužan zbog takozvane ekološke krize, tj. iscrpljivanja resursa. Odlučivanje proizvođača o procesu omogućava da se u fabrici ukine vojnička disciplina i nadzor, koji „nemaju nikakve veze sa efikasnošću“⁴⁵ i da se stvori jedinstvo rada i upravljanja stvarima. Jer, građansko shvatanje u radu gleda samo proizvodnju dobara. To je stanovište nauke o radu koju je stvorio kapital, koja radi po metodima prirodnih nauka i razbija jedinstvo prirodnih procesa.⁴⁶ Nasuprot, marksistički pojam rada je mnogo širi. On obuhvata u osnovi sve ljudske delatnosti iz kojih nastaju društveni odnosi. Upravljanje stvarima, dakle, treba shvatiti kao deo proizvodnog rada. Ako proizvodnju i upravljanje ne shvatamo kao jedinstvo, stižemo u čorsokak građanske industrijske sociologije; njen zadatak je da radniku na tekućoj traci oduzme osećanje da vrši otuđeni rad.⁴⁷ To je, naravno, besmisleni poduhvat, budući da u radu na tekućoj traci nema ličnog zadovoljstva koje bi se moglo oduzeti, isto onako kao što ni odvoženje smeća samo po sebi nije zabavno.⁴⁸ Da li takav rad može da bude značajan za

⁴⁴ Na maloserijsku proizvodnju investicionih dobara upozorio je tehnokrat Mansholt; vidi *VDI-Nachrichten* od 3. 5. 1972, str. 22.

⁴⁵ Marglin, navedeno delo, str. 49.

⁴⁶ „Sociologija preduzeća, koja se smatra analitičkom naukom, odbacuje mogućnost postupka podele rada u ispitivanju društvene stvarnosti industrijskih radnih organizacija, kao da se struktura preduzeća može apstrahovati od međusobne zavisnosti različitih momenata.“ Ursula Schumm-Garling, *Herrschaft in der industriellen Arbeitsorganisation* (Vlast u industrijskoj radnoj organizaciji), Frankfurt 1972, str. 56.

⁴⁷ Uporedi Blauner, *Alienation and Freedom* (Otuđenje i sloboda), Chicago 1964. O Blauneru vidi Schumm-Garling, navedeno delo, str. 103—107.

⁴⁸ Nedavno je Ministarstvo rada SAD predložilo da se važni radni procesi u industriji publikuju kao motivi na markama, da bi se istakla predodžba manuelnog rada. Vidi „Memorandum for the Secretary“ od 16. 4. 1970, pod karakterističnim naslovom „The problem of the Blue-Collar-Worker“ (Problem radnika u plavim odelima).

društvo može se spoznati samo iz društvenog odnosa koji nastaje kad proizvođači mogu da odlučuju o procesu.

Kao politički zahtev prelaza, paroli kapitala o maksimalnom proizvodu treba suprotstaviti maksimalno odlučivanje. U protivnom ne možemo da se oslobodimo građanskog shvatanja da čisto teorijsko znanje ima, na neki način, preimućstvo nad manuelnim radom, ni da prekinemo sa takvim naučnim radom koji je postao legitimacijsko vrela kasnog kapitalizma. Ako radnici žele da uzmu u svoje ruke proces proizvodnje, svakako moraju da nauče da njime vladaju. Radi toga treba da obrazuju svoje tehničare. Kapital je u velikoj meri za to stvorio pretpostavke. Jer, svaki industrijski radnik treba da se po svom obrazovanju i iskustvu ubraja u tehničku inteligenciju, što se najčešće prevlađa u apstraktnim obrazovno-ekonomskim diskusijama. Fabrikama treba da budu priključene škole, koje će iskusni radnici prožeti praktičnim znanjem o proizvodnji i koje će na taj način biti podružljene, tj. pristupačne čitavom društvu. Na taj način može se sprečiti da se praktično poznavanje proizvodnog procesa ne pretvori u ekskluzivnu privilegiju, kao što je to bilo sa znanjem zanatlija u predindustrijskom vremenu. Zatim, univerziteti bi morali da osnuju radionice, u kojima bi se praktično učile specijalne struke. Takvih je pokušaja bilo u kineskoj kulturnoj revoluciji, kao što pokazuju izveštaji o pokušajima Fabrike mašina alatlika u Šangaju i Šangajske škole za mašingradnju.⁴⁹ Neki stavovi italijanskog i francuskog radničkog pokreta ukazuju na isti pravac.

(Iz knjige *Technologie und Kapital*, Herausgegeben von Richard Vahrenkamp — Edition Suhrkamp, 1973).

Prevela Vlatka Culek

⁴⁹ Izveštaji o pokušajima sadržani su u *Proletärische Schule und Universität in China* (Proleterska škola i univerzitet u Kini) Berlin 1972.

André Gorz

KLASNI KARAKTER NAUKE I NAUČNIH RADNIKA

I

Činjenica da se toliko govori o „proleterizaciji naučnih radnika“ dokazuje, zapravo, samo jedno: većina naučnih radnika ne oseća se kao deo proletarijata. Da li se pridaje velika važnost proleterizaciji radnika u hemijskoj industriji ili u metalurgiji, ili u štamparstvu ili u transportu? Ne, tome se ne pridaje nikakva važnost.

Zašto se onda toliko diskutuje o proleterizaciji naučnih radnika? Iz jednostavnog razloga što se još nismo sasvim pomirili s idejom da reči *naučan* i *proleterski* mogu da idu zajedno. Duboko u sebi mi još jedva verujemo — ili jedva prihvatamo — da neko ko poseduje diplomu naučnika može biti smatran za radnika (worker) s istim pravom kao i neko ko poseduje „diplomu“ vodoinstalatera, crtača, bravara ili bolničara.

Ma kakva bila naša politička ubeđenja, za većinu od nas još postoji suštinska razlika između naučnog radnika i, na primer, jednog metalurga ili električara: pridev *naučan* ne označava u našoj podsvesti *neku kvalifikaciju, zanat ili znanje*, kao što to označavaju ostali pridevi; on označava *status*, društveni položaj. I mi govorimo o proleterizaciji naučnih radnika ne zato što se oni osećaju i delaju kao proleter, već samo zato što su njihove stare privilegije i njihov stari status na putu da iščeznu.

Uistinu, većina od nas bi priznala da je otkriće „proleterizacije“ naučnih radnika za njih same ružno iznenađenje. Oni su se nadali da im obrazovanje koje

poseduju pribavlja interesantan položaj, dobro plaćen, siguran i *uvažavan*. Smatrali su da na to imaju pravo jer je većina među njima rasla s tradicionalnim uverenjem da je znanje privilegija vladajuće klase i da, prema tome, pritežaoци znanja imaju pravo na izvesnu moć i uživaju izvesne privilegije. Kad bismo bili iskreni, priznali bismo da većina od nas ima elitističku koncepciju nauke, koncepciju po kojoj su *oni koji znaju* malobrojni i moraju ostati malobrojni. Zašto? Zato što je nauka *takva kakvu poznajemo* pristupačna samo eliti: nisu svi sposobni da studiraju, niti je svako sposoban da bude naučnik. *Eto šta smo naučili u školi*. Celo naše vaspitanje nam je ulilo u glavu ubeđenje da nauka ne može biti dostupna svima i da su oni koji su sposobni da uče superiorniji od ostalih. Odvratnost koju osećamo prema tome da sebe smatramo radnicima kao što su ostali radnici zasniva se na sledećem postulatu: nauka je tip superiorne kompetencije, koja je pristupačna samo malom broju ljudi.

Upravo taj postulat treba dovesti u pitanje. Moramo se zapitati: zašto je nauka — ili, drukčije rečeno, sistematsko znanje — do sada bila rezervisana za mali broj ljudi? Predlažem sledeći odgovor: zato što je nauku uobličavala u svoju korist i razvijala vladajuća klasa, i to na takav način da ona bude u skladu s njenom vlašću, što znači na način na koji će nauka pomagati reprodukciju i jačanje te vlasti. Drugim rečima, naša nauka nosi obeležje buržoaske ideologije, i mi imamo buržoasko shvatanje nauke.

Napominjući sve ovo ne želim da stvari uprošćavam i da zapadnem u primitivni ekstremizam. Ne tvrdim da je nauka sama po sebi buržoaska niti da treba da se oslobodimo svih naših znanja i specijalnih nadležnosti isto tako kao što treba da se oslobodimo sramnih preimućstava koja proizlaze iz buržoaskog vaspitanja. Kad kažem da su naša ideja o nauci i način na koji je praktikujemo buržoaski, imam pre svega u vidu tri sledeća aspekta:

1. definiciju naučnog i definiciju oblasti nauke;
2. jezik i predmet nauke;
3. implicitnu ideološku sadržinu nauke.

1. Da bi odredilo šta jeste a šta nije naučno, naše društvo primenjuje dosta neobične implicitne kriterijume: ono naziva naučnim sposobnosti i znanja koji mogu da budu sistematizovani i izvršeni u *akademsku* kulturu vladajuće klase, a naziva nenaučnim znanja i sposobno-

sti koji pripadaju popularnoj kulturi, koja je na putu brzog propadanja. Uzmimo nekoliko upadljivih primera:

— U medicini, alopacija, koja se zasniva na sintetičkim lekovima, smatra se naučnom, dok se homeopatija, akupunktura i lečenje travama, izvedene iz popularne i tradicionalne medicinske kulture, smatraju nenaučnim i medicina ih osuđuje. U mnogobrojnim slučajevima placebo lekove koje proizvodi farmaceutska industrija, a koji nemaju nikakve aktivne elemente, primenjuju u ime nauke isti oni „ljudi od nauke“ koji odbacuju kao nešto nenaučno upotrebu lekovitih trava ili homeopatskih lekova koji sadrže oprobane aktivne elemente.

— Kada inženjeri velike automobilske firme iznesu na tržište nov motor, on se sasvim prirodno smatra rezultatom naučnog istraživanja. Ali kad jedna grupa amatera ili mehaničara koji nikada nisu bili na univerzitetu konstruiše još bolji motor koristeći komade pravljene rukom, njihov proizvod, naravno, nema nikakav naučni karakter.

— Kada eksperti za industrijsku psihologiju organizuju proces rada na taj način što podele radnike i daju im da rade do granica njihove fizičke izdržljivosti, ta se organizacija rada naziva naučnom. Ali kada radnici nađu način da se ujedine i da u toku aktivnog štrajka reorganizuju rad i učine ga ugodnim koliko je to moguće, rezultat njihove akcije posmatra se kao nenaučna stvar.

Na kakvim se, dakle, kriterijumima zasnivaju ove distinkcije? Zašto se lečenje travama uzima kao skup nenaučnih „receptata“, a alopacija kao nauka, čak i onda kada je savršeno nesposobna da objasni dejstvo hemijskih droga kojima rukuje? Zašto pronalazak nekog mehaničara pripada „veštini“ ili „umetnosti“, dok *isti* pronalazak koji prikaže neka industrijska firma pripada nauci i tehnologiji? Zašto je psiholog u nekom preduzeću „ekspert“, a običan radnik to nije, iako tuče „eksperte“ na njihovom sopstvenom terenu? Zašto se govori o „naučniku u svojstvu radnika“, a nikada o „radniku u svojstvu naučnika“.¹ Odgovor koji proizlazi iz navedenih primera je sledeći: naše društvo uskraćuje etiketu nauke i naučnog onim znanjima, sposobnostima i kvalifikacijama koji su, pošto nisu integrisani u kapitalističke

¹ Igra reči kojoj se u paroli BWA: „The scientist as worker“ (Naučnik kao radnik) suprotstavlja „The worker as scientist“ (Radnik kao naučnik); odnosi se na činjenicu da „worker“ istovremeno znači i „ouvrier“ i „travailer“.

odnose proizvodnje, bez vrednosti i koristi za kapitalizam, i zbog toga nisu predmet zvanične nastave u okviru institucionalnog sistema obrazovanja. Iako su često zasnovana na dugotrajnim proučavanjima (ali ne institucionalnim), ova znanja i sposobnosti ostaju, dakle, isključena iz polja glavne kulture. Ona u njoj nemaju nikakav status; greškom institucionalne sankcije, ona nisu priznata kao „profesije“ i najčešće nemaju nikakvu prodajnu vrednost: ko god želi da ih stekne, može ih naučiti od svakog ko pristane da ga njima podučava. Naše društvo rezerviše naziv „naučan“ samo za ona znanja i sposobnosti koji se prenose jedino zvaničnim sistemom školovanja i potvrđuju diplomom koju dodeljuje neka institucija. Sposobnosti stečene samoukošću nazivaju se nenaučnim čak i onda kada stvarno po svom efektu i obrazovanju koje u sebi sadrže nisu na nižem nivou od sposobnosti koje su stečene institucionalnim putem. Ako za ovakvo stanje potražimo objašnjenje, jedino koje nam se nameće društvene je prirode. Znanja stečena na autonoman način, ma koliko bila delotvorna, ne ulaze u kategorije glavne kulture *jer se ne slažu s hijerarhijskom podelom rada* koja je karakteristična za kapitalizam.

Pretpostavimo za trenutak da neki kotlarski radnik ili neki bravar smatra da je isto toliko kvalifikovan koliko i neki inženjer, u tom slučaju će autoritet inženjera i hijerarhijska struktura u fabrici biti ugroženi. Hijerarhija u proizvodnji i u društvu može biti sačuvana samo pod uslovom da naziv stručnjaka „naučni“ ostane privilegija i monopol onih koji su *u društvenom pogledu izabrani* da poseduju u isto vreme i znanje i autoritet. Ovu društvenu selekciju osigurava sistem školovanja: glavna funkcija škole — iako maskirana — bila je da pristup „nauci“ rezerviše za one koji su društveno određeni da predstavljaju autoritet. Ako se ne pokoravate autoritetu ili ste nesposobni da ga steknete, biće vam uskraćen pristup nauci, a ako se ipak odete naučnom radu, on vam neće biti priznat.

Ukratko, u našem društvu veza između autoriteta i nauke obrnuta je od one čije se postojanje u stvarnosti pretpostavlja: autoritet ne zavisi od sposobnosti; naprotiv, sposobnost je funkcija autoriteta, „šef je uvek u pravu“.²

² Ta činjenica je dokazana u izvanrednoj studiji Herberta Gintisa *Education, Technology and the Characteristics of Worker Productivity* (Obrazovanje, tehnologija i karakteristike produktivnosti radnika), „American Economic Review“, vol. LXI May, 1971.

2. Društvena selekcija stručnjaka vrši se uglavnom u obliku prenošenja znanja. Metode školovanja i ceo školski program podešeni su tako da nauku većini učine nepristupačnom. Njena nepristupačnost ne potiče od stvarnih teškoća u naučnom postupku, već pre od toga što je u naukama (kao i u drugim područjima glavne kulture) razvitak teorije bio odsečen od prakse i života, potreba i delatnosti ljudi. Može se čak reći da je nauka bila socijalno *određena* kao postojeći skup sistematskih znanja koji nije povezan s potrebama, osećanjima i delatnostima ljudi.

Moderna nauka je još od postanka posmatrana kao indiferentna prema ljudskim brigama, zauzeta samo dominacijom nad prirodom. Nije posmatrana kao nauka koja će služiti narodu u njegovoj svakodnevnoj borbi; njen glavni cilj je bio da posluži buržoaziji u njenom puritanskom naporu održanja vlasti i akumulacije. Etika i ideologija vladajuće puritanske klase modelovale su ideologiju nauke šireći ideju da čovek koji se bavi naukom, kao kapitalistički preduzimač mora biti asketa, neosetljiv i nehuman.

Nikada nije bilo „nezavisne“ i „čiste“ nauke. Moderna nauka je rođena u kontekstu buržoaske kulture; ona nikada nije imala mogućnosti da postane popularna nauka ili nauka za narod. Buržoazija je nauku konfiskovala i monopolisala, a naučnici su isto tako kao i umetnici mogli da budu samo frakcija koju povlašćuje vladajuća klasa. Naučnici su mogli doći u sukob s ostatkom svoje klase, ali se nisu mogli osloboditi buržoaske kulture. Još manje su mogli da pređu u tabor radničke klase: uvek su bili i ostaće kulturnom barijerom odvojeni od radničke klase.

Ta barijera se pokazuje naročito u razdvajanju stručnog i svakodnevnog jezika, i na nju treba gledati kao na klasnu barijeru između „onih koji znaju“ i ljudi iz naroda. Ona govori o činjenici da je razvoj moderne nauke, kao, uostalom, i razvoj moderne umetnosti, još od početka bio odvojen od popularne kulture.

U toku poslednjih decenija kapitalizam je učinio i nešto više: budući da je on u kvantitativnom smislu imao sve veću potrebu za naučnim i tehničkim osobljem, u njemu su sposobnosti naučnika i tehničara podeljene na ogroman broj tako uskih specijalnosti da one ni samim specijalistima nisu gotovo ni od kakve koristi u njihovom svakodnevnom životu. Drugim rečima, tradicionalna buržoaska kultura nauke dopunjena je novim tipom potkulture, tehnološkim tipom, koji se može primenjivati samo u kombinaciji s drugim potkultura-

ma, i to samo u velikim industrijskim institucijama. Oni koji raspolazu ovim specijalizovanim sposobnostima takođe su nesposobni i zavisni kao i O. S. Najveći deo naučnih znanja koja se predaju u školama ne samo da je odsečen od narodne kulture već ga nije moguće integrisati ni u jednu drugu kulturu: ta znanja su kulturno sterilna ili čak destruktivna.

Stigli smo ovde do središnjeg pitanja, pitanja klasnog karaktera moderne nauke: bilo da su teorijska ili tehnička, opšta ili specijalizovana, naučna znanja i obrazovanje koje daje nastava neupotrebljivi su i u životu i u autonomnim delatnostima čak i onih koji ih steknu. Mnogo se povećala količina znanja kojima raspolazemo; svako od nas zna više nego što je donedavno znao, a svi zajedno raspolazemo količinom znanja koja nema presejana. Ipak nam ta povećana suma znanja ne daje ni kao individuumu ni kao kolektivu veću nezavisnost, niti mnogo ubrzava rešenje situacija i problema s kojima se susrećemo. Naprotiv, naša veća znanja nimalo nam ne koriste kad želimo da kontrolišemo svoj individualni i kolektivni život; nimalo nam ne služe kad želimo da odredimo sebe ili da sobom upravljamo, ili ako želimo da to isto činimo sa životom svog kvarta, svog grada, svog regiona ili čak i svoje porodice. Širenje znanja je praćeno pre smanjivanjem moći i nezavisnosti kako zajednicâ tako i individua. Ukoliko u ovom shizofreničnom društvu više učimo, utoliko postajemo nesposobni i strani samima sebi, postajemo nesposobni i stranci u svetu koji nas okružuje. Znanja koja su nam data tako isparčana da, umesto da nam omogućе osvajanje i kontrolu društvenog univerzuma, predstavljaju instrumente društvene kontrole kojoj smo potčinjeni. *Društvo nas kontroliše pomoću znanja koja nam je dalo, a ne pruža nam ona znanja koja bi nam omogućila da kontrolišemo i preobražavamo društvo.*

3. Ovo nas vodi trećem aspektu klasnog karaktera moderne nauke: ideologiji koja daje boju rešenjima koja nauka nudi. Nauka je funkcionalna u odnosu na društvo i dominaciju kapitalista ne samo zbog podele rada, koja se odražava u jeziku, ili zbog određivanja i usitnjavanja njenih disciplina. Ona je funkcionalna i po načinu na koji izvesna pitanja postavlja radije nego neka druga, kao i po tome što „ne postavlja“ pitanja koja sistem nije u stanju da reši. Ovo važi posebno za područje „nauka o čoveku“, u koje se ubraja i medicina: te nauke ulažu mnogo napora da izleče i smanje broj bolesnih i nezadovoljnih; međutim, one ulažu mnogo manje napora da preduprede bolest i nezadovoljstvo, a u

traženje sredstava koja će im omogućiti da se liše te nauke specijalista za zdravlje i zadovoljstvo ne ulažu nikakav napor. I to sve u trenutku kada je jedino umešno rešenje upravo sledeće: dati svima — ili bar svima onima koji to žele — mogućnost da leče zajedničke bolesti, da uobličavaju stanje svojih sredina, svog života i rada prema svojim potrebama i željama, mogućnost da organizuju rad na način koji im se čini najpogodniji i da proizvode predmete koje će smatrati najpraktičnijim i najlepšim.

Nauka na Zapadu, takva kakva je danas, nije prilagođena nijednom od ovih zadataka. Ona nam ni u jednoj oblasti ne nudi sredstva za samoodređivanje, samorganizovanje i nezavisnost udruženih individua. Nauka na Zapadu je nauka specijalista koju monopolizuju stručnjaci tuđi narodu. U svemu tome nema ničeg čudnog: nauka je prvenstveno, već od svog početka, bila orijentisana na pronalaženje mašina koje radnike ne oslobađaju nego vladaju njima.

II

Intelektualni radnici su ujedno i korisnici i žrtve društvene podele rada, koja je nauci na Zapadu dala svoje klasno obeležje.

1. Fabrička industrija. — Hteli ili ne hteli, mi smo korisnici sistema jer imamo važne privilegije, koje, iako su u opadanju, ipak postoje u odnosu na ostale delove radničke klase. Fizički i tehnički radnici s pravom smatraju da naučni radnici s kojima su u dodiru pripadaju vladajućoj klasi: kao nosioci buržoaske kulture oni pripadaju buržoaziji bar po toj kulturi. Naučni radnici u industrijskim preduzećima i u rudarstvu su buržuji po svom socijalnom poreklu: posebno rudarski inženjeri predstavljaju najreakcionarnije grupe i najveće ugnjetače među celom francuskom buržoazijom. U velikim fabrikama inženjeri koji rade u proizvodnji i specijalisti za organizaciju poslova i upravljanje poslovima direktni su neprijatelji radnika i zato ih radnici mrze: oni su ne samo privilegovani u pogledu prihoda, uslova stanovanja i rada već su i neposredni izumitelji ugnjetačkog poretka i hijerarhijske podele zadataka u fabrici.

Ovaj klasni karakter kapitalističke podele rada i klasni antagonizam između radnika u proizvodnji, s jedne strane, i naučnog i tehničkog osoblja, s druge strane, neće nestati zbog toga što postoji narodno vlas-

ništvo u industriji. Iako je praćena promenom stava kadrova i smanjenjem njihovih materijalnih privilegija, nacionalizacija neće srušiti barijere klasnih suprotnosti u fabrici. One će nestati tek s ukidanjem hijerarhijske podele rada, koja radnika lišava svake kontrole nad procesom proizvodnje da bi tu kontrolu koncentrisala u rukama ne-radnika. Činjenica da ovi — oficiri i podoficiri proizvodnje — takođe predstavljaju deo „kolektivnog radnika” (*Gesamtarbeiter* kod Marxa), ne menja njihov klasni položaj: oni su plaćeni da vrše funkciju kapitalista onda kad tu funkciju više ne može da obavlja samo jedan poslodavac ili vlasnik i kad ona, s obzirom na svoj obim i svoju složenost, iziskuje da bude parcijalizovana, podeljena na mnoštvo dužnosti, koje će biti poverene mnoštvu „poslodavačkih funkcionera”. To što su oni plaćeni, ništa ne menja u samoj stvari: radnici ih osećaju upravo kao specijaliste za ugnjetavanje i za eksploataciju.

Ma ko bio vlasnik fabrike, to ugnjetavanje će postojati sve dotle dok tehničke, naučne i administrativne sposobnosti koje iziskuje proizvodni proces bude monopolisala manjina profesionalaca, koja radnika prisiljava na prljav i fizički rad. Ma kakva bila politička uverenja ovih profesionalaca, oni zbog uloge koju vrše oličavaju dihotomiju između intelektualnog i fizičkog rada, između koncepcije i egzekucije; oni su stubovi sistema koji masi radnika oduzima svaku kontrolu nad procesom proizvodnje i koncentriše funkciju kontrole u rukama šačice tehničara, čija je dužnost da potčini radnike.

Vi, očigledno, možete prigovoriti da je tehničko osoblje u fabrikama i samo ugnjeteno i da je takođe žrtva a ne samo instrument kapitalističke podele rada. To je tačno. Ali — i to treba naročito naglašavati — činjenica da si sam potlačen ne može biti izvinjenje za tvoje tlačenje drugih; jedan ugnjetač koji je i sam ugnjeten nije zbog toga manje ugnjetač. Osim toga, ako je nadzorno osoblje i osoblje tehničkog upravljanja ugnjeteno, ne ugnjetavaju ga radnici kojima ono vlada, pa se, prema tome, ne može nadati da će zadobiti njihove simpatije.

Insistiram na tom gledištu, zato što ne može biti zajedničke borbe s naučnim i tehničkim radnicima sve dotle dok oni ne priznaju da je njihova funkcija — funkcija ugnjetavanja fizičkih radnika. Srazmerno veliki broj visokokvalifikovanih radnika smatra sebe za protivnike kapitalizma i za socijaliste jer su zahvaljujući

samoupravljanju — što će reći nalazeći se u preduzećima kojima sami upravljaju — oslobođeni kontrole od strane vlasnika. Međutim, u tom tehnokratskom gledištu nema ničega socijalističkog: eliminisati vlasnike a ne ukinuti i hijerarhijsku kontrolu u fabrici, laboratoriji i administraciji, znači samo ublažiti ugnjetavanje koje trpe odgovorni nameštenici, a ne i ugnjetavanje koje ti nameštenici vrše nad osobljem angažovanim u samoj proizvodnji.

Svi oni koji zatvaraju oči pred klasnom prirodom sadašnje podele rada u stvari su nesposobni da zamisle besklasno društvo i da se za njega bore. Oni mogu da zamisle samo tehnokratsko društvo, koje jedni nazivaju „državni kapitalizam“, a drugi „državni socijalizam“, odnosno društvo u kome kapitalistički odnosi proizvodnje natsavljaju da preovlađuju (kao što zaista preovlađuju i u Istočnoj Evropi i u Sovjetskom Savezu).

2. Naučna industrija. — Govoreći da su intelektualni radnici privilegovani i da vrše ugnjetačku funkciju neću da kažem da oni, da bi postali socijalisti, moraju da se odreknu svake specifične potrebe i da proleterijatu služe sa samopregorom krivca. Naprotiv, želim da pokažem da je ukidanje kapitalističke podele rada u ličnom interesu intelektualnih radnika, jer ih ta podela pritiskuje isto toliko (mada drukčije) koliko i druge delove radničke klase.

Proletarizacija naučnih radnika počela je u Nemačkoj, kada je Carl Duisberg (Karl Duizberg) koji je bio direktor istraživačkog rada kod *Bayera* (Bajer), pre otprilike devedeset godina, u istraživački rad uveo istu hijerarhijsku podelu dužnosti kakva postoji u proizvodnji. Ova industrijalizacija istraživanja je zatim postala univerzalna. Ukoliko je industrija otkrivala da nauka može da bude proizvodna snaga, utoliko je potčinjavala proizvodnje naučnog znanja istoj podeli rada koja vlada u proizvodnji svake druge robe. Potčinjenost laboratorijskog tehničara ili anonimnog istraživača svom pretpostavljenom, a ovog direktoru istraživačkog sektora, ne razlikuje se mnogo od potčinjenosti zanatlije O. S. svom poslovođi, a ovoga svom šefu radionice. Industrijalizacija istraživanja je prouzrokovala preteranu specijalizaciju i fragmentarizaciju naučnog rada. Proces i ciljevi istraživanja su postali isto tako mutni kao i proces proizvodnje, i naučnik je najčešće tehničar koji obavlja posao ponavljajući ga rutinski. Ovakva situacija je omogućila korišćenje naučnog rada u vojne svrhe, a ovo je sa svoje strane odvelo u dalju hijerarhizaciju i specijalizaciju

istraživačkih radova.³ Nauka nije militarizovana samo na nivou njene upotrebe i orijentacije, nego se vojna disciplina proširila i na istraživačke centre kao i u fabrike i u administraciju.

U glavnim crtama naučni rad je pretrpeo istu evoluciju kao i proizvodni rad: da bi kontrolisali i disciplinovali radnike u proizvodnji, prvi kapitalistički poslodavci su podelili dužnosti tako da je rad jednog radnika koristan i vredi samo u sklopu rada svih ostalih radnika. Funkcija poslodavaca sastojala se upravo u spajanju rada koji su razdvajali i rasparčavali oni sami, a monopol te funkcije služio je kao osnova njihove moći.⁴ Taj monopol je omogućio odvajanje radnika od sredstava za proizvodnju, a zatim i njihovo potčinjavanje. Dakle, u naučnoj produkciji kontrola naučne radne snage i vlast nad njom su bar isto toliko važne za kapital koliko su važne i u proizvodnji druge robe: ako bi proizvođenje znanja izmaklo kontroli vladajuće klase, oni koji poseduju i proizvode to znanje pokušali bi da se dočepaju moći i da zavedu tehnokratiju koja bi bila manje ili više tiranska. U drugoj polovini 19. veka ta opasnost nije davala mira buržoaziji. Da bi osigurali svoju moć, kapitalisti moraju da bde nad tim da nauka ne stekne nezavisnu moć, kao i da bude orijentisana prema upotrebi koja je rentabilna za kapital i u skladu s njegovom vladavinom.

Postoje dva evidentna načina da se nauka potčini moći kapitalističke klase.

1. Jedan način koji se široko koristi na univerzitetima, jeste socijalno-politička selekcija naučnika. Naučnici koji zauzimaju odgovorna mesta moraju pripadati buržoaziji i pristajati uz njenu ideologiju. Za vreme i posle njihovog obrazovanja sistem nastave uverava ambiciozne da je u njihovom interesu da pristanu uz postojeći porredak: oni koji su „dobri“ biće nagrađeni i u taj porredak integrisani, steći će pravo na privilegije i moć. A njihova moć, ujedno i administrativna i intelektualna, ima čisto feudalni aspekt: krupni poslodavci u medicini i na tehničkim fakultetima imaju neograničenu vlast nekadašnjih gospodara. U naučnoj proizvodnji hijerarhija je isto iako ugnjetačka kao i u industrijskoj proizvodnji.

³ To dokazanje Dominik Pignon (Dominik Pinjon) u članku *Le scientifique et le militaire* (Naučno i vojno), „Les Temps Modernes“, mars 1973.

⁴ O tome vidi: Stewhen Marglin (Stefan Marglen), *A quoi servent les patrons? Origines et fonctions de la parcellisation des tâches* (Čemu služe patroni? Poreklo i funkcija podele dužnosti), u: „Critique de la division du travail“, Seuil, 1973.

Veliki patroni u nauci pojavljuju se kao buržoaski psi čuvari koji paze da nastava, sadržina i orijentacija nauke ostanu u granicama sistema.

Vladavina ove kaste buržoaskih naučnika bila bi očigledno nemoguća bez prećutnog pristajanja njihovih potčinjenih. Da bi se mladi naučnici privoleli na potčinjavanje upotrebljavaju se dva klasična sredstva: a) ideologija i b) takmičenje.

a) Bepredmetno je ispitivati tekuću ideologiju nauke; ona pretenduje na etičku i političku neutralnost i na indiferentnost prema vrednostima, i pod izgovorom da je jedini cilj nauke da gomila znanje, ona gomila bilo koje znanje, što znači 90% nekorisnog znanja i 10% znanja korisnog sistemu. Institucionalna proizvodnja nekorisnog znanja — čisto akademski radovi magistara i doktora — ima nezamenljiv zadatak da formira mlade naučnike tako da se ne pitaju o ciljevima nauke i da odmah prihvate etičku neutralnost naučne aktivnosti. Institucije će eliminisati one koji se ne pokoravaju toj disciplini.

b) Eliminacija upornih i jogunastih postala je moguća zahvaljujući tome što se kandidati potčinjavaju poslovima određenih istraživača. Pokrovitelji nauke, a njihovim posredstvom i sam sistem, zasnivaju svoju dominaciju na ogromnom suvišku studenata, koji nalazimo u svim industrijalizovanim društvima. Taj suvišak dozvoljava pokroviteljima da organizuju borbu među kandidatima. Suvišak kandidata u naučnoj službi ima isti efekat kao i „rezervna armija” u industriji; on pojačava moć poslodavaca nad radnicima i dozvoljava im da se njima poigravaju suprotstavljajući jedne drugima.

Ali nadmetanje među istraživačima ima još jednu značajnu i specifičnu posledicu: ono vodi u najekstremnije forme specijalizacije, jer da bi napravio karijeru istraživač mora da izradi originalan rad. A najbolji način da se to postigne jeste da se uzme infinitezimalan detalj bilo kog pitanja. Cilj univerzitetskog istraživanja nije da proizvede znanja u vezi s određenim problemom, već samo da pokaže sposobnost istraživača, i to sposobnost „neutralnosti” i „indiferentnosti” prema vrednostima.

2. Ekstremna specijalizacija naučnih konkurenata jeste upravo ono što je potrebno kapitalu da bi osigurao svoju dominaciju. Njihovo nadmetanje, njihove super-specijalizacije i njihovo razdvajanje onemogućavaju im da se ujedine i da uspostave nezavisnu moć i vlast. Štaviše, potčinjavajne naučnih kapaciteta omogućava kapi-

talističkoj klasi da odabere one koji će najbolje služiti kapitalističkom sistemu. Ovakva situacija takođe dozvoljava buržoaziji da podelu naučnog rada učini još neumitnijom da bi bolje mogla kontrolisati produkciju nauke i sprečiti kolektive naučnika da ujedine svoja znanja i postignu nezavisnu poziciju.

Raspravljajući modernih sociologa, o naučnim radnicima kao novoj klasi u usponu koju očekuje moć zato što moć i znanje ne mogu biti na neograničeno vreme razdvojeni,⁵ dobra su pouka. Naučni radnici nikako nisu u stanju da zahtevaju ili steknu moć, jer su nesposobni da se ujedine na klasnoj osnovi i da definišu zajednički projekt i koncepciju celog društva. Ta nesposobnost nije slučajna. Ona jednostavno pokazuje da je tip znanja koji poseduju naučni radnici individualno i kolektivno *potčinjen*, što znači da ne može biti okrenut protiv kapitalističkog sistema iz prostog razloga što nosi obeležje društvene podele rada i kapitalističkih odnosa proizvodnje.

Neposredni interes naučnih radnika, dakle, nije više revolucionaran, kao što to nije neposredni interes nijedne druge privilegovane frakcije radničke klase. Sasvim obrnuto, sadašnja specijalizacija većine naučnih i tehničkih radnika biće u socijalističkom društvu neupotrebljiva. Činjenica da kapitalizam zaveštava veliki broj naučnih i tehničkih radnika nižim poslovima ili nezaposlenosti, ne znači da socijalističko društvo mora ili može da zaposli ove radnike u njihovoj sadašnjoj specijalnosti. Oni koji su dobili naučno ili tehničko obrazovanje nisu žrtve kapitalizma zato što ne mogu da nađu interesantan *posao* u svojoj specijalnosti; oni su žrtve *kapitalizma* zato što su zatvoreni u specijalnost koja im, 1. ne omogućava da proizvode ono što im je potrebno za egzistenciju i 2. koja nije potrebna ni ovom društvu niti ijednom drugom. A oni su se na taj način specijalizovali:

— zato da bi se maskirala činjenica da sistemu nije potrebna njihova radna snaga, što znači da su oni strukturalno neupotrebljivi;

— zato što je bilo opasno srušiti kod njih verovanje da studije omogućuju da se „socijalno uzdignu” i da nađu *posao* dotsojan poštovanja;

— zato što rezerva intelektualnih radnika ima korisnu funkciju.

⁵ Tu tezu nalazimo kod Frédéricica Bona i Michela Antoinera Bourniera (Frederik Bon, Mišel-Antoan Burnije): *Classe ouvrière et révolution* (Radnička klasa i revolucija), Seul, 1971.

Otuda se prvi korak ka radikalizaciji politike intelektualnih radnika ne sastoji u zahtevu za boljim zaposlenjem i za većim brojem tih zaposlenja u istraživanju, nastavi i industriji. Ne, prvi korak ka toj radikalizaciji je dovođenje u pitanje prirode, važnosti i umesnosti same nauke kakvu trenutno praktikujemo, što se svodi na dovođenje u pitanje uloge samih naučnih radnika.

Naučni radnik je istovremeno proizvod i žrtva kapitalističke podele rada. On ne može prestati da bude njena žrtva ako ne odbije da bude njen proizvod, ako pristaje na tu svoju ulogu i na tu ezoteričnu i rascepkanu nauku. A kako može da ih odbaci? U početku tako što će odbaciti profesionalni monopol znanja i boriti se za osvajanje nauke i za njeno prilagođavanje narodu. Retki primeri na Zapadu gde je ta linija s uspehom primenjena najčešće su bili inspirisani vijetnamskim i kineskim iskustvom. Najvažniji aspekt tog iskustva je sledeći izbor koji je ujedno i politički i etički: nije cilj da se stvori vrhunska nauka čija će istraživanja biti nagrađena Nobelovom nagradom; cilj je opšte širenje znanja na ceo narod i na celu radničku klasu. *Ceo progres u naučnom i tehničkom poretku kao i u poretku vlasti mora se smatrati rđavim kad stvara trajnu razliku između stručnjaka i nestručnjaka. Znanje kao i sve ostalo nema vrednosti ako nije namenjeno da potsane zajedničko dobro svih.* Zbog toga se istraživači moraju stalno brinuti za to da značenje i domet novih znanja na najbolji način učine pristupačnim svima. Ta briga će duboko izmeniti orijentaciju istraživanja i orijentaciju same nauke, kao i orijentaciju njenih metoda i njenih ciljeva. Ona će iziskivati istraživanje zasnovano na saradnji i neprekidnoj razmeni znanja i iskustava između stručnjaka i nestručnjaka.

Ovi principi podrazumevaju radikalno odbacivanje vrednosti na kojima počiva kapitalističko društvo. Oni podrazumevaju i to da je samo ono što je dobro za sve dovoljno dobro i za svakog pojedinca. Naše društvo, naprotiv, polazi od principa da je za pojedince dobro samo ono što ga čini superiornim nad ostalim ljudima. Cela naša kultura (u koju spadaju i naš model potrošnje i naše ponašanje) obeležena je postulatom da svako na neki način mora da „vredi više“ od drugih i da, prema tome, ono što je dobro za sve nije dostojno nikoga. Komunistička kultura, nasuprot tome, zasniva se na obrnutom principu: dostojno je svakog pojedinca samo ono što je dobro za sve.

Ne može biti besklasnog društva ako se ovaj princip ne primeni u svim oblastima, ubrajajući tu i oblast

znanja. Nauka može prestati da bude deo buržoaske kulture samo ako — daleko od toga da bude samo „u službi naroda“ — izričito pripada samom narodu. Samo po sebi se razume da će je proces prisvajanja od strane naroda duboko izmeniti. Jer takva kakva je sada, nauka neće nikada biti prava narodna nauka niti nauka „za“ narod: elitistička kultura, odvojena i profesionalizovana, nikad neće postati narodna kultura. „Nauka za narod“ znači odbacivanje nauke kakva je sada. Kao što su pisali Steven (Stiven) i Hilary (Hilari) Rose (Rouz): „Ta transformacija obuhvata rušenje barijera između stručnjaka i nestručnjaka; socijalistički oblici rada u laboratorijama moraju da idu uporedo s otvaranjem laboratorija ljudima iz kvarta i iz oblasti. Pokušaj Kineza da od stručnjaka naprave čoveka kao što su svi ostali ljudi, a od svakog čoveka pravog stručnjaka za sebe, mora ostati naš cilj...“⁶

(Caractères de classe de la science et des travailleurs scientifiques, *Les Temps Modernes*, No 330, janvier 1974.)

Prevela Slavka Čavarkapa

⁶ Steven and Hilary Rose, *The Radicalisation of Science* u: „The Socialist Register“, 1972, str. 105—132.

1. Tekuća diskusija o problemima „naučne i tehnološke revolucije” — odnosno, da upotrebimo precizniji jezik, manje protkan ideologijom o „progresu čovečanstva”, diskusija o novim kvalitetno različitim aspektima, o neprekidnom revolucionisanju proizvodnih snaga pod kapitalizmom — počinje da u centar pažnje stavlja Marxove ekonomske i filozofske rukopise iz 1857—1858, objavljene pod naslovom *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Jednom od onih šala čiji je „istorijski razlog” uobičajen, najaktuelniji Marxovi tekstovi, i to oni najpotrebniji ne samo za razumevanje njegovog dela uopšte, nego i za analizu savremenog kapitalističkog društva i izgradnju strategije radničkog pokreta, nalaze se u nedovršenom, teško dostupnom rukopisu koji treba stranu po stranu, ponekad red po red dešifrovati; delo koje je stvarno postalo poznato tek od 1953. godine (datum izdanja Dietz), kada su već različita tumačenja Marxove misli bila kodifikovana čime se veoma otežalo neideologizirano čitanje tih glavnih tekstova.

Bio je potreban čitav istorijski kompleks kriza, ekonomskih i društvenih prevrata (nov polet proizvodnih snaga načina kapitalističke proizvodnje, sa svojim prodorom u strategiju „miroljubivog ekonomskog takmičenja” između dva sistema i u sam „način života” zapadnih društava; razbijanje ravnoteže staljinističkog sistema s eksplozijom centrifugalnih snaga i strukturalnim protivrečnostima unutar tog sistema; zaoštavanje neravnomernog razvitka između „razvijenih” zemalja i zemalja „trećeg sveta” i tako dalje) da bi se pažnja ofi-

cijelnih marksista — to jest teoretičara organski vezanih uz državne institucije i komunističke aparate — najzad okrenula prema *Grundrisse*.

To bi trebalo da nas bez rezerve obraduje. Ali nije tako, jer nije dovoljno citirati u svakoj prilici *Grundrisse*, s lica i naličja — treba ga pre svega shvatiti. A kako ga koriste ideolozi „naučne i tehnološke revolucije” upravo pokazuje da smo još daleko od toga.

2. S raznih tačaka gledišta *Grundrisse* su bitne. Na prvom mestu, jer predstavljaju odlučujuću kariku koja nam još nedostaje u organskom rekonstruisanju Marxove misli da bi se shvatio njen razvitak, njeno sazrevanje. Međutim, ne smeju se nikad zaboraviti ideološke deformacije nametnute Marxovom štivu činjenicom što su neka njegova najvažnija dela bila dostupna tek dugo vremena posle njegove smrti, kada su naknadne ortodoksne i pozitivističke interpretacije — najpre Kautskog i Druge internacionale, zatim Buharinove i Komunističke internacionale — već bile iskristalisane ostavljajući filozofima apstraktnog humanizma slobodno polje, posebno u tumačenju mladog Marxa.

Na drugom mestu, *Grundrisse* su neophodne s metodološke tačke gledišta. Ako se zaista prevaziđu teškoće i zamke — tako mnogobrojne da ti rukopisi nikad nisu bili, bar u svom izvornom delu, pristupačni širokoj publici — tu će se naći najzrelija, najdovršeniya Marxova misao; u pogledu elaboracije i u teorijskom pogledu u njima su janso određena najsloženija pitanja marksističke problematike: dijalektika nauke i ideologije, filozofije i političke ekonomije; odnos s Hegelovom Logikom; multilateralna analiza rada; definitivna elaboracija Teorija viška vrednosti, i tako dalje.

Čak i kao skica, iako ne predstavljaju „*ein artistisches Ganzes*” (umetničku celinu), *Grundrisse* predstavljaju delo u kome se Marx najviše približava svom globalnom i kritičkom viđenju kapitalističkog načina proizvodnje; projektu koji nije mogao dovršiti i u kome su tri toma *Kapitala* i Teorija viška vrednosti, samo delovi.

Tako se u *Grundrisse* s gledišta teorije i ekonomske analize nalazi čitav niz istraživanja koja se odnose na pojedine vidove kapitalističkog načina proizvodnje, konceptualno uzetog u njegovoj unutrašnjoj dinamici, a koja nisu isticana u *Kapitalu*, ili su to samo parcijalno. Neke od tih analiza a to su one koje nas danas interesuju, odnose se na odlučujući problem stalnog revolucionisanja proizvodnih snaga razvijenog kapitalizma, to

jest onog koji se zasniva na proizvodnji relativnog viška vrednosti i, sledešteno tome, na sistemu automatizacije („*ein automatisches System der Maschinerie*“).

3. Poznata je centralna uloga koju u Marxovom pojmovnom sistemu igra kategorija viška vrednosti koja je, prema Engelsu, predodređena da „revolucionise celokupnu raniju privredu i koja pruža ključ za razumevanje kapitalističke proizvodnje u celini“. Poznato je takođe, bar u teoriji, razlikovanje koje je Marx uspostavio između apsolutnog i relativnog viška vrednosti. Međutim, uprkos jasnoće tog razlikovanja, koje je Marx teorijski zasnovao pre više od jednog veka, — najpre u *Grundrisse*, a zatim u I tomu *Kapitala* — ne čini se da su naši savremeni teoretičari uvek shvatili da se analiza razvijenog kapitalizma — tačnije, analiza revolucionisanja proizvodnih snaga — mora obavezno rasčlanjivati oko kategorije relativnog viška vrednosti.

Nastavimo, dakle, iako sumarno, s Marxovim zaključcima u tom pogledu.

Dok se u prvim fazama svog nastanka i svoje ekspanzije kapital zasnivao na postizanju apsolutnog viška vrednosti — povećavajući ga jednostavnim produžavanjem trajanja procesa društvenog rada — samo se formalno razlikuje od ranijih načina proizvodnje. U prethodnim sistemima višak vrednosti je zaista otiman direktnim nasiljem, dok ga kapitalizam postiže putem razmene. Ali sem te formalne razlike (*Grundrisse*, strana 655; sva paginacija je izvršena prema izdanju Dietz, Berlin, 1953. godine) i bez obzira kakav je bio i kakav je još uvek značaj apsolutnog viška vrednosti za kapitalizam, on ne predstavlja njegovu specifičnost. Uzimanje apsolutnog viška vrednosti je ekonomska osnova svih društava koja izgrađuju društveni višak vrednosti, počev od ropstva i azijskog načina proizvodnje. Ono što je specifično za kapital, što ga karakteriše kao kapital, što čini njegovu istorijsku suštinu — jeste traženje relativnog viška vrednosti koji se „kao razvitak produktivne snage radnika, prema radnom danu javlja kao smanjivanje potrebnog radnog vremena, a prema stanovništvu kao smanjivanje potrebnog radnog stanovništva (to je njegov protivrečni oblik)“. (*Grundrisse*, str. 655.)

S druge strane, uslov za stvaranje apsolutnog viška vrednosti je stalno širenje sfere razmene; ona već podrazumeva tendenciju ka stvaranju svetskog tržišta, tendenciju koja je „neposredno data samim pojmom kapitala“, kao i potrebu da se svi momenti proizvodnje podvrgnu zakonima razmene i da proizvodnju zasnovanu na kapi-

talu stavi na mesto svih drugih ranijih načina proizvodnje. Tu se trgovina javlja kao preduslov, bitni i univerzalni moment same kapitalističke proizvodnje (*Grundrisse*, str. 311). Pošto je upravo to istorijska suština kapitala od njegovog nastanka i kako se ta suština i dalje manifestuje posredstvom dobijanja apsolutnog viška vrednosti, traženje relativnog viška vrednosti postavlja kapitalu druge potrebe. Međutim, pustimo ovde samog Marxa da govori, jer niko ne bi uspeo da s takvom jasnoćom i snagom formuliše njegove zaključke u vezi s tim.

„S druge strane, proizvodnja relativnog viška vrednosti, to jest proizvodnja viška vrednosti zasnovanog na porastu i razvitku proizvodnih snaga, zahteva proizvodnju nove potrošnje; zahteva da se sfera potrošnje, unutar prometa širi, kao što se ranije širila sfera proizvodnje: prvo, kvantitativno širenje postojeće potrošnje; drugo, stvaranje novih potreba propagiranjem sadašnjih u širem obimu; treće, stvaranjem novih potreba, otkrivanje i stvaranje novih upotrebni vrednosti.“ (*Grundrisse*, str. 312.)

Setimo se da je Marx ove redove napisao 1857. godine, skoro jedan vek pre nego što su pojave, pojmovno formulisane, potsale dominantne u načinu kapitalističke proizvodnje u funkciji samih potreba proizvodnje relativnog viška vrednosti. A Marx je došao do tih zaključaka ne pribegavajući ni „predviđanjima“, ni računarima, ni pseudokonceptu o „naučnoj i tehnološkoj revoluciji“, već jednostavno strogom pojmovnom analizom, u „*Kapital in allgemeinen*“ (Kapital uopšte), rasčlanjenom oko osnovnih kategorija relativnog viška vrednosti. Ali, pustimo Marxa da nastavi svoju analizu:

„Drugim rečima, to pretpostavlja da dobijeni višak vrednosti ne ostaje prosti kvantitativni višak, nego da se sfera kvalitativnog razlikovanja rada (pa prema tome viška vrednosti) stalno povećava, postaje multilateralna i menja u samoj sebi... Otuda istraživanje cele prirode da bi se otkrila nova korisna svojstva stvari, univerzalna razmena proizvoda svih zemalja i svih klima, nov postupak (veštački) s prirodnim objektima da bi im se dale nove upotrebne vrednosti (...), otuda razvoj nauke o prirodi na najvišem nivou, otuda otkrivanje, stvaranje i zadovoljavanje novih potreba koje se rađaju iz samog društva...“ (*Grundrisse*, str. 312.)

Ovaj razvoj misli, — čije smo značajne pasuse ipak izostavili zbog neposrednih potreba našeg cilja — zaključuje s tvrdnjom da je „kapital stalno u procesu revolu-

cionisanja, rušenja granica koje koče razvitak proizvodnih snaga, širenja potreba, menjanja proizvodnje, iskorišćavanja i razmene prirodnih i intelektualnih snaga." (*Grundrisse*, str. 313.)

REVOLUCIONISANJE PROIZVODNIH SNAGA

4. U manufakturi, u prvim fazama razvoja kapitalističkog načina proizvodnje još dominira apsolutni, a ne relativni višak vrednosti. Samo moderna industrija, zasnovana na sistemu mašina omogućava rušenje te prepreke. Na prvom mestu jer prevazilazi granice zanatske veštine (*Handwerkgeschick*) i jer se „princip koji je razvio kapital sastoji upravo u tome što čini suvišnom posebnu veštinu; što čini suvišnim manuelni rad, neposredan fizički rad uopšte, bilo rad koji sadrži određenu veštinu, bilo rad kao manuelni napor; što veštinu radije prenosi na interne prirodne stvari." (*Grundrisse*, str. 482.)

Suprotno od onoga što se dešava u manufakturi, posledica te kvalitetne promene jeste da revolucionisanje načina proizvodnje u razvijenom kapitalizmu ne zavisi više od *radne snage* već od *sredstva rada*. To radikalno menja prvobitni odnos radnika prema njegovim sredstvima rada. Umesto alata nad kojim je dominirao radnik koji je njime rukovao, sada se javlja „živi monstrum" (*besceltes Ungeheuer*) u kome se opredmećuje naučno saznanje i koji stvarno predstavlja totalizirajuću snagu" (u originalnom Marxovom tekstu stoji: *Das Zusammenfassende*), što ima za posledicu da individualni radnik „više ne postoji kao živa i izolovana celina." (*Grundrisse*, str. 374.)

Ta analiza dovodi do dve teorijske tačke koje smatram bitnim ne samo za razumevanje Marxove misli i njene primene na stvarnost savremenog kapitalizma, nego i za izgradnju strategije. Marx im je posvetio brojne stranice u *Grundrisse*, ali se mi ovde moramo ograničiti na to da izvučemo njihov suštinski smisao.

Prva tačka odnosi se na mesto radnika, njegovu aktivnost, na mesto *živog rada* u kapitalističkom načinu proizvodnje, u kome prevladavaju mehanizmi relativnog viška vrednosti. Svojom tačnošću i aktuelnošću Marxove stranice o tome su zadivljujuće, utoliko više kad se pomisli da je u epohi u kojoj su pisane — 1857 — relativni višak vrednosti bio samo pojmovni oblik jedne tendencije kapitala, teorijska ideja koja je razrađivala razumevanje ekonomskih i društvenih snaga budućnosti. U 1857.

godini Marx nije raspolagao konkretnim istorijskim materijalom koji bi mu omogućio da se uhvati ukoštac s tim problemom, kao što se, na primer, uhvatio s problemom radnog dana u osmom poglavlju *Kapitala*. Jednostavno razvijanje kategorija dijalektičke logike otvorilo mu je pristup u jednu stvarnost kojoj će biti potreban gotovo jedan vek da bi postala stvarno moguća.

Živi rad se, kaže nam Marx, kvalitativno premestio u način proizvodnje pojavom mašine čija je neposredna tendencija da se konstituiše u automatski sistem. Mašina, zaista, više nije u vezi s individualnim radnikom, ne posreduje više — kao što je to ranije činila alatka — između aktivnosti radnika i predmeta. Naprotiv, aktivnost radnika je postavljena tako da predstavlja samo posrednika između mašine i sirovine; nije ništa drugo do posredovanje u nadzoru i regulisanju. Od sada mašina poseduje moć i veštinu. „Aktivnost radnika — svedena na prostu apstrakciju — određena je i regulisana u svakom vidu kretanja svih mašina, ... proces proizvodnje je prestao da bude proces rada u tom smislu da rad nije više objedinjavajuća snaga procesa proizvodnje. Štaviše, rad se javlja samo kao momenat svesti u raznim momentima mehaničkog sistema, personifikovanog u individualnim radnicima, rad se razbio, iscrpio u složenom procesu mašina ... čije jedinstvo nije više u funkciji radnika, već u funkciji živog (aktivnog) stroja. ... (*Grundrisse*, str. 584—585.) Ali to pomeranje živog rada, iscrpljenog u celini mehaničkog procesa, nije slučajno, još manje se može izmeniti, jer „porast proizvodnih snaga rada i najveće moguće negiranje potrebnog rada predstavljaju tendencije koje su svojstvene kapitalu ... ostvarivanje te tendencije jeste pretvaranje alata u mehaničku celinu ..." (*Grundrisse*, str. 585.)

Svu tu analizu o pomeranju živog rada i revolucionisanju proizvodnih snaga koje su organski vezane uz traženje relativnog viška vrednosti Marx rezimira s apsolutnom preciznošću u sledećem odeljku:

„Pun razvoj kapitala se, dakle, dogodio — drugim rečima: kapital je uspostavio način proizvodnje koji mu odgovara — samo od momenta u kome je sredstvo rada uspostavljeno ne samo formalno, kao fiksni kapital, nego je prevaziđeno u svom neposrednom obliku, a fiksni kapital se u procesu proizvodnje javlja prema radniku kao mašina, dok celokupni proces proizvodnje nije više iscrpljen neposrednom veštinom radnika, nego tehnološkom primenom nauke. Dati proizvodnji naučni karakter tendencija je kapitala koji nosi sobom svođenje neposrednog rada na prosti momenat toga procesa. Kako u

preobražaju vrednosti u kapital, tako i u najbržem razvoju kapitala se vidi da on, s jedne strane, pretpostavlja istorijski određen razvitak proizvodnih snaga — među koje treba ubrajati i nauku — a, s druge, podstiče i revolucionise te iste snage." (*Grundrisse*, str. 586—587.)

Tako smo došli do druge teorijske tačke koja je istaknuta u Marxovoj analizi: tačke koja se odnosi na ulogu nauke kao proizvodne snage.

Već smo videli da je nužan određen nivo proizvodnih snaga — među koje treba ubrojiti i nauku, kategoričan je Marx — da bi se kapital javio kao kapital s dinamikom koja mu je svojstvena (inherentna); potrebno je prevazići istorijsku ograničenost apsolutnog viška vrednosti; nužno je da se proizvede relativni višak vrednosti, koji stvara odlučujući teren za neprekidno revolucionisanje proizvodnih snaga i direktno uvođenje nauke i tehnologije u kapitalistički način proizvodnje. U osnovi tog *Umwälzunga* stoji proširivanje sfere potrošnje; otkrivanje, stvaranje i zadovoljavanje novih potreba proizašlih iz samog društva; opšta razmena (univerzalna) koja sobom nosi prirodni zahtev za „razvitkom nauke o prirodi na njen najviši nivo“.

Ovaj teorijski zaključak, na koji se Marx stalno vraća u *Grundrisse*, omogućava nam da pobijemo dva suprotna stava, oba podjednako pogrešna, koji se veoma često susreću u konfuznoj diskusiji koja je otvorena oko pojma „naučna i tehnološka revolucija“.

Prvi stav, čije se ideološko izvorište nalazi u nekim „marksističko-lenjinističkim“ krugovima, teži veoma infantilnom i moralističkom ograničavanju pojma *proizvodnog rada* i očiglednom potcenjivanju kvalitativnih promena koje se sada dešavaju u procesu revolucionisanja proizvodnih snaga kapitala. Politički, uzrok ove greške nalazi se u ideološkoj reakciji na reformističku ideologiju o „naučnoj i tehnološkoj revoluciji“. To je pojava dugogodišnjeg datuma: reaguje se protiv reformizma — što je zdravo reagovanje — ali se istovremeno negiraju objektivni procesi u kojima reformizam nalazi svoje korene — što je infantilno i stvarno ne pogađa reformizam. Teorijski, uzroke te greške (zablude) treba tražiti u iznedađujućem nepoznavanju proizvodnih mehanizama relativnog viška vrednosti. Dakle, u funkciji tih mehanizama, njihove unutrašnje dijalektike u savremenom kapitalizmu treba sistematski razvijati Marxove analize o proizvodnom i neproizvodnom radu.

ILUZORNA PSEUDOKONCEPCIJA

Drugi stav na koji smo aludirali i koji izgleda da preovlađuje u teorijskim krugovima komunističkog pokreta — verovatno kao ispaštanje za slepilo koje je dovelo do toga da se decenijama govorilo o stagnaciji kapitalizma, o razaranju njegovih proizvodnih snaga, sužavanju tržišta pred njegovom bliskom definitivnom krizom — predstavlja čudnu mešavinu blaženog učenjaštva (scijentizma) i ideološkog humanizma. Tom stavu, koji je od „naučno-tehnološke revolucije“ napravio opšti lek našeg vremena, moramo sada posvetiti našu pažnju. Ali ne pre nego podsetimo na Marxove formulacije koje teoretski utvrđuju granice i značaj uvođenja nauke kao proizvodne snage u način proizvodnje relativnog viška vrednosti.

„Nauka, koja prisiljava beživotne elemente stroja da deluju prema određenom cilju, kao automatski sistem, ne postoji u svesti radnika, ona na njega deluje pomoću mašine, kao moć same mašine. (...) U stroju se saznanje javlja kao nešto što je izvan radnika, i živi rad je zamenjen opredmećenim nezavisno delujućim radom (...). Akumulacija znanja i sposobnosti (veštine), opštih proizvodnih snaga, društvene inteligencije na taj način je suprostavljena radu i apsorbovana u kapitalu i javlja se, dakle, kao svojsivo kapitala.“ (*Grundrisse*, str. 584—586 — kurziv je autorov.)

Ova Marxova preciziranja nužno zahtevaju vrlo detaljno i konkretno istraživanje stvarnih uslova unošenja nauke u sistem kapitalističke proizvodnje. U svakom slučaju, one nam skreću pažnju protiv tendencije idealizovanja funkcije nauke, što se manifestuje u najvećem delu radova komunističkih teoretičara.

5. Nekoliko godina unatrag zaista se ne govori ni o čemu drugom do o „naučnoj i tehnološkoj revoluciji“, kako u političkim dokumentima tako i u teoretskim radovima komunističkog pokreta. Bibliografija o tom problemu, koji se nekad istražuje u celini, ali najčešće u nekim svojim posebnim aspektima (nauka i proizvodnja; istraživanje i razvoj; perspektiva i planiranje, i tako dalje) počinje da biva ogromna. Međutim, o čemu se radi? Setnja koju smo napravili kroz *Grundrisse* pomoći će nam da shvatimo kakvi su stvarni procesi koje pod svojom neodređenošću i dvosmislenošću prikriva pojam „naučno-tehnološke revolucije“.

Pre svega jedna naizgled filološka ali suštinska primedba. Reč „revolucija“ u pomenutom izrazu nesumnjivo označava brojna obeležja, ali veoma zbrkana u svim

sferama teorije, politike, čak i čulnog zapažanja (senzibiliteta). Njen je cilj da od tog izraza načini mitološku, gotovo čarobnu formulu. To nas vraća od Marxa ka Sent Simonu. Ostanimo radije na terenu Marxa. Poznato je da je on često upotrebljavao izraz „revolucija” (*Revolution der Produktivkräfte, Revolution der Arbeitsmittels*, i tako dalje, i tako dalje) u teorijskom konceptu kojim se sad bavimo, kontekstu analiza proizvodnih snaga, njihove specifičnosti, njihove sopstvene dinamike u funkciji traženja relativnog viška vrednosti. Međutim, taj termin „*Revolution*” se uvek javlja kao sinonim termina *Umwälzung* (prevrat, revolucionisanje) i dovoljno je samo malo poznavati *Kapital* da bismo se setili da u istom odeljku, nekad u istoj rečenici, Marx upotrebljava indiferentno i alternativno jedan i drugi termin. Kod Marxa se neće naći ni jedan redak kojim bi se zasnovalo bilo kakvo izjednačavanje prevrata ili neprekidnog revolucionisanja (*Umwälzung*) proizvodnih snaga pod kapitalizmom i *političke*, a još manje socijalne revolucije. Nešto što je sasvim normalno, jer se radi o dva praktično različita operativna područja — na nivou teorije i na nivou prakse.

Nikakva *teorija* o stvarnom karakteru proizvodnih snaga razvijenog kapitalizma, ma koliko bila rafinirana i iscrpna, neće učiniti da se odrekemo revolucionarne klasne *prakse*. Nikakva evolucija ili revolucija (*Umwälzung*) kaptilastičkih proizvodnih snaga — ma kakav da je kvalitativni razvitak koji najnaučnija i najfantastičnija perspektiva može predvideti — ne može učiniti ništa drugo osim daljeg razvijanja materijalnih preduslova za socijalizam, odnosno, neće nikad prevazići same granice kapitalističkog načina proizvodnje. Jednom reči: „naučna i tehnološka revolucija” nije *revolucija*. Činilo nam se neophodnim da od samog početka podsetimo na tu očiglednu istinu, jer je izraz o kome je reč bio poslednjih godina predmet dosta specifičnog semantičkog i ideološkog iskrivljavanja. Pojam „naučna i tehnološka revolucija” preuzet izgleda od Bernala, najpre je bio zamenjen pojmom „treća industrijska revolucija” koji je prevladao nad prvobitnim, a ta je zamena imala za cilj da se podvuku kvalitativne razlike nove faze (razvoj kibernetike, hemije, informatike i tako dalje). Međutim, smisao pojma se malo-pomalo ocrtavao, proždirući svoju prvobitnu suštinu onako kako kancerzone ćelije proždiru organizam. Danas se „naučna i tehnička revolucija” lukavo prezentira kao formulacija koja bi sistemativno vala uslove prelaska u socijalizam, a primenjuje se, međutim, na kapitalistička društva i, s druge strane, sažela

uslove pobede „socijalističkog sistema” u „miroljubivo takmičenje” u svetskim razmerama. I na bazi tog iskrivljenog smisla ona postaje pseudokoncepcija jer, i u jednoj i u drugoj perspektivi, umesto da predstavlja stvarnost ona je samo prikriva iluzijama.

„STVARNA UNIVERZALNOST”

Vratimo se na tekstove *Grundrisse* u vezi s tim pitanjem, koje ideolozi „naučne i tehnološke revolucije” široko zloupotrebljavaju.

Vraćajući se na kraj triju rukopisa, na protivrečnosti između osnova buržoaske proizvodnje — čije je merilo vrednost — i samog njegovog razvitka, Marx ističe da je „kapital sam po sebi protivrečnost u razvitku: s jedne strane, podstiče na smanjivanje radnog vremena na minimum, a, s druge, radno vreme postavlja kao jedini izvor i jedino merilo bogatstva. On, dakle, smanjuje radno vreme u njegovom nužnom obliku, da bi ga povećao u obliku viška rada; dakle, višak rada postavlja u punoj meri kao uslov — pitanje života i smrti — potrebnog rada. S jedne strane, on izaziva i pokreće sve snage nauke i prirode kao snage društvenog ustrojstva i društvene razmene s ciljem da se stvaranje bogatstva učini (relativno) nezavisnim od radnog vremena koje je upotrebljeno da se ono postigne. S druge strane, on teži da prema radnom vremenu meri te tako stvorene ogromne, društvene snage i sabije ih u potrebne granice da bi se održala već stvorena vrednost kao vrednost. Proizvodne snage i društveni odnosi — jedni i drugi različiti aspekti razvitka društvenog bića — javljaju se u kapitalu samo kao sredstva i jesu za njega samo sredstvo proizvodnje, počev od njegove ograničene osnove. Ali stvarno — oni su materijalni uslovi da se on (kapital) digne u zrak.” (*Grundrisse*, str. 593.) Značaj ovog odlomka, između mnogih drugih koje bismo mogli navesti, a koji se kreću u istom smislu, savršeno je jasan uprkos njegovoj teorijskoj sažetosti: sam razvitak kapitalističkog načina proizvodnje istovremeno uspostavlja *uslove njegove hegemonije i uslove njegovog prevazilaženja*. Protivrečni proces koji je uslovljen istorijskom trajnošću zakona vrednosti, preciznije, zakona koji podstiče kapitalizam da postane ono što jeste, na sve šire stvaranje relativnog viška vrednosti.

Iz toga se može izvući zaključak da se, prema Marxu, prelaz u socijalizam može izvršiti na najvišim nivoima razvitka proizvodnih snaga i da kapital pozna samo

jednu apsolutnu, nepremostivu granicu: sam kapital. „Univerzalnost kojoj neumorno teži nalazi granice u njegovoj sopstvenoj prirodi, koja će na određenom stepenu njegovog razvitka upravo u njemu identifikovati (naći) najveću prepreku toj tendenciji i stoga će ga podstaći na njegovo sopstveno ukidanje.” (*Grundrisse*, str. 314.) Razume se da se ovaj tekst može tumačiti i u pozitivističkom i reformističkom smislu: i to se već čini. Ali on treba i može da se tumači dijalektički. Pošto je činjenica da je kapital najveća prepreka univerzalnosti koja mu je svojstvena — kao tendencija — to znači da *latentnu univerzalnost* kapitala treba zameniti *stvarnom univerzalnošću* socijalističke revolucije; pošto je činjenica da granice inherentne njegovoj prirodi podstiču kapital ka sopstvenom ukidanju, znači da je potrebno da radnička klasa — pošto je osvojila hegemoniju nad svim snagama društvene inteligencije, pošto je stavila živi rad na ono mesto dominacije nad društvenim proizvodnim snagama sa koga je proterana — *uništi* kapital da bi uništila njegove granice i ukinula ga. Ukratko, kad se čitaju tekstovi *Grundrisse* koji se odnose na taj problem, ne sme se nikad zaboraviti da je Marx razvio 1857. godine — i s kakvom oštrinom! — konceptijsku analizu iz „Kapital im allgemeinen”, namerno stvarajući apstrakciju od ponavljanja istorije — s njenim podvalama i kapisima, i društvenog područja — s njegovim krizama i klasnom borbom, na kome se otkriva i uvek će se otkrivati stalni unutrašnji prevrat kapitalističkog načina proizvodnje. I zbog toga je Marx, pošto je podvukao tu protivrečnost, odmah dodao sledeće objašnjenje:

„Ipak, iz činjenice što kapital svaku granicu shvata kao prepreku i apstraktno je prevazilazi, ne može se, doista, izvesti zaključak da ju je on stvarno prevazišao; a pošto svaka od tih prepreka protivreči njegovoj sklonosti, njegova se proizvodnja razvija usred protivrečnosti koje se neprekidno prevazilaze i neprekidno stvaraju.” (*Grundrisse*, str. 513.)

Te protivrečnosti koje se stalno prevazilaze i stalno obnavljaju — u jednom procesu koji ne može imati drugi cilj osim kapitalističkog — određuju i sam teren na kome treba da se odvija revolucionarna strategija radničkog pokreta. One isto tako uslovljavaju složenu realnost o kojoj ta strategija, koja sada postoji samo u obliku spontane borbe i teorijskih istraživanja, — zar treba podsećati da njihovu organsku povezanost tek treba izgraditi? — mora voditi računa.

a) S jedne strane, kao što ukazuje Marcello Cini (*Il Manifesto*, br. 4) porast produktivnosti rada, „stalno smanjivanje društveno potrebnog radnog vremena za proizvodnju dobara, koja su, na određenom stepenu njegovog razvitka, društvu potrebna” teži da zaoštiri krajnju protivurečnost kapitalističkog načina proizvodnje i, prema tome, njegovu osnovu učini veoma krhkom. Ali, s druge strane, delovanjem istih uzroka manifestuje se suprotan proces i „prema tome efekt naučno-tehničkog razvitka teži da ojača i proširi kapitalističke odnose proizvodnje na svim nivoima društvene strukture”. Upravo ta širenja i jačanja, koja iskustvo otkriva, uslovljavaju nove vidove društvene krize u eksploziji studentskih borbi, pokreta nastavnog osoblja, tehničara i inženjera u pogonima, seljačkim borbama i tako dalje, društvenih klasa, slojeva i grupa koje su uvučene u vrtlog mehanizma stvaranja relativnog viška vrednosti. Isto tako, kvalitativno novi momenti u tekućim borbama radnika na kapitalističkom Zapadu predstavljaju takođe početak odgovora — koji nije uspeo da se u potpunosti kristalizuje u formi dosledne strategije zbog u suštini frontističke i parlamaentarne politike komunističke partije — na ekspanziju i preobražaje kapitalističkog načina proizvodnje.

Izlaz iz te krize, preovladavanje jednog ili drugog procesa sa svim posledicama koje iz toga proističu, ne rešava se samo na nivou revolucionarne teorije, već prvenstveno na nivou prakse.

b) Sve analize *Grundrisse*, celokupno iskustvo stvarnog gibanja, pokazuju da se socijalistička revolucija, bez obzira na indirektnu podršku antiimperijalističkih borbi, mora konkretno raščlaniti oko tačaka najvišeg razvitka proizvodnih snaga. Ali, pred realnim pokretom tu nastaje nova protivrečnost, na koju je još Lenjin aludirao. Ako stalno revolucionisanje kapitalističkih proizvodnih snaga doista stvara materijalne preduslove socijalizma, ono stvara u samom pokretu još značajnije prepreke njegovoj pobeđi. Budući da revolucija u razvijenijim kapitalističkim zemljama neće nastati prostim sazrevanjem njenih „materijalnih preduslova”, kao što ponekad izgleda da sugeriraju ideolozi „naučne i tehnološke revolucije”, ona inicira nasilno formiranje (u originalu Marxovom: *Das Zusammenfassende*) „prirodnog toka” istorije; parcijalno rušenje kapitalističkih proizvodnih snaga; radikalni preokret društvenih potreba, odnosa prema upotrebnim vrednostima i razmeni; pre-

ovladavanje slobodnog nad društveno potrebnim radom; neprekidnu kulturnu revoluciju na bazi tih postignuća koje ona ubrzava; ukratko, izgradnju društvenog modela u kome će: jednakost, osvajanje od strane čoveka kontrole nad proizvodom sopstvenog rada uz iščezavanje otuđenog rada, svesnog i odgovornog učešća svih građana u upravljanju i kontroli društva, iščezavanja klasa” (Marcello Cini, *Il Contemporaneo*, 10. oktobre 1966) biti suštinski ciljevi socijalističkog razvitka proizvodnih snaga.

6. Teorijska analiza nas je dovela do strategije, Marx nas je doveo do problema revolucije: to je prirodan put. Potrebno je sada našu diskusiju povesti na neposrednijem i konkretnijem terenu, na terenu uloge „naučne i tehnološke revolucije” u politici komunističkog pokreta. To će biti predmet sledećeg rada. Međutim, već se sada može utvrditi perspektiva oko koje će se orijentisati naše istraživanje.

a) Pojam „naučna i tehnološka revolucija” kakav se upotrebljava u teoriji komunističkog pokreta jeste pseudokoncept. On funkcioniše kao ideološko, čisto mehaničko pozivanje na društvenu i istorijsku stvarnost koja je izvan političke diskusije, tajanstvena i instinktivna. U stvari, nastoji se da „naučna i tehnička revolucija” prođe kao teorijska koncepcija — naprosto kao odlučujuća koncepcija za shvatanje savremenog društva — dok se njenom pragmatičnom upotrebom pokrivaju heterogeni procesi, pothranjuje neistorična vizija sadašnjeg razvitka proizvodnih snaga, neutralizuju i idealizuju društveni odnosi — kako na Istoku, tako i na Zapadu — u kojima se taj razvitak ostvaruje i na koje vrši svoj uticaj.

b) Pojam „naučna i tehnološka revolucija” prikriva i istovremeno otkriva kvalitativni preokret proizvodnih snaga, kapitalističkog načina proizvodnje. Taj način proizvodnje je njeno *realno, privilegovano mesto*. Koliko je nužno, štaviše hitno da se Marxove koncepcije i kategorije izgrađene u *Grundrisse* podvrgnu konkretnoj proveri analizom savremenog kapitalizma, utoliko je njihovo mehaničko transportovanje, kao što je slučaj — da damo samo jedan primer — sa *Civilizacijom na raskršću* Radovana Richtea — na društva nastala oktobarskom revolucijom i vojnom ekspanzijom socijalizma u jednoj jedinoj zemlji, teorijska zabluda. Istraživanje tih društava zahteva razradu koncepcija prilagođenih njihovoj stvarnosti koje su njen proizvod: novih, razume se marksističkih, koncepcija koje se ne nalaze gotovo ni u *Kapitalu*, ni u *Grundrisse*.

c) „Naučna i tehnološka revolucija” je, svojom istorijskom suštinom i društvenim ciljevima, pojava organski vezana za savremeni kapitalizam. Kao što je rekao Marcello Cini u svom članku u „Manifestu”, takav tip „revolucije” vuče socijalistička društva da se takmiče na terenu koji je neprijatelj izabrao, da u svoju društvenu dinamiku unese potrebe i zahteve koji nose trulež nejednakosti i rasipništva, prisiljava ih da preko rastuće spirale unete potrošnje i investicija sve više trpe izbore sektora privrede koji vuku napred, a koji koliko god jačaju kapitalistički sistem, toliko izopačuju i iskrivljuju društvene odnose u socijalizmu, udaljavajući im definitivno perspektive prelaza na kasniju fazu razvitka.”

Ukratko, komunizam je možda kao vlast sovjeta, plus elektrifikacija, bio metaforička i veoma jednostavna formula koja je odražavala siromaštvo tog momenta. Međutim, sigurno je da ni računari ni kibernetika neće nikad popuniti prazninu koju je ostavilo iščekivanje sovjeta.

(II Manifesto, Numero 2, febbraio 1970)

Prevela Mirjana Janković

marksizam
o sebi

Ernest Mandel

OD RUKOPISA IZ 1844. DO GRUNDRISSE:
OD ANTROPOLOŠKOG DO ISTORIJSKOG
SHVATANJA OTUĐENJA

... Kako rezimirati evoluciju Marxovih ekonomskih shvatanja u razdoblju koje počinje 1843—4, tj. u vreme kada je prišao sistematskom proučavanju političke ekonomije, a završava se trenutkom koji je nastupio posle redakcije *Grundrisse**?

Marks je pristupio ekonomskim problemima kao filozof, još prožet Hegelom i Feuerbachom; on je uglavnom prihvatao Feuerbachovu materijalističku kritiku Hegela, ali je počeo da kritikuje i samog Feuerbacha. Naime, ukazivao je da Hegelov doprinos može antropologiji dodati istorijsko-socijalnu dimenziju koja je bila odsutna kod Feuerbacha.¹ Otuda su *Rukopisi iz 1844.***

* K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Dietz-Verlag, Berlin, 1953.

** K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. god.* (K. Marx, Fr. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed”, Zagreb, 1961).

¹ Herbert Marcuse, *Um i revolucija* (Reason and Revolution), „Veselin Masleša”, Sarajevo, 1966, str. 241—258. Takođe pogledati napomenu E. Bottigellija u njegovom „Prikazu” (Présentation) *Rukopisa iz 1844.* (Editions Sociales): „Marks je od Hegela preuzeo ideju istorijskog postanka čoveka. Od Feuerbacha je preuzeo materijalizam, konkretnog čoveka i formulu humanizam-naturalizam. Ali njegovo shvatanje nije ni u kom slučaju sinteza tih elemenata. Ono ih prevazilazi na originalan način, mada se čini da Marks govori jezikom onih čija ga misao nadahnjuje.” (*Rukopisi iz 1844.*, Paris, Editions Sociales, 1962, str. LXIX). Već je Plehanov ispravno pisao: „Ako je Marx svoje materijalističko tumačenje istorije započeo kritikom *hegelijanske filozofije prava*, mogao je nastaviti samo zahvaljujući tome što je Feuerbach već izvršio kritiku Hegelove spekulativne filozofije.” (*Les Questions fondamentales du Marxisme*, str. 24).

fascinantan primer susreta između filozofije i političke ekonomije; to je istovremeno izvor nove svesti i kontradikcije kod samog Marxa, što ostaje izvor problema i kontroverzâ za one koji danas proučavaju Marxa.

Međutim, taj susret filozofije i političke ekonomije nije nešto novo u istoriji ljudske misli. Njega nalazimo kod Aristotela i Tome Akvinskog; liberalni teoretičari prirodnog prava primenjivali su ga veoma široko.² Kritikujući Hegelovu filozofiju prava, Marx je već otkrio da država, štiteći interese vlasnika, nikako ne služi interesima društva kao celine. Bilo je dovoljno konfrontirati stvarnost buržoaskog društva sa hipotezama teoretičara prirodnog prava da bi se shvatilo kako jednakost šansi i afirmacija ličnosti svakog pojedinca predstavljaju običnu varku u društvu zasnovanom na privatnom vlasništvu.

Međutim, Marx će izvršiti tu prvu konfrontaciju sa političkom ekonomijom pomoću konceptualnih instrumenata koje mu je pružila Hegelova filozofija rada.³ Ta filozofija rada je istovremeno prava antropologija; ona je utemeljena u *System der Sittlichkeit* (sistem moralnosti), razvijena u *Realphilosophie* (realfilozofija), čvrsto usađena u *Fenomenologiji duha* i zadržana u *Osnovnim crtama filozofije prava* i u *Nauci o logici*.⁴

U stvari, Hegel je još 1805—6. ustanovio odnos između teleologije čoveka i uzročnosti prirode; čovek koristi taj odnos u svom radu (u svojoj *Nauci o logici* Hegel će prikazati taj rad kao izvorni oblik ljudskog *praxisa*). A u *Fenomenologiji duha* on definiše rad kao „sprečavanu žudnju” (*gehemnte Begierde*).⁵ Hegel je razvio pravu dijalektiku potrebâ i rada, te je tako došao do dvostruke definicije otuđujućeg i otuđenog rada: rad je otuđujući zato što je *po prirodi* ospoljenje (*Veräusserung*) čovekove sposobnosti, usled čega čovek gubi nešto što mu je do tada pripadalo; rad je otuđen jer su

² Videti naše delo, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji* (*Traité d'Economie marxiste*), tom II, glava 18, „Veselin Masleša”, Sarajevo; takođe Habermass, *Theorie und Praxis*, Luchterhand Verlag, Neuwied, 1963, str. 79.

³ U vezi s time videti izvanredno poglavlje koje se odnosi na Hegelovu filozofiju rada (P. Naville, *De l'aliénation à la jouissance*, Paris, 1957, Librairie Rivière).

⁴ Đerđ Lukač u delu *Mladi Hegel* (Kultura, Beograd, 1959) naročito analizira *System der Sittlichkeit* u kome Hegel polazi od prve dijalektičke trijade: potrebe-rad-uživanje, kao i jensku *Realphilosophie*.

⁵ Georg Vilhelm Fridrih Hegel, *Fenomenologija duha* (*Phänomenologie des Geistes*), „Kultura”, Zagreb, 1955, str. 111.

potrebe uvek isped proizvodnje, jer ih ova nikada ne može potpuno zadovoljiti.⁶

Antropološka priroda „otuđenog rada” kod Hegela ne zasniva se na činjenici što Hegel nije dovoljno jasno predviđao društvene protivurečnosti koje stvara buržoasko društvo. U *Osnovnim crtama filozofije prava* nalazimo odeljak koji zvuči kao anticipacija najčuvenijeg odeljka *Kapitala*, onog odeljka koji se odnosi na opšte tendencije kapitalističke akumulacije: „...povećava se, na jednoj strani, nagomilavanje bogatstava... kao što se, na drugoj strani, povećava upojedinjavanje (*Vereinzelung*) i ograničenost (*Beschränkung*) posebnog rada i time zavisnost i nužda klase koja je vezana za taj rad.”⁷ Antropološka mistifikatorska priroda te teorije zasniva se na činjenici što Hegel, s jedne strane, smatra da se to otuđenje temelji na *ljudskoj prirodi*, odnosno, ukratko, na samoj prirodi, dok, s druge strane, nikako ne priznaje da bi protivurečnost koja je posledica suprotstavljanja bogatstva i siromaštva mogla dovesti do eliminisanja tog otuđenja putem preobražaja strukturâ društva, i to onog trenutka kada se postigne određen nivo razvitka proizvodnih snaga.⁸

Marx polazi od tog stava da bi ga doveo u pitanje, kao što istovremeno dovodi u pitanje temelje klasične političke ekonomije, konfrontirajući ih sa Feuerbachovom i Hegelovom antropologijom. Čini se da su instrumenti analize identični, ali su zato rezultati različiti. Zbog toga ne možemo biti saglasni sa Althusserom (Altise) kada on tvrdi: „Ovaj susret Marxov sa političkom ekonomijom još je... susret *filozofije* sa političkom ekonomijom... filozofije koju je Marx razvio kroz svoja praktično-teorijska iskustva... Ova filozofija rešava upravo *protivurečnost* (između rastuće pauperizacije radnika i rastućeg bogatstva društva) — misleći celokupnu političku ekonomiju, sve njene kategorije,

⁶ G. V. Fr. Hegel *Osnovne crte filozofije prava* (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*), „Veselin Masleša”, Sarajevo 1964, § 193, str. 170—71. To je ključni argument kojim su mnogobrojni ekonomisti negirali mogućnost socijalizma. Njime se još uvek služi jugoslovenski komunistički teoretičar Branko Horvat, da bi „opovrgao” mogućnost odumiranja robne proizvodnje čak i u komunizmu (*Towards a Theory of Planned Economy*, Yugoslav Institute of Economic Research, Beograd, 1964).

⁷ G. V. Fr. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, § 243, str. 197.

⁸ U vezi s ovim podsetiti se na čuvenu dijalektiku gospodara i slugu; ta dijalektika se ne razrešava stvarnim ukidanjem ropstva, već jedino time što sluga *duhovno* postaje slobodniji od gospodara (*Fenomenologija duha*, str. 108—110).

polazeći od ključnog koncepta, od koncepta *otuđenog rada*.⁹ Mnogo je uputnije konstatovati zajedno sa Marcuseom (Markuze): „Prelaz od Hegela Marxu je, u svakom smislu, prelaz ka jednom bitno drugačijem redu istine, koji se ne može interpretirati preko filozofije. Vidjet ćemo da su svi filozofski pojmovi marksističke teorije društvene i ekonomske kategorije, dok su sve Hegelove društvene i ekonomske kategorije bile filozofski pojmovi. Čak ni Marxovi rani spisi nisu filozofski. Oni izražavaju negaciju filozofije, iako to još čine filozofskim jezikom.”¹⁰

Marx od samog početka jasno ispoljava svoj kritički stav u odnosu na političku ekonomiju, kao i na filozofiju.¹¹ Polazna tačka u toj kritici nije ni u kom slučaju „koncept” otuđenog rada. Naprotiv, njegova polazna tačka jeste *praktička konstatacija* radničke bede koja raste uporedo sa porastom bogatstva što ga stvara upravo ta klasa. Njegov zaključak ni u kom slučaju nije filozofsko rešenje na nivou misli, ideje, umnog rada. Naprotiv, on zaključuje: „Da bi se ukinula *misao* o privatnom vlasništvu, za to je potpuno dovoljan *zamišljeni komunizam*. Da bi se ukinulo stvarno privatno vlasništvo, za to je potrebna *stvarna komunistička akcija*.”¹² Poziv na revolucionarnu akciju — koju izvodi proletarijat — već je zamenio rezignaciju „filozofije otuđenog rada”.

Znači li to da su *Rukopisi iz 1844.* već odbacili sve filozofske naslage jedne misli koja je do tada bila strogo socio-ekonomska? Očigledno je da ne znači. Radi se upravo o *prelasku* mladog Marxa sa hegelijanske i fojberbahovske filozofije na razrađivanje istorijskog materijalizma. U tom prelasku nužno se prepliću elementi prošlosti i elementi budućnosti. Marx ih kombinuje na svoj način, tj. temeljno modifikira Hegelovu dijalektiku, Feuerbachov materijalizam i društvene determinante političke ekonomije.¹³ Ta kombinacija nije koherentna. Ona ne stvara nov „sistem”, novu „ideologiju”, već nudi raz-

⁹ Luj Altise, *Za Marksa* (Pour Marx), Nolit, Beograd, 1971, str. 134.

¹⁰ Marcuse, *Um i revolucija*, str. 233. Videti takođe Habermas (*op. cit.*, str. 279): „Marks ne želi više da filozofira na osnovu pretpostavki filozofije, već na osnovu njenog prevazilaženja — tj. on želi da kritikuje. Tako apsorbirane, kategorije se preobražavaju, isto kao problemi filozofije, a sa njima se preobražavaju instrumenti samog mišljenja.”

¹¹ Videti K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. god.* (K. Marx, Fr. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed”, Zagreb, 1961, str. 157—60).

¹² Ibid, str. 260.

¹³ Pierre Naville, *De l'aliénation à la jouissance*, str. 136.

bacane fragmente koji sadrže brojne protivurečnosti.¹⁴ Osim toga, nikako ne treba gubiti iz vida da je reč o „rukopisu, ne samo nedovršenom, već i delimično uništenom”.¹⁵ Protivurečnosti koje sadrže *Rukopisi iz 1844.* mogu se najjasnije sagledati upravo u svetlu pojma otuđenog rada.

Pošto je sukcesivno otkrio otuđenje u domenu religije (već u aneksu svoje doktorske teze) i u domenu prava (privatni interes otuđuje čoveka od kolektiviteta), Marks je u *Kritici Hegelovog državnog prava* shvatio da je *privatno vlasništvo* opšti izvor otuđenja, a zatim u *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava* da je ljudsko otuđenje u osnovi otuđenje ljudskog rada.¹⁶ Podvrgava-

¹⁴ Upravo tu dolazimo do izvora pogrešnog rezonovanja Luja Altisea, koji uzalud nastoji dokazati kako su *Rukopisi iz 1844.* delo jedne „celovite”, dovršene ideologije. On je u pravu kada ustaje protiv analitičko-teleološke metode koja delo mladog pisca ocenjuje isključivo po tome u kojoj se meri ono približava cilju (delu zrelog pisca). Ali on greši kada toj metodi protivstavlja metodu koja sukcesivne faze evolucije tog istog pisca proizvoljno cepa na ideološki koherentne komade, nastojeći pri tome da razmatra „svaku ideologiju kao celinu” („*Za Marksa*”, str. 57). Jedna bogata i dinamična celina (misao pisca uzeta kao celina koja stalno evoluira pod uticajem svojih unutarnjih protivurečnosti, misao čiju evoluciju u krajnjoj liniji određuje dinamika društveno-ekonomskog konteksta koji doživljava sam pisac) biva na taj način žrtvovana krutoj, statičnoj celini. Nije slučajno što je Altiseo morao da govori o „mutacijama” misli, tj. o više-manje proizvoljnim skokovima; nije slučajno ni to što je potpuno iščezao pojam *unutarnjih protivurečnosti* te misli, pojam koji je pokretačka snaga njene evolucije. Neosnovan je i Altiseov prigovor da bi takvo shvatanje smestilo „Marksa u Hegela” jer bi se „marksizam rodio iz unutarnjih protivurečnosti hegelijanstva”. Ne radi se o Hegelovim protivurečnostima, već o protivurečnostima misli Marksa koji *elemente pozajmljene od Hegela kombinuje sa novim saznanjima*, rođenim iz novog iskustva, iz nove prakse i u novom društveno-ekonomskom istorijskom kontekstu.

¹⁵ Naville, *De l'aliénation à la jouissance*, str. 131. Takođe pogledati Kaegijev (Kegí) savet: „Dakle, uputno je najpre veoma precizno proučiti ostale (nacrie, E. M.), i to odvojeno. To će nas osloboditi nastojanja da ih suviše rano ponovo spajamo u celinu; to će nas sačuvati da ne podlegnemo našoj uobrazilji da smo stvorili celinu, što bi dovelo do toga da izgubimo iz vida bitne razlike između pojedinih delova rukopisa (*Genesis des historischen Materialismus*, str. 217). Botidjelci (Prikaz *Rukopisa iz 1844.*, str. XXXVII—XXXVIII) kaže to isto: „*Rukopisi iz 1844.* ne predstavljaju završeno delo. Pre svega, ne posedujemo njihov integralni tekst... Zatim, oni se završavaju bez zaključka, a njihovu redakciju su prekinuli razlozi koji su, svakako, bili spoljašnje prirode. Najzad, razni delovi nisu homogeni.”

¹⁶ Wolfgang Jahn, *Der ökonomische Inhalt des Begriffs des Entfremdung der Arbeit in den Frühschriften von Karl Marx*, str. 850, u *Wirtschaftswissenschaft*, 1957, br. 6. Jan pozajmljuje tu ideju Ogistu Korniju (Karl Marx — *Die ökonomisch-philosophischen Manuskripte*, Berlin, 1955) koji u vezi s tim izjavljuje:

jući sistematskoj kritici političku ekonomiju, on je otkrio da ona nastoji *prikriti* društvene protivurečnosti i radničku bedu, koje su, da tako kažemo, sadržane u fenomenu otuđenog rada.

Međutim, tu Marxova misao oscilira na ivici velikih otkrića. U jednom delu *Rukopisa iz 1844.* Marks na izvanredan način definiše otuđeni rad kao proizvod *posebnog oblika društva*. On sasvim jasno odbija da problem postavi u magle prošlosti. Stoga izjavljuje: „Mi polazimo od nacionalno-ekonomske, *suvremene* činjenice. Radnik postaje utoliko siromašniji ukoliko proizvodi više bogatstava... Radnik postaje utoliko jeftinija roba ukoliko stvara više robe. *Izvlačenjem vrijednosti* iz predmetnog (robnog — *E. M.*) svijeta raste *obezvredivanje* čovjekova svijeta u upravnom razmjeru. Rad ne proizvodi samo robe; on proizvodi sebe sama i radnika kao *robu*, i to u razmjeru u kojem uopće proizvodi robe.”¹⁷

Ne želimo da nastavimo citiranje, ali sve ostaje koheretno u kontekstu koji je sam Marx naznačio. *U savremenom društvu* otuđen je onaj rad koji nije vlasnik proizvoda svoga rada, to je rad koji obogaćuje drugoga svojim proizvodima, to je rad koji postaje prisilan, koji postaje rad u korist onih koji ne rade. Drugim rečima: tu je otuđeni rad jasno sveden na podelu društva na klase, na sukob između rada i kapitala, na privatno vlasništvo i, u jednom dosta nejasnom odeljku, na podelu rada i na nastanak robne proizvodnje.¹⁸

„Za njega temeljni problem ostaje ljudska emancipacija; ali on taj problem pokreće sa stanovišta proletarijata, što ga dovodi do toga da ukidanje otuđenja, koje i dalje smatra temeljnim uslovom ljudske emancipacije, zamišlja ne više u njegovom političko-društvenom vidu — kao gušenje čovekovog bića u državi, već u njegovom ekonomsko-društvenom vidu — kao ukidanje otuđenja ljudske delatnosti, ljudskog rada...” (str. 9). To pokazuje koliko se vara Jaques Rancière (Žak Ransijer) koji tvrdi da se bar u prvom Rukopisu „ono (ekonomsko otuđenje) ne javlja kao temeljno otuđenje do koga dolazi redukcijom ostalih otuđenja... Otuđenja se, pre svega, predstavljaju kao da su sva istog stepena” (*Lire Le Capital*, tom I, str. 102). To je u potpunoj protivurečnosti sa tekstom: „U određenju da se radnik prema *proizvodu svog rada* odnosi kao prema *tuđem* predmetu, leže sve te konkvencije.” — K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. god.* (K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed”, Zagreb, 1961, str. 211).

¹⁷ K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. god.* (K. Marx, Fr. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed”, Zagreb, 1961, str. 210).

¹⁸ Mogla bi se staviti primedba da postoji jedan odeljak u kome Marx tvrdi kako je otuđeni rad *uzrok*, a privatno vlasništvo *rezultat* (*op. cit.* str. 219). Ali Jan sa razlogom primećuje da Marx na tom mestu ne postavlja problem *istorijskog po-*

Ali taj rukopis se naglo zaustavlja nasred tog puta. Misao se grana i stvara jedan odeljak u kome se poreklo otuđenog rada više ne traži u *specifičnom* obliku ljudskog društva, već u samoj ljudskoj *prirodi*, odnosno tačnije — *u prirodi*,¹⁹ gde je otuđeni rad suprotstavljen osobinama „generičkog čoveka” (*Gattungswesen*), gde bi otuđenost mogla biti shvaćena ako ne kao *ospoljenje* u hegelijanskom smislu, ono u najmanju ruku kao negacija „idealnog čoveka” koji nikada nije postojao.

Marks čak i tu prevazilazi Hegela jer — poslužimo sa rečima Pierra Navilla (Pjer Navil) — „ovde valja zapamtiti da otuđenje nije utemeljeno samo u društvu, već i u prirodi; ali prirodni odnosi mogu ponovo stvoriti ono što unište društveni odnosi, te ponovno ljudsko prisvajanje zavisi od njihovog održavanja. U stvari, priroda je *jedna* i njeno unutrašnje ‚cepanje’, onakvo kakvo je Hegel navodio, relativno je i nema apsolutni karakter. Otuda, upravo zato što otuđenje takođe ima prirodni karakter, ono predstavlja privremeni nesklad u okviru same prirode, odnosno može biti prevaziđeno, te se može opet uspostaviti prirodno prisvajanje.”²⁰

Mada to antropološko shvatanje otuđenja ide mnogo dalje od Hegelovog shvatanja, budući da je usmereno na jedno rešenje, ono ipak ostaje uglavnom filozofsko, spekulativno, lišeno empirijske osnove. Uostalom, to shvatanje ne nalazimo u ostalim rukopisima, posebno ne u onima koji vanredno razvijaju pojam potreba, gde Marx otuđenje potrošača u sistemu privatnog vlasništva sasvim jasno suprotstavlja uživanju, izvoru razvitka univerzalnih ljudskih sposobnosti.²¹ Reč je upravo o *protivurečnosti* u *Rukopisima iz 1844.*,²² koju ne može ukloniti nikakva kazuistika, bilo da proizvoljno tumači društveno-ekonomske odeljke u filozofskom smislu, bilo da go-

rekla privatnog vlasništva, već problem njegove prirode, njegov svakodnevnog javljanja u načinu proizvodnje koji se temelji na otuđenom radu (*Wirtschaftswissenschaft*, 1957, br. 6, str. 856).

¹⁹ K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. god.* (K. Marx, Fr. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed”, Zagreb, 1961, str. 213—218).

²⁰ Pierre Naville, *De l'aliénation à la jouissance*, str. 152.

²¹ K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. god.* (K. Marx, Fr. Engels, *Rani radovi*, str. 253—269).

²² Tu protivurečnost pojačava činjenica što u četvrtom rukopisu, tj. u *Kritici Hegelove dijalektike i filozofije uopšte*, Marx odbija da sledi Hegela pošto ovaj izjednačuje ospoljenje i otuđenje (K. Marx, Fr. Engels, *Rani radovi*, str. 280). Umesto toga, Marx razlikuje — da se poslužimo Garodijevom formulom (*Dieu est mort*, P. U. F., 1962, str. 69) — otuđeno ospoljenje i ljudsko ospoljenje.

re pomenute odeljke tumači kao opis društveno determinisanog otuđenja.²³

Znamo kako je Marx kasnije razrešio tu protivurečnost. Odlučno napuštajući pojam „generičkog čoveka” — on godinu dana kasnije u *Nemačkoj ideologiji* prebacuje to Štirneru — Marx otkriva prave istorijske korene eksploatacije čoveka po čoveku i tako ukazuje na njeno poreklo, na razloge njenog širenja i na uslove njenog odumiranja.

Počev od *Nemačke ideologije* Marx utvrđuje da otuđeni rad proističe iz podele rada i robne proizvodnje. Uostalom, tu ideju nalazimo već u trećem *Rukopisu iz 1844.*²⁴ A u *Kapitalu* se fetiški karakter ekonomskih kategorija svodi na robne odnose, tj. na privatno vlasništvo i na konkurenciju, koji izoluju individualne proizvođače (i vlasnike) jedne od drugih, i to još pre pojave kapitalizma, dakle u vreme sitne robne proizvodnje.²⁵

Prema tome, evolucija Marxovog koncepta otuđenog rada je jasna: od jednog antropološkog shvatanja (fojerbahovsko-hegelijanskog) pre *Rukopisa iz 1844.*, on ide ka jednom istorijskom shvatanju (počev od *Nemačke ideologije*). *Rukopisi iz 1844.* predstavljaju prelazak sa prvog na drugo shvatanje; na pojedinim mestima još je prisutno antropološko shvatanje, ali već to Marxovo delo predstavlja znatan napredak u odnosu na hegelijansko shvatanje: pre svega zato što se ne temelji na dijalektici potrebe-rad, koja ne nudi mogućnost rešenja,²⁶ a zatim što se već tu predviđa mogućnost prevazi-

²³ „Odeljak o otuđenom radu, čiji je kraj na žalost uništen, bio je pripremljen na osnovu... primedbi na zabeleške u vezi dela James Milla (Džems Mil). Tu se zaista može videti kako Marx na ekonomske fenomene primenjuje Hegelov i Fojerbahov pojam otuđenja i kako od toga pravi uspelo sredstvo demonstracije, odnosno kako se to sredstvo demonstracije neprimetno pretvara u sredstvo saznavanja...” (Kaegi, *Genesis des historischen Materialismus*, str. 231).

²⁴ K. Marx, F. Engels, *Nemačka ideologija (Rani radovi)*, str. 354—356; *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. god. (Rani radovi)*, str. 253—270).

²⁵ K. Marx, *Kapital*, I, „Kultura”, Beograd, 1947, str. 34—40.

²⁶ Popitz upravo Marxu prebacuje da je u *Nemačkoj ideologiji* napustio hegelijanski postulat „potreba koje nužno prevazilaze stepen razvika proizvodnih snaga” (Heinrich Popitz, *Der Entfremdete Mensch*, Basel, 1953, str. 151). On ne vidi: 1) da je Marx taj postulat napustio već u trećem *Rukopisu iz 1844.*; 2) da taj postulat vredi onoliko koliko i svi ostali filozofski postulati, tj. ne mnogo; 3) da konkretna analiza ekonomske istorije ljudskog roda pokazuje da tokom desetina hiljada godina ljudske potrebe uopšte nisu ili skoro nisu prevazilazile dati stupanj razvika proizvodnih snaga; 4) da je to generalisano i institucionalizovano „prevazilaženje” u stvari proizvod

laženja otuđenja putem komunističke borbe proletarijata.

Kada su 1932. godine prvi put objavljeni *Rukopisi iz 1844.*, odmah je došlo do velike kontroverze oko Marxovog koncepta otuđenog rada. Ta kontroverza traje još i danas, bez izgleda da bude skoro okončana. Štaviše, ona se u Francuskoj razbukovala sa pojavom dela Louisa Althussera, *Za Marksa*. To delo je već izazvalo brojne kritičke komentare.

Polaznu tačku te kontroverze predstavlja pokušaj niza buržoaskih ili revizionističkih filozofa da „reinterpretiraju” Marxa u svetlu njegovih ranih radova.²⁷ Međutim, tokovi tako započete diskusije toliko su se isprepletali i pomešali da danas možemo razlikovati tri različita stava:

1) Stav onih koji nastoje da ospore razliku između *Rukopisa iz 1844.* i *Kapitala*, odnosno onih koji već u *Rukopisima iz 1844.* nalaze suštinu tezâ *Kapitala*.

2) Stav onih koji smatraju da je Marx iz vremena *Rukopisa iz 1844.*, za razliku od Marxa iz vremena *Kapitala*, izložio na „globalniji”, „integralniji” način problem otuđenog rada, tj. da mu je dao etičku, antropološku, pa čak i filozofsku dimenziju; zastupnici ovog shvatanja ili suprotstavljaju dva Marxa, ili „revalorizuju” *Kapital* u svetlu *Rukopisa iz 1844.*

opšte raširene robne privrede, tj. kapitalističkog načina proizvodnje; 5) da taj način proizvodnje istovremeno stvara pretpostavke za prevazilaženje „dijalektike potrebe-rad”, stvarajući materijalne pretpostavke za obilje.

²⁷ Korene tog pokušaja valja tražiti u nastojanjima buržoaske ideologije da prisvoji Marxa pošto je prethodno uzaludno nastojala da ga ignoriše ili da ga proglasi prevaziđenim. N. I. Lapin (*Der junge Marx im Spiegel der Literatur*, Dietz-Verlag, Berlin, 1965, str. 12) podseća da počev od 1895. godine rapidno raste broj akademskih dela posvećenih Marxu i marksizmu (20 pre 1883; 66 dela između 1883. i 1895; 214 između 1895. i 1904). Očigledno je da uspon radničkog pokreta objašnjava taj napor da se prisvoje Marx i marksizam. Dr Johan Plenge je prvi od filozofa i sociologa koji je nastojao da Marxa vrati Hegelu (*Marx und Hegel*, Tübingen, Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, 1911); on tvrdi da je Marx celog života ostao ono što je postao kao student u Berlinu, tj. „dijalektički realista, realistički dijalektičar” (str. 16—7). Iako nije poznavao *Rukopise iz 1844.*, Plenge je izneo većinu argumenata onih autora koji „mladog Marxa” suprotstavljaju „zreliom Marxu”. Ali umesto da vidi suprotstavljanje te dve faze marksističke misli, Plenge smatra da je u pitanju protivurečnost koja je inherentna marksizmu. Ono što savremeni autori izražavaju sa više nijansi i finoće, Plenge daje grubo i prosto: cela njegova teza počiva na negaciji glavnih materijalističkih aspekata istorijskog materijalizma, što je očigledan falsifikat.

3) Stav onih koji smatraju da su shvatanja mladog Marxa o otuđenom radu sadržana u *Rukopisima iz 1844*, ne samo u protivurečnosti sa ekonomskom analizom *Kapitala*, već da čak predstavljaju prepreku koja je ometala mladog Marxa da prihvati teoriju radne vrednosti. Ekstremni predstavnici te škole smatraju da je koncept otuđenja „premarksistički” i da ga je Marx morao prevazići pre no što je stigao do naučne analize kapitalističke privrede.

*
**

Iako je to dosta čudno, prva škola okuplja zvanične komunističke autore, socijalističke pisce koji su, poput Ericha Fromma (Erih From) i M. Rubela (Ribela), žestoki antikomunisti, kao i katoličke autore poput R. P. Bigoa, R. P. Calveza (Kalvez) i H. Bartolija.²³

Fromm, na primer, piše: „Da bismo shvatili Marxa, od izuzetnog je značaja konstatovati da je koncept otuđenja bio i ostao središte misli, kako mladog Marxa koji je napisao *Ekonomsko-filozofske rukopise*, tako i starog Marxa koji je napisao *Kapital*”.²⁴ U vezi s tim From eksplicitno navodi ideju da je za Marxa otuđenje impliciralo otuđenje čoveka od prirode. Međutim, očigledno je da u *Kapitalu*³⁰ uopšte nema takvog shvatanja. Isto tako, nastojanja da se koncept otuđenja rada, sadržan u *Rukopisima iz 1844*, izjednači sa konceptom otuđenja i osakaćenja radnika, sadržanim u Marxovim kasnijim radovima, zaobilaze pravi problem: u *Rukopisima iz 1844*. stavljeni su jedno pored drugog antropo-

²³ Palmiro Togliatti, „De Hegel au Marxisme”, str. 36—52. u „Le Jeune Marx”, *Recherches internationales à la lumière du marxisme*, sveska 19, 1960, Paris, Editions Sociales; Roger Garaudy, *Dieu est mort*, P. U. F., Paris, 1962; Erich Fromm, *Marx's concept of Man*, Frederick Ungar Publishing Co., New York, 1961; M. Rubel, *Karl Marx, Essai de biographie intellectuelle*, Paris, Librairie Rivière, 1957; R. P. Bigo, *Humanisme et Economie politique chez Karl Marx*, Paris P. U. F., 1953; R. P. Jean-Yves Calvez, *La Pensée de Karl Marx*, Editions du Seuil, 1956.

Ova dva poslednja dela uvrstili smo sa izvesnom rezervom u prvu kategoriju. Iako ti autori podvlače kontinuitet Marxove ekonomske misli — počev od *Rukopisa iz 1844*. do *Kapitala* — oni ipak ispoljavaju težnju da revalorizuju *Kapital* u svetlu *Rukopisa*.

²⁴ Erich Fromm, *Marx's Concept of Man*, str. 51.

³⁰ Alfred Schmidt (Alfred Šmit) je naširoko razmatrao problem evolucije Marxsovog pojma prirode (*Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt-Main, 1962). Schmidt pokazuje da je zreliji Marx napustio naivno verovanje „u rešenje sukoba čoveka sa prirodom”, verovanje koje još nalazimo u *Rukopisima iz 1844*.

loško i istorijsko shvatanje otuđenja, mada su ona logički i praktično nepomirljiva. Ako je otuđenje zaista utemeljeno u prirodi rada i ako je ovaj neophodan za čovekovo odužanje kao što je Marx kasnije precizirao u jednom čuvenom pismu Kugelmannu³¹ — onda otuđenje ne bi nikada moglo biti prevaziđeno. Upoređujući dva odeljka, jedan iz *Rukopisa iz 1844* a drugi iz *Kapitala*,³² Fromm ne primećuje da se u prvom odeljku govori o radu i o proizvodima rada uopšte, dok drugi odeljak počinje upravo rečima: „U kapitalističkom sistemu...”

Što se tiče M. Rubela, on tvrdi da *Rukopisi iz 1844*, i pojam otuđenog rada „predstavljaju središnu tačku marksističke kritike i vizije, da je to ključ celokupnog budućeg dela ekonomiste i sociologa... Koncept otuđenog rada biće ubuduće centralno mesto marksističke sociologije i etike”.³³ Kako se „ključ” budućeg dela ekonomiste može otkriti van okvira teorije radne vrednosti i teorije o višku vrednosti? Još više, može li se prihvatiti ideja da *Rukopisi iz 1844*. sadrže osnovnu Marxovu motivaciju, da od tog trenutka on u stvari nastoji da kritikuje jednu „nehumanu političku ekonomiju”? Ali između tog motiva kritike i njenog stvarnog sadržaja postoji ogromna razlika na koju je sam Marx skrenuo pažnju...

Ne može se prihvatiti ni Togliattijevo mišljenje kada tvrdi da u *Rukopisima iz 1844*. „ekonomske kategorije predstavljaju nužan izraz stvarnog dijalektičkog procesa. Otvoren je put za kritiku ukupnosti buržoaskog društva; ta kritika će biti izvršena u narednim godinama i delima, a vrhunac će dostići u *Kapitalu*. Međutim, može se reći da je ona već dobrim delom potpuna” (podvukao E. Mandel).

Ili, još bolje: „Uprkos formi koja nije jednostavna, oseća se da je već tu sadržan ceo marksizam” (podvukao E. M.).³⁴ Ceo marksizam, bez teorije o radnoj vrednosti, bez teorije o višku vrednosti, bez razumevanja da pokretačku snagu društvenih revolucija predstavlja sukob između nivoa razvika proizvodnih snaga i odnosâ proizvodnje?

Zanimljivo je ukazati na istovetnost pogleda Togliattija i R. P. Jean-Yves Claveza: „Bilo je mnogo tumača ko-

³¹ „Svako dete zna da bi skapala svaka nacija koja bi, neću da kažem za godinu dana, nego za nekoliko nedelja obustavila rad.” (K. Marks, *Pisma Kugelmannu*, „Kultura”, 1951, str. 73—4).

³² Fromm, *Marx's Concept of Man*, str. 51—2.

³³ M. Rubel, *Karl Marx, Essai de biographie intellectuelle*, str. 121, 135.

³⁴ P. Togliatti, „De Hegel au Marxisme”, *op. cit.*, str. 48—9.

ji su smatrali da ekonomske kategorije *Kapitala* ne otkrivaju isti način mišljenja, prisutan u filozofskim kategorijama mladog Marxa . . . Mi smo došli do zaključka koji odlučno odbacuje svaki pokušaj takvog razdvajanja. Celo Marxovo mišljenje počiva na vezi između raznih otuđenja." I dalje: „U Marxovom delu postoji stvarno jedinstvo: filozofske kategorije otuđenja, koje je u svojoj mladosti preuzeo od Hegela, postaću kostur njegovog velikog dela u zrelim godinama".³⁵ Kada je u pitanju ta hipoteza, nezgoda je u tome što su „filozofske” kategorije, preuzete od Hegela, već „stale na svoje noge”, tj. što su se, počev od *Rukopisa iz 1844*, pretvorile u društveno-ekonomske kategorije, i što u najboljem slučaju predstavljaju motivaciju a ne kostur *Kapitala*, čiji su kostur stvorili kritika kategorija buržoaske političke ekonomije i usavršavanje teorije o vrednosti i o višku vrednosti.

Ne možemo se složiti ni sa zapažanjem M. Jean Hypolita (M. Žan Ipolit): „Marxovi polazni stavovi se prepoznaju u *Kapitalu* i oni su sami dovoljni da bi se shvatio značaj cele teorije o vrednosti”.³⁶ M. Hypolite na taj način želi reći da tu teoriju možemo shvatiti jedino ako počemo od Marxovog moralnog zgražanja, izazvanog fenomenima otuđenog rada. Međutim, stvarna dijalektika Marxove evolucije mnogo je složenija i bogatija. Doduše, postoji *koincidencija* između etičke motivacije i zaključaka ekonomske analize; one se međusobno prepliću. Ali ta ekonomska analiza ima *sopstvenu, nezavisnu vrednost*. Ona proizilazi iz strogo naučnog ekonomskog izučavanja. Teorija o višku vrednosti odgovara *objektivnoj stvarnosti*; mada pojačava Marxovo moralno zgražanje u odnosu na kapitalizam, ona je nezavisna od njega.³⁷

Elemente slične konfuzije nalazimo kod nekih autora koji, doduše, stavljaju naglasak na razlike između *Rukopisa iz 1844*. i *Kapitala*. Tako Adoratski (Adoracki) piše u uvodu prvom sovjetskom izdanju *Rukopisa* „da su se u položaju radničke klase na frapantan način ispoljile stvarne protivurečnosti kapitalističkog društvenog poretka”.³⁷ Umesto što kaže „ispoljile”, bilo bi mnogo tačnije reći „nagoveštene” ili „naslućene”. *Rukopisi iz 1844*. su daleko od analize stvarnih protivurečnosti ka-

³⁵ R. P. Jean-Yves Calvez, *La Pensée de Karl Marx*, str. 316—7, 319. Takođe videti sličnu ideju kod R. B. Bigo, *Humanisme et Economie politique chez Karl Marx*, str. 30.

³⁶ Jean Hypolite, *Etudes sur Marx et Hegel*, Paris, Librairie Rivière, str. 145.

³⁷ K. Marx, Fr. Engels, *MEGA*, I, 3, str. XIII.

pitalizma; čak je i opisivanje položaja radnika opterećeno teorijom „apsolutnog osiromašenja”, koju će Marx kasnije napustiti.

Čak i autor poput Jahna (Jan) koji stavlja dogmat-ski štit između koncepta otuđenja i koncepta radne vrednosti, nastoji da u *Rukopisima iz 1844*. otkrije teoriju o „odnosima proizvodnje uopšte”, mada u njima takve teorije apsolutno nema.³⁸ Isto tako, Popitz (Popic), koji, doduše, podvlači razliku između „mladog Marxa” i „zrelog Marxa”, već u *Rukopisima* vidi najavu otkrića sukoba između stupnja razvitka proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje;³⁹ međutim, očigledno je da se Marx 1844. godine nalazio još na pragu otkrića tog sukoba — na pragu koji još nije prekoračio.⁴⁰

* *

Do sada se u raspravama najviše izrazila druga škola, tj. ona koja „mladog Marxa” kao bogatijeg i „etičnijeg”, suprotstavlja zrelijem Marxu, odnosno tumači ovog potonjeg u svetlu onog prethodnog. Polazeći od Landshutovog i Mayerovog (Majer) uvoda u *Rukopise iz 1844* (nemačko izdanje), ta škola je dala znatan broj delâ od kojih neka imaju nesumnjiv značaj.⁴¹ Međutim, možemo se složiti sa Jürgenom Habermasom (Jirgen Habermas) kada tvrdi da je u svim tim delima prisutna zajednička pogreška, tj. da se ne vidi razli-

³⁸ Jahn, *op. cit.*, str. 854.

³⁹ Popitz, *op. cit.*, str. 161.

⁴⁰ Wolfgang Heide (Wolfgang Hajde) je izvršio uglavnom odličnu analizu *Rukopisa iz 1844*. Međutim, u toj analizi ima i nekih elemenata preterane idealizacije tog teksta (*Über die Entfremdung und ihre Ueberwindung*, str. 690—2).

⁴¹ Naročito H. Popitz, *Der Entfremdete Mensch*, Basel, 1953; Heinrich Weinstock, *Arbeit und Bildung*, Heidelberg, 1954; Jakob Hommes, *Der technische Eros*, Freiburg, 1955; Erich Thier, *Das Menschenbild des jungen Marx*, Vandenhoeck und Ruprecht, 1957; Victor Leemans, *De jonge Marx en de marxisten*, Brussel, 1962; Karl Löwith, *Von Hegel zu Nietzsche*, 1953; delimično i Marcuse, *Um i revolucija* (drugo izdanje, 1954); Hendrik De Man, *Der Kampf*, br. 5 i 6, 1932; Kostas Axelos, *Marx, penseur de la technique*, Paris, 1961, itd.

Pre svog dela *Marx's Concept of Man*, tj. u knjizi *The Sane Society* (London, Routledge and Kegan Paul, 1963; delo je napisano 1956), Erich Fromm je takođe mladog Marxa suprotstavljao „starom Marxu”, isključivo preokupiranom „čisto ekonomskom analizom kapitalizma”, čoveku koji je robovao „tradicionalnom shvatanju značaja države i političke vlasti” (op. cit., str. 263, 259).

ka između antropološkog i istorijskog shvatanja rada⁴²: „Dakle, materijalistička dijalektika znači sledeće: shvatiti dijalektičku logiku, polazeći od konteksta „rada“, polazeći od metabolizma ljudi sa prirodom; pri tome se rad ne shvata metafizički (bilo teološki, kao nužan za spasenje, bilo antropološki, kao nužnost da bi se čovek održao)”⁴³. Marx iz 1844. još delimično zadržava slično metafizičko shvatanje rada; Marx iz *Kapitala* je odavno napustio to shvatanje.

Analiza tih dela omogućuje da se registruju protivurečnosti i paradoksi koji neminovno dovode do temeljnog nesporazuma u vezi namerâ koje je Marx imao u *Rukopisima iz 1844.* i u vezi prirode konceptâ kojima se on koristio. Ovde ćemo izneti samo nekoliko primera.

Tako u već pomenutom uvodu u *Rukopise iz 1844.*, Landshut ističe da je to delo „otkriće autentičnog marksizma... središnje Marxovo delo, krucijalna tačka u razvitku njegove misli, delo u kome načela ekonomske analize neposredno proizilaze iz ideje o pravoj stvarnosti čoveka.”⁴⁴ Kostas Axelos (Kosta Akselos) postulira: „*Rukopisi iz 1844.* jesu i ostaju misaono najbogatiji tekst svih Marxovih i marksističkih dela.”⁴⁵ Te iste, 1932. godine, Hendrik De Man tvrdi da „makoliko kasnija Marxova delâ bila visoko cenjena, ona ipak govore o određenom kočenju i slabljenju njegovih stvaralačkih sposobnosti (!), što Marx nije uvek uspevao da pobedi herojskim naprezanjem svojih snagâ”⁴⁶. Da bi se shvatila sva „dubina” tog „slabljenja”, valja se podsetiti da su otkriće teorije o višku vrednosti i usavršavanje teorije radne vrednosti usledili 14 godina posle *Rukopisa*.

Erich Thier (Erih Tijer) stavlja znak potpune jednakosti između „ospoljavanja” radnika i otuđenog rada; on tvrdi da je „otuđenje dato kao tendencija, *potencijalno* (u radu, *E. M.*); sam radnik „proizvodi” ne-radnika... I tako, nije Hegel već je Marx onaj koji dozvoljava da privatno vlasništvo izgleda kao da proističe iz analize ospoljenog rada i da vodi ka kasnijim otuđenjima”⁴⁷. Izgleda da se Thier ne seća da je on sam ranije tvrdio

⁴² Ta razlika očigledno obuhvata i razliku u metodi, razliku između idealističke apriorističke dijalektike i eksperimentalne materijalističke dijalektike koja istražuje specifičnu logiku specifičnog predmeta (Galvano Della Volpe, *Rousseau e Marx*, Editori Riuniti, Roma, 1964, str. 150, 153).

⁴³ Habermass, *op. cit.*, str. 318—9.

⁴⁴ K. Marx, *Der historische Materialismus, Die Frühschriften*, tom I, 1932, Leipzig, str. XIII.

⁴⁵ Kostas Axelos, *Marx, penseur de la technique*, str. 47.

⁴⁶ Hendrik De Man, u *Der Kampf*, 1932, str. 275—6.

⁴⁷ Thier, *Das Menschenbild des jungen Marx*, str. 69—70.

kako je Marxova kritika Hegelove *Fenomenologije*, sadržana u *Rukopisima iz 1844.*, u suštini kritika hegelijanskog shvatanja otuđenja... a sada Marxu u celini pripisuje upravo to shvatanje.⁴⁸ On takođe nije primetio da, osim u gore navedenom odeljku, *Rukopisi* govore kako otuđenje ne proizilazi iz antropološkog shvatanja „ospoljavanja radnika”, već iz određenih istorijskih uslovâ — iz proizvodnje viška, iz podele rada, iz rađanja robne proizvodnje itd. Thier nije proučio celinu teksta, želeći da pokaže kako jedini odeljak u kome nije sadržano to shvatanje može biti smatran kao izraz Marxove opšte ideje o otuđenju. On posebno nije primetio da pojam otuđenja, čak i u „antropološkom” odeljku *Rukopisa*, ne proističe iz *koncepta* „ospoljenog rada”, već iz analize (pogrešne, odnosno u najmanju ruku nepotpune) *delatnosti* radnika u prirodi. Mladi Marx je pretvoren u pravog i jednostavnog hegelijanca, što ne olakšava razumevanje *Rukopisa*.⁴⁹

Isto tako dolazi do očigledne zbrke kada Thier tvrdi da kod Marxa „antropologija može biti potpuno razvijena, da polazeći od nje možemo shvatiti Marxov cilj, uključiv njegove naučne i političke efekte, mada nije promišljan zakon vrednosti i njegova problematika.”⁵⁰ Naime, valja konstatovati da je, polazeći od svojih nedovoljnih naučnih znanjâ, Marx 1844. godine mogao jedino *predosetiti* stvarne protivurečnosti kapitalističkog načina proizvodnje; on ih nije mogao analizirati potpuno, iscrpno i na zadovoljavajući način.⁵¹ Od početka redakcije *Rukopisa iz 1844.*, njegov cilj je bio da formuliše „kritiku političke ekonomije”; taj je cilj mogao

⁴⁸ *Ibid*, str. 25.

⁴⁹ R. P. Bigo je izvršio isti pokušaj da svede Marxa na običnog i čistog hegelijanca: „Fenomenologija duha je prosto (!) izmešana sa fenomenologijom rada, dijalektika ljudskog otuđenja sa dijalektikom *Kapitala*, metafizika apsolutnog znanja sa metafizikom (!) apsolutnog komunizma.” (*Humanisme et Economie politique chez Marx*, str. 34.) U okviru svog pokušaja R. P. Bigo je morao da negira sve ona naporna empirijska istraživanja koja je Marx izvršio u oblasti političke ekonomije, a Marxovo sticanje svesti morao je predstaviti kao prostu „genijalnu intuiciju” (str. 36—7).

⁵⁰ Thier, *Das Menschenbild des jungen Marx*, str. 71.

⁵¹ Videti ispravnu primedbu Leonida Pajitnova: „Temeljne Marxove ideje su tu (u *Rukopisima iz 1844.*) u stanju nastajanja; paralelno sa izvanrednim formulacijama, klicama budućeg shvatanja sveta, možemo takođe često sresti misli koje nisu potpuno sazrele, misli u kojima se vidi uticaj onih teorijskih izvora koji su Marxu služili za razmišljanje i od kojih je pošao u razrađivanju svog učenja” (str. 98 u *Le jeune Marx, Cahier*, br. 19, 1960).

potpuno ostvariti tek pošto je došao do teorije radne vrednosti, tek pošto je usavršio tu teoriju.⁵²

Kod Popitza, čije je delo mnogo temeljnije i dublje, nalazimo istu vrstu zbrke. On tvrdi da Marx u *Rukopisima iz 1844*. „kritikuje određene društvene odnose i smešta ih u jedno neodređeno središte (!) koje naziva „suštinskim ljudskim bićem“. To je konceptualni temelj odnosâ koji su empirijski utvrđeni... Marx društvenim fenomenima pripisuje dijalektički šematizam i nastoji da ga utemelji putem geneze „čovečnog čoveka“. To biće igra ulogu svetskog duha ili Hegelovog narodnog duha.”⁵³ Očigledna zbrka: Marx je jednostavno preobražen u Hegela. Zaboravlja se činjenica da je otuđenje izvedeno iz analize empirijskih uslova buržoaskog društva; takođe se zaboravlja ceo istorijsko-društveni kontekst porekla otuđenja u *Rukopisima*: ekonomski višak, podela rada, robna proizvodnja, odvajanje kapitala i rada itd. To je dosta daleko od Hegelovog „Weltgeista“...

Popitz isto tako pripisuje Marxu „postulat“ o rastućoj proizvodnosti ljudskog roda.⁵⁴ Međutim, kod Marxa se jedino radi o rastućoj proizvodnosti kapitalističkog načina proizvodnje, što nije izvedeno iz neke „teorije o potrebama“, već iz konkurencije. Popitzovo shvatanje o tome da je čuveni odeljak *Nemačke ideologije* o neizbežnom ukidanju podele rada — „antitehnički“ i „romantičan“,⁵⁵ pokazuje zapanjujuće neshvatanje načina mišljenja, koji je već u *Rukopisima* široko naznačen. Prema tom mišljenju otuđenje rada, istorijski uzev, nastaje iz vrlo ograničenog viška, čija pojava dovodi do proste razmene, zatim do postepene podele rada, potom do razvijene razmene, do robne proizvodnje, do opšte robne proizvodnje i do kapitalizma. Da bi se to otuđenje prevazišlo, potrebno je, dakle, stvoriti dovoljno veliki višak da bi se učinilo suvišnim „sitničarsko prisvajanje tuđeg rada“, a to je upravo rezultat razvitka mašinstva i nauke!

I zašto bi bilo „romantičarski“ pretpostaviti da će u okviru automatizacije, kako ju je Marx predstavljao,

⁵²Isto tako nam se čini preteranim tvrđenje koje iznosi T. I. Oiserman, a prema kome Marx u *Rukopisima* pripisuje otuđenje nedovoljnom stupnju razvijenosti proizvodnih snaga (*Die Entfremdung als historische Kategorie*, Dietz-Verlag, Berlin, 1965, str. 83). Najviše što bi se moglo reći jeste da je imao predosećanje te teze koju će sasvim jasno razviti tek u *Nemačkoj ideologiji*.

⁵³Popitz, *Der Entfremdete Mensch*, str. 88.

⁵⁴*Ibid.*, str. 152.

⁵⁵*Ibid.*, str. 160, Adam Schaff (*Marxismus und das menschliche Individuum*) izražava sličnu ideju.

obilje dobarâ i opšte više obrazovanje, uporedo sa stalnim proširivanjem „slobodnog vremena“, stvoriti uslove za pun i svestrani razvitak čoveka koji će se stvarno osloboditi robovanja društvenoj podeli rada i koji će slobodno, uporedo jednu sa drugima, upražnjavati tehničke, naučne, umetničke, sportske, društvene i političke delatnosti?⁵⁶

Navedimo takođe Popitzovu primedbu prema kojoj će biti nemoguće „fenomenološki razlikovati“ upotrebu i korišćenje proizvodnih snaga od odnosâ proizvodnje koje određuju te proizvodne snage.⁵⁷ Tu je Popitz mnogo veći „determinista“ od samog Marxa, ali determinista u usko mehanicističkom smislu. U predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije* Marx upravo kaže da usled sukoba između određenog stupnja razvitka proizvodnih snaga i objektivno prevaziđenih odnosâ proizvodnje nastaje epoha socijalne revolucije — epoha koja može dugo trajati i tokom koje dva tipa odnosâ proizvodnje mogu koicidirati sa istoznačnim stupnjem razvitka proizvodnih snaga (Zapadna Evropa u razdoblju 1770—1830, ili centralna Evropa u razdoblju 1914—1936!).

Ukratko, svi ti pisci nisu u stanju da shvate da je Marx iz vremena *Rukopisa*, iako još nije potpuno razvio teoriju istorijskog materijalizma, ipak prevazišao Hegela, da više ne razmišlja u okviru apsolutnih ideja ili filozofskih koncepata, već teži da pomoću stvarnih, empirijskih utvrđenih društvenih protivurečnosti kritikuje od-

⁵⁶ Profesor Perroux (Peru) zamišlja društveni život u kome je „privreda svestrano i potpuno automatizovana“, što omogućuje sasvim slobodan društveni život (u kome će svako raditi ono što mu se sviđa i kada mu se sviđa). Perroux jedino dodaje da bi takva vizija morala uključiti i odumiranje države, a on sam smatra da će „temeljne protivurečnosti (nastaviti da postoje) između ljudi“, protivurečnosti između „gospodara mašina“ i „nadzornika i kontrolora“. Ali Perroux ničim ne dokazuje neizbežnost postojanja takvih protivurečnosti u uslovima izobilja (François Perroux, Predgovor, str. XVII, *Oeuvres-Economie I* de Karl Marx, Bibliothèque Pleiade). Dahrendorf (Darendorf) takođe tvrdi da će uvek biti onih koji vladaju i onih kojima se vlada, odnosno da se ne može „realistički zamisliti društvo bez diferencijacija (ljudi) u pogledu njihovih legitimnih prava“ (*Soziale Klassen und Klassenkonflikte in der industriellen Gesellschaft*, Ferdinand Enke-Verlag, Stuttgart, 1957, str. 181). Dahrendorfova nedovoljno razvijena društvena mašta očigledno ne predstavlja nikakav naučni argument. Što se tiče Marxa, on je bio daleko od toga da želi održavanje bilo kakve „elite komandovanja“; naprotiv, on je pretpostavljao da će stalno proširivanje „slobodnog vremena“ — u realnom smislu tog pojma — maksimalno razviti naučne i stvaralačke sposobnosti kod najvećeg broja ljudi.

⁵⁷ Popitz, *Der Entfremdete Mensch*, str. 164—5.

ređenu ideologiju (političku ekonomiju). Ti pisci brkaju *predmet* njegovih istraživanja i preokupacija sa instrumentima i jezikom koje Marx koristi da bi postigao taj cilj.

*
**

Preostaje treća škola; nju, pre svega, predstavljaju autori koji su tokom četrdesetih i pedesetih godina branili zvanična gledišta komunističkih partija. Wolfgang Jahn⁵⁸ izlaže tu tezu u najsazetijem vidu; Auguste Cornu (Ogist Kornii) ga široko prihvata u drugom tomu biografije o Marxu i Engelsu⁵⁹ Emile Bottigelli delimično usvaja tezu u svom *Prikazu Rukopisa iz 1844.*^{59bis} Manfred Buhr (Manfred Bur)⁶⁰ ostaje ubeđeni branilac teze koju možemo ovako rezimirati: *Rukopisi iz 1844.* predstavljaju značajnu, ali prolaznu fazu u Marxovoj intelektualnoj istoriji; Marx je već tada uspeo da sagleda glavne protivurečnosti buržoaskog društva, ali ih još kazuje fojerskim, humanističkim jezikom. Najbolju ilustraciju toga pruža shvatanje otuđenog rada. To shvatanje ga je sprečilo da prihvati Ricardovu teoriju radne vred-

⁵⁸ Wolfgang Jahn, *Wirtschaftswissenschaft*, 1957, br. 6.

⁵⁹ Auguste Cornu, *Karl Marx und Friedrich Engels — Leben und Werk*, 2. Band 1844—45, Berlin, Aufbau-Verlag, 1962. Autor je već izložio tu istu tezu u delu *Die ökonomisch-philosophischen Manuskripte*, Berlin, 1955, Akademie-Verlag.

^{59 bis}

K. Marx *Manuscripts de 1844*, Editions Sociales, Paris, 1962. Bottigelli u svom „Prikazu“, inače u celini razboritom, tvrdi (str. LX) da je „Marx konkretno razrešio problem identifikacije subjekta i objekta, dok je Hegel taj problem razrešio pomoću dijalektike apsolutne ideje. U komunizmu, nužnom obliku bliske budućnosti, čovek će ovladati svojom pravom prirodom, a svet, kome se u vreme otuđenja suprotstavljala cela njegova praksa, ponovo će postati human, odnosno postaće produžetak njegovog pravog bića. I tako će biti rešen problem povratka ka jedinstvu, kojim je krajem 18. i početkom 19. veka bila obuzeta cela nemačka misao; taj problem će biti rešen ne u mističnom smislu, već u koristi čoveka, potvrđujući njegovu slobodu i pravo na slobodnu upotrebu njegovih sposobnosti“. Uto-liko više iznenadjuje kada nekoliko stranica kasnije čitamo (str. LXVII) kako u *Rukopisima* stoji da „prelazak sa jednog društvenog uređenja na drugo jeste (?) rezultat razvitka protivurečnosti, što je, po sebi, hegelijanska ideja“. U stvari, Marx se u *Rukopisima* ne oslanja ni na kakvu „ideju“, već na konkretnu analizu društvenih protivurečnosti; od tog trenutka komunizam nije više rezultat „ideje o razvitku protivurečnosti“, već rezultat *praktičke borbe proletarijata*.

⁶⁰ Manfred Buhr, „Entfremdung — Philosophische Anthropologie — Marx-Kritik“, u *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, V. E. B. Deutscher Verlag der Wissenschaften, 14. Jahrgang, Heft 7, 1966, str. 806—834.

nosti. Ali da bi mogao formulisati svoju teoriju o vrednosti i o višku vrednosti, Marx je morao prevazići shvatanje otuđenog rada.⁶¹ To shvatanje više ne nalazimo u njegovim zrelim delima.

Ovakav način razmišljanja nikada nije praćen logičkim dokazom: uopšte se ne vidi zašto bi upravo koncept otuđenog rada sprečio Marxa da prihvati Ricardovu teoriju radne vrednosti... Iskustvo je pokazalo da je savršeno moguće kombinovati teoriju otuđenja sa usavršenom teorijom radne vrednosti, što je Marx, uostalom, učinio 1857—8.

Štaviše, Jahново, Cornujevo, Bottigellievo i Buhrovo razmišljanje nije praćeno nikakvim empirijskim dokazom. Oni uopšte nisu dokazali da je Marx napustio koncept otuđenog rada kada je prihvatio teoriju radne vrednosti. Jahn se zadovoljava konstatacijom da su se Marx i Engels vratili tom konceptu u *Nemačkoj ideologiji* da bi mu dali „nov sadržaj“ (što je tačno), ali odmah dodaje: „U sledećim radovima, on (problem otuđenja) ne igra više značajnu ulogu (što je netačno).“⁶² Bottigelli tvrdi: „Pošto je završena borba protiv hegelijanske levice, izraz otuđenje se, koliko znamo, pojavljuje samo u *Predgovoru Prilogu kritici političke ekonomije*... To je poslednji (tekst) u kome on razmišlja na filozofski način u klasičnom smislu te reči.“⁶³ Čini nam se deplasirano tvrditi da u *Predgovoru*, jednom od najznačajnijih tekstova sa metodološkog stanovišta, Marx „razmišlja na filozofski način“. Međutim, u svakom slučaju je pogrešno tvrditi da se posle 1857. pojam otuđenja više ne pojavljuje u njegovim delima. Isto tako je pogrešno tvrditi, kao što čini Manfred Buhr, da se Marx u svojim potonjim delima „uveliko odrekao upotrebe tog izraza“; doduše, taj isti autor priznaje da Marx nikada nije ispustio iz vida problem koji je podređen tom konceptu.⁶⁴ Što se tiče L. Althusea, on je nedavno otišao još dalje, tvrdeći da je „ideološki koncept otuđenja“ u stvari „premarksistički“ koncept.⁶⁵

⁶¹ Jahn, *op. cit.*, str. 683. i Cornu, *op. cit.*, str. 152.

⁶² Jahn, *op. cit.*, str. 863—4.

⁶³ Emile Bottigelli, „Présentation“ des *Manuscripts de 1844*, str. LXVII—LXVIII.

⁶⁴ Manfred Buhr, *Entfremdung — Philosophische Anthropologie — Marx-Kritik*, str. 813.

⁶⁵ Luj Altise, *Za Marksa*, str. 223. Videti takođe istog autora: „Treba bi jednog dana ići u detalje i dati objašnjenje ovog teksta reč po reč: zapitati se o teorijskom položaju i teorijskoj ulozi ključnog koncepta *otučenog rada*; ispitati pojmovni obim ove kategorije; priznati da ona upravo igra onu ulogu koju joj je Marx tada dodelio: ulogu *prvobitne osnove*; ali i da ona ovu

Na nesreću svih tih autora, u *Grundrisse*, pisanim *in tempore non suspecto*⁶⁵, dakle posle čuvenog *Predgovora Prilogu Britici političke ekonomije*, u vreme koje sam Althuse označava kao početak perioda Marxove „zrelosti“, Marx se vraća upravo konceptu otuđenja, i to naširoko! U *Grundrisse* ima mnogo odeljaka koji se tiču otuđenja, što potpuno negira tezu Jahna, Cornija, Bottigellia, Buhra i Althusea. Ne samo što koncept otuđenja nije „pre-marksistički“, već on čini deo Marxovog *instrumentarija*, i to u vreme kada je Marx dostigao svoju punu zrelost. Ako pažljivo čitamo *Kapital*, u njemu ćemo takođe naći na taj koncept, mada je on ponekad lako modificiran.⁶⁶

Evo kako u poglavlju o novcu Marx uvodi u *Grundrisse* problem otuđenog rada: „Govorilo se, a i može se reći, da se lepota i veličina toga (tržišne privrede —

ulogu može da igra samo pod uslovom da je prihvati kao ovlašćenje i zadatak čitave jedne *konceptije čoveka* koja će iz *suštine čovekove* izvesti nužnost i sadržaj bliskih nam *ekonomskih pojmova*. Ukratko, trebalo bi, ispod termina kojima je neizostavno dat *budući smisao*, otkriti smisao koji ih još drži zarobljenicima filozofije koja će na njima oprobavati svoje zadnje privilegije i moći... *Kroz ovaj odnos...* Marx najdalji (sic) od Marxa je ovaj Marx” (*ibid*, str. 135). Šta onda reći o Marxu iz *Grundrisse*?

⁶⁵ U stvari, redakcija *Grundrisse* je izvršena kasnije (K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Vorwort, str. VII? VIII) od redakcije čuvenog predgovora koji bi, prema Althuseu („L'object du Capital”, u *Lire le Capital*, tom II, Paris, Maspero, 1965), bio suština zrelog marksističkog metoda!

⁶⁶ Pored ostalih, videti i sledeće odeljke: „Tako se samostalno i uđinsko obličje, koje kapitalistički način proizvodnje uopšte daje sredstvima za rad i proizvodu rada, naprama radniku razvija blagodareći mašineriji u potpunu suprotnost” (*Kapital*, I, str. 349—350, „Kultura”, 1947). „U četvrtom odeljku, gde smo proučavali proizvodnju relativnog viška vrednosti, pokazalo se: da se u okviru *kapitalističkog sistema* svi metodi za uvećanje društvene snage rada izvode na račun individualnog radnika, da se sva sredstva za razvijanje proizvodnje izopćavaju u sredstva za eksploataciju proizvođača i gospodarenje nad njima, da ona od radnika čine bogalja, delimičnog čoveka, da ga ponižuju na običan pribor mašine, da uništavaju sadržinu njegovog rada pretvarajući mu rad u pravo mučenje, da radniku duhovne snage procesa rada čine *tudim* u istoj meri u kojoj se nauka prisajedinjuje tome procesu kao samostalna snaga...” (*ibid*, str. 540). „Pošto je pre njegovog ulaska (ulaska radnika, *E. M.*) u proces njegov vlastiti rad *otuden* od njega, prenet na kapitalistu i pripojen kapitalu, to se on za vreme procesa stalno *opredmećuje u tudem proizvodu*” (*ibid*, str. 469). „Kapital se sve više pokazuje kao društvena moć, čiji je funkcioner kapitalista, i koji više ne stoji ni u kakvom mogućem odnosu prema onome što može da stvori rad pojedinačne individue — ali kao *otudena* osamostaljena društvena moć, koja stoji naspram društva kao stvar i kao vlast kapitaliste pomoću te stvari” (*Kapital*, tom III, glava I, str. 213—4, „Kultura” 1948).

E. M.) ogleda upravo u sledećem: u toj spontanoj međupovezanosti, u tom materijalnom i duhovnom metabolizmu koji je nezavisan od svesti i volje pojedinca, a koji pretpostavlja njihovu nezavisnost i njihovu međusobnu nezainteresovanost. Ta objektivna povezanost je svakako bolja od nedostatka bilo kakve povezanosti ili od čisto lokalne povezanosti koja počiva na krvnoj vezi ili na drevnim, prirodnim odnosima, ili na odnosima dominacije i ropstva. Takođe je potpuno izvesno da individue mogu ovladati svojim društvenim međupovezanostima tek pošto ih prethodno stvore. Ali nije uputno shvatiti tu *objektivnu* vezu samo kao nešto spontano, kao prirodnu osobinu usađenu u individualitet i kao neodvojivu od njegove prirode (u antitezi prema njegovoj svesti i volji). Ta veza je proizvod individuumu. Ona je istorijski proizvod i pripada određenoj fazi njegove evolucije. Sadašnji tuđ i nezavisan karakter te veze *u odnosu* na individuumu samo dokazuje da su oni još u toku stvaranja uslova svog društvenog života, da, polazeći od tih uslova, još nisu počeli da žive u njima. Individuumi primaju tu vezu kao prirodnu u okviru određenih i ograničenih odnosa proizvodnje. Univerzalno razvijeni individuumi, čiji su društveni odnosi, kao njihovi kolektivni odnosi, stavljeni pod njihovu kolektivnu kontrolu, nisu proizvod prirode već istorije. Stepen i univerzalnost razvitka bogatstva (proizvodnih snaga — *E. M.*) u kome *ta individualnost* postaje moguća, pretpostavljaju proizvodnju koja počiva na prometnim vrednostima, a univerzalnost takve proizvodnje stvara ne samo otuđenje individuumu od samog sebe (podvukao *E. M.*) i od drugih, već i opštost univerzalnosti njegovih odnosa i sposobnosti. U ranijim etapama evolucije izgledalo je da je izolovani individuum bio punije razvijen; ovo zbog toga što još nije bio u potpunosti razvio te odnose, niti od njih stvorio društvene snage i odnose koji bi stajali nasuprot njemu. Zato je smešno želiti povratak te prvobitne punoće zato je smešno i verovanje da sa tom potpunom prazninom istorija mora stati (današnja istorija — *E. M.*)...⁶⁶

Da bi se dobila potpuna predstava o ovom odeljku, valja dodati one odeljke iz *Grundrisse* u kojima Marx opisuje potpunu podređenost „živog rada” „opredmećenom radu” („mrtav rad”, postojani kapital),⁶⁷ kao i značajan odeljak u kome Marx razvija razliku između „od-

⁶⁵ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 81—82.

⁶⁶ *Ibid*, str. 582—592.

bojnog" rada, ropskog rada, najamnog rada i slobodnog rada, „privlačnog rada“.⁷⁰

Uostalom, u *Grundrisse* ima mnogo drugih odeljaka u kojima se izričito govori o konceptu otuđenja. Postoji upravo jedan od najznačajnijih odeljaka u kojima se Marx vraća na razliku između *opredmećenja* i *otuđenja*: „Buržoaski ekonomisti toliko robuju pojmovima koji pripadaju određenoj istorijskoj etapi razvitka društva, da im nužnost *opredmećenja* snaga društvenog rada izgleda neodvojiva od nužnosti *otuđenja* tih snaga od živog rada... Nije potrebna posebna pamet da bi se shvatilo da tamo gde polaznu tačku predstavljaju slobodan ili najamni rad što niču na razvalinama ropstva, mašine mogu samo da se *javljaju* nasuprot živom radu, kao vlasništvo otuđeno od njega (radnika — E. M.), kao vlasništvo koje je neprijateljsko prema njemu, tj. da mu se on mora suprotstaviti kao kapitalu. Ali takođe se može lako shvatiti da mašine neće prestati da budu činioци društvene proizvodnje kada, na primer, postanu vlasništvo udruženih radnika.“⁷¹

A, naročito, postoji sledeći odeljak koji skoro doslovno podseća na *Rukopise iz 1844*: „Ali ako se kapital javlja kao proizvod rada, isto tako se i proizvod rada javlja kao kapital — ne više kao prost proizvod, niti samo kao roba koja se razmenjuje, već kao kapital: opredmećen rad kao dominacija, kao snaga dominacije nad živim radom. Proizvod rada se javlja kao *otuđeno vlasništvo*, kao autonomni način postojanja sa kojim se suočava živi rad, kao vrednost koja postoji sama za sebe; proizvod rada, opredmećen rad, uzeo je dušu živog rada i u odnosu na živi rad pretvorio se u neku *stranu silu*. I jedno i drugo stanje su proizvod rada. Sa stanovišta živog rada, čini se da on sada tako deluje u okviru procesa proizvodnje, da se ostvaruje u objektivnim uslovima, istovremeno odbacujući od sebe to ostvarivanje kao tuđu stvarnost, te tako postavlja sebe kao nedovoljan, oskudan kapacitet rada, suočen sa tom *otuđenom stvarnošću* koja ne pripada njemu, već drugima.“⁷²

Prestanimo da citiramo. Iz svih navedenih odeljaka jasno proizilazi *marksistička teorija otuđenja*, koja predstavlja koherentno razvijanje teorije sadržane u *Nemačkoj ideologiji* i koja je dijalektičko prevazilaženje protivurečnosti sadržanih u *Rukopisima iz 1844*.

U primitivnim društvima individuum neposredno obavlja društveni rad. On je skladno uklopljen u svoju

⁷⁰ *Ibid*, str. 505.

⁷¹ *Ibid*, str. 716—7.

⁷² *Ibid*, str. 357—8.

društvenu sredinu, ali ako izgleda „potpuno razvijen“, to je posledica izuzetne suženosti potrebâ kojih je postao svestan. U stvari, materijalno siromaštvo društva, nemoć ljudi pred silama prirode,⁷³ predstavljaju izvore otuđenja, pre svega društvenog (otuđenja *objektivnih* sposobnosti ljudi), ideološkog i religioznog otuđenja.⁷⁴

Uporedo sa sporim napredovanjem društvene proizvodnosti rada postepeno se pojavljuje određeni ekonomski višak. On stvara materijalne uslove za razmenu, za podelu rada i za robnu proizvodnju. Upravo u ovoj potonjoj pojedinac je otuđen od proizvoda svoga rada i od svoje proizvođačke delatnosti, te njegov rad sve više postaje otuđeni rad. To *ekonomsko otuđenje* koje se sada pripaja *društvenom, religioznom i ideološkom otuđenju*, u suštini je rezultat društvene podele rada, robne proizvodnje i podele društva na klase. Sa pojavom države i vidovima nasilja i ugnjetavanja, koji odlikuju odnose među ljudima, ono stvara *političko otuđenje*. To višestruko otuđenje dostiže svoju kulminaciju u okviru kapitalističkog načina proizvodnje: „Pretvaranje svih predmeta u robe, njihova kvantifikacija u fetišku prometnu vrednost (postaje)... intenzivan proces koji deluje na svaki opredmećeni oblik života.“⁷⁵ Ali taj isti

⁷³ Odeljak iz *Grundrisse* (str. 81—82) koji smo prethodno naveli jasno pokazuje da Marx uopšte nije idealizovao primitivnog čoveka, niti ga predstavljao kao oslobođenog otuđenosti. Otuda se Henri Lefebvre (H. Lefevr) vara kada govori o „divnom skladu seoske zajednice“ u kojoj se čovek može prepustiti „svojoj spontanoj vitalnosti“ (*Critique de la Vie Quotidienne*, I, str. 221, L'Arche Editeur, Paris, 1958), tj. kada sledi Engelsa koji je izneo slične ideje u *Poreklu porodice, privatnog vlasništva i države*. Lefebvre je takođe pisao u svom prvom tomu *Critique de la Vie Quotidienne* (Editions Bernard Grasset, 1947, str. 242): „Otuđenje je lišilo život svega što bi mu nekada, u svojoj primitivnoj slabosti, davali sreća i mudrost“; to delo, uostalom, sadrži jedno od najboljih izlaganja marksističke teorije otuđenja. O tome videti takođe: Gajo Petrović, „Marx's Theory of Alienation“, u *Philosophy and Phenomenological Research*, str. 419—426.

⁷⁴ George Novack, „Basic Differences between Existentialism and Marxism“, u *Existentialism versus Marxism*, ed. by George Novack, New York, 1966, Dell Publishing Co, str. 337. Isto videti T. I. Oiserman (*Die Entfremdung als historische Kategorie*): „Čovek je sve više osvajao spontane snage prirode i istovremeno sve više postajao rob spontanih snaga društvene evolucije“ (str. 8).

⁷⁵ Georg Lukacs, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, str. 187, Berlin, 1923, Malik Verlag, Lukacsevo delo, redigovano pre no što je autor mogao pročitati *Rukopise iz 1844* ili *Grundrisse*, predstavlja magistralnu rekonstrukciju Marxhove misli koja se tiče problema otuđenja i postvarenja; ovo uprkos činjenici da u zaključcima ima nekih idealističkih preterivanja.

način proizvodnje stvara, uporedo sa univerzalnošću odnosâ razmene i razvitka svetskog tržišta, univerzalnost ljudskih potreba i sposobnosti, stvara stepen razvitka proizvodnih snaga koje objektivno omogućavaju zadovoljavanje ljudskih potreba, univerzalni razvitak čoveka.⁷⁶ Ukidanje kapitalističkog poretka čini, dakle, mogućim postepeno odumiranje robne proizvodnje, društvene podela rada i osakaćenja ljudi. *Otuđenje ne biva „ukinuto” jednim jednim događajem, isto onako kao što se nije ni odjednom pojavilo. Ono odumire postepeno, upravo kao što se i postepeno pojavilo.* Ono nikako nije „usidreno” u „ljudsku prirodu” ili u „ljudsku egzistenciju”, već u *specifične* uslove rada, proizvodnje i ljudskog društva. Stoga je moguće predvideti i precizirati uslove neophodne za njegovo odumiranje.

Sada bolje shvatamo društveni *smisao* tri mistifikatorska tumačenja odnosâ između *Rukopisa iz 1844.* i *Kapitala*, tri pogrešna tumačenja odnosâ zrelog Marxa prema antropološkom konceptu otuđenog rada. Ta tumačenja odražavaju *istorijske uslove* i *određene društveno-ekonomske* sadržaje koji osvetljavaju pojavu tog koncepta, nezavisno od toga što su *Rukopisi iz 1844.* objavljeni 1932. godine.

Posle fenomenalnog uspona marksistički nadahnutog radničkog pokreta, buržoazija je nastojala da prisvoji Marxa i da ga potpuno privede Hegelu. Isto tako ona pokušava da učini bezopasnim revolucionarni, eksplozivni značaj Marxovog učenja; ona želi da ga reintegriše kao „mislioca” i „filozofa” u kapitalistički svet koji je izgrađen ako ne kao „najbolji od svih svetova”, a ono bar kao najmanje loš od mogućih svetova.

Reformistička socijaldemokratija ide u stopu za buržoazijom. Ali njoj je teže da izjednači Marxa iz vremena kada je pisao rane radove sa Marxom koji je pisao *Kapital*. Socijaldemokratija odavno pokušava da prikrije revolucionarnu prirodu Marxovog dela; ona to čini bra-

⁷⁶ Ne delimo mišljenje Gaja Petrovića (*op. cit.*, str. 422—423), prema kojem je otuđenje odsustvo ostvarivanja *istorijski sivo-renih* ljudskih mogućnosti. Ako bi bilo tako, onda bi primitivni čovek (on je zaista ostvarivao mogućnosti koje su postojale u toj epohi) bio stvarno oslobođen otuđenosti, a to je suprotno onome što tvrdi sam Petrović. Tipičan primer otuđenosti u domenu potreba predstavlja svestan pokušaj američkog buržoaskog društva da „vrati ognjištu” fakultetski obrazovanu ženu. Svrha tog pokušaja je da se podstakne prodaja električnih uređaja za domaćinstvo, nameštaja itd. Posledica se ogleda u izazivanju stvarne atrofije intelektualnih sposobnosti, „postepene dehumanizacije” žena (Bethy Friedan, *The Feminine Mystique*, Penguin Books, 1965, passim).

neći mehanicističko tumačenje Marxovog dela. Zadatak obaranja kapitalističkog načina proizvodnje poveren je „neiscrpnom razvitku proizvodnih snaga”, a ne organizovanoj akciji proleterijata.

Međutim, ideologija socijaldemokratije mora promeniti svoju sadržinu, pošto su ekonomska kriza iz 1929—33. i uspon fašizma svima jasno pokazali da nikakav *neminovan* uzročni odnos ne vodi od neposrednog sukoba između stupnja razvitka proizvodnih snaga i kapitalističkih odnosâ proizvodnje do pojave socijalizma. Pošto je dugo prezirala Marxove rane radove⁷⁷, ona odjednom u njima traži nadahnuće da bi „moralnu poruku” istovremeno suprotstavila očajničkoj stvarnosti kapitalizma, socijalističkoj revoluciji za koju se nikako ne želi opredeliti, kao i degeneraciji te revolucije u Sovjetskom Savezu za vreme staljinizma. Otuda smo već četvrt veka svedoci da su *Rukopisi iz 1844.* veoma omiljeni u socijaldemokratskim krugovima; tu modu prati svesno nastojanje da se otupi revolucionarna poruka sadržana u *Rukopisima*.⁷⁸

Kao naslednik koji prevazilazi nemačku klasičnu filozofiju, Marx je „oslobođen” odgovornosti za zločine staljinizma, isto kao što se „antropološki humanizam” mladog Marxa suprotstavlja „ekonomizmu” „Marxa iz zrelih godina”. Marxa „rehabilituju” da bi ga mogli okrenuti protiv međunarodnog komunističkog i revolucionarnog pokreta.

Doduše, sovjetska stvarnost u vreme staljinizma bila je takva da se koncept otuđenog rada neminovno izjednačavao sa tekućom slikom te stvarnosti. Budući da je bio suviše eksplozivan, taj koncept je izgledao neprihvatljiv rukovodiocima i ideolozima tog režima. „U sovjetskom društvu se više nije moglo, niti trebalo postavljati pitanje otuđenja. Taj pojam je trebalo da nestane po naređenju sa višeg mesta, iz državnih razloga.”⁷⁹ Otuda pokušaji da se izobličie rani radovi, poput *Rukopisa iz 1844.*: počinje time što se oni ne objavljuju

⁷⁷ N. I. Lapin, *Der junge Marx im Spiegel der Literatur*, str. 72—75.

⁷⁸ Victor Leemans, *De jonge Marx en de marxisten*, str. 126—130 i al. Autor koji je lišen lingvističke opreznosti, tako svojstvene socijaldemokratima, vidi u Marxovoj revolucionarnoj volji za *akcijom*, odnosno u njegovoj političkoj *praksi* — njegov iskonski greh i temeljnu protivurečnost Marxovih ranih radova. Ne može se biti jasniji...

⁷⁹ Henri Lefebvre, *Pedgovor* drugom izdanju prvog toma *Critique de la Vie Quotidienne*, Paris, L'Arche, 1958, str. 63.

in extenso u jednom izdanju.⁸⁰ Otuda nastojanja da se umanji koncept otuđenja, da se neuvijeno proglasi „premarksističkim”.

Oni koji su sveli marksizam na nivo vulgarne apologetike politike staljinističkog režima bili su usled toga nesposobni da odgovore na izazov idealističkih ili egzistencijalističkih tumačenja *Rukopisa iz 1844.*

Što se tiče marksista koji, s jedne strane priznaju mistifikatorski karakter tog pokušaja, ali koji, s druge strane, natsoje da sačuvaju svoje mesto u zvaničnoj ortodoksiji, oni se izvlače na taj način što celog zrelog Marxa stavljaju u mladog Marxa i tako često dolaze do rezultata sličnih rezultatima buržoaske pseudokritike.

(Ernest Mandel, *La formation de la pensée économique de Karl Marx*, Maspero, Paris, 1967, str. 151—179.)

Preveo Zoran Jovanović

konceptije socijalizma u trećem svetu

⁸⁰ Louis Althusser se opravdano žali na činjenicu što nijedan ekonomist nije kao filozof proučio *Rukopise iz 1844.*, odnosno što ih nijedan filozof nije proučio kao ekonomista. Ali to cepanje u interpretaciji nije bez veze sa činjenicom da su u DDR dugo vremena objavljivali prva tri rukopisa odvojeno od četvrtog, tj. da je prvo integralno rusko izdanje *Rukopisa* objavljeno u SSSR tek 1956! (Gunther Hillmann, „Zum Verständnis der Texte”, str. 203—4, 240, u K. Marx, *Texte zu Methode und Praxis*, II, Rowohlt-Verlag).

Julius K. Nyerere

SLOBODA I SOCIJALIZAM

Tanganjikanska afrička nacionalna unija se formalno opredelila za socijalizam od kada je revidirala svoj statut, neposredno pošto je Tanganjika stekla nezavisnost u decembru 1961. godine. Više zakona i političkih odluka donesenih od različitih vlada — i pre i posle unije sa Zanzibarom — odrazilo je to opredeljenje. Ipak, postepeno je postalo jasno da je odsustvo opšteprihvaćenog i shvaćenog stava o filozofiji izazvalo probleme, a neke akcije vlade i Partije imale su za posledicu ohrabrivanje neosocijalističkih institucija, vrednosti i ponašanja. Ovo se događalo zbog toga što naše široko opredeljenje za socijalizam nije bilo shvaćeno. Stoga usvajanje Aruške deklaracije¹ početkom 1967. godine znači za Tanzaniju značajan korak napred. Jer ova Deklaracija, zajedno sa političkim izjavama, koje su usledile, daje neku definiciju zahteva naše zemlje, naročito od njenih rukovodilaca.

Ali Aruška deklaracija je samo početak. Tanzanija sada nije socijalistička zemlja; ona je samo zemlja čiji se narod čvrsto opredelio za izgradnju socijalizma. Stvarni rad je tek počeo. Jer socijalizam se ne gradi vladinim odlukama niti aktima parlamenta; zemlja ne postaje socijalistička nacionalizacijama i velikim nacrtima na papiru. Izgraditi socijalizam je teže od toga i traje mnogo duže.

¹ Aruša — grad na severu Tanzanije, u kome je na godišnjoj konvenciji Partije 1967. godine usvojen program „Socijalizam i oslanjanje na sopstvene snage“, poznat i kao Aruška deklaracija.

UJAMAA JE TANZANIJSKI SOCIJALIZAM

Šta socijalizam znači za nas? Kako se mi možemo kretati ka njemu? Odgovor na ova pitanja je na izvestan način sadržan u reči koju smo izabrali da opišemo naš cilj. Jer izbor reči „Ujamaa” (čita se: uđamaa — *pr. prev.*) za definisanje naše socijalističke politike nije bio nimalo slučajan; niti je ova reč uzeta samo iz želje da se nađe swahili² naziv za reč socijalizam. Swahili je jezik u razvoju i nastavlja da usvaja strane reči kada je to potrebno; zaista, mi govorimo o politici nekih drugih zemalja da su „Kisoshialisti”.³ Reč „Ujamaa” je bila odabrana iz specijalnih razloga. Prvo, to je afrička reč i na taj način ističe afrički karakter politike koju name- ravamo da sledimo. Drugo, njeno književno značenje je „porodica”, tako da to unosi u svest našeg naroda ideju uzajamne povezanosti u porodici kako je mi poznajemo.

Upotrebljavajući reč „Ujamaa”, dakle, mi izjavlju- jemo da za nas socijalizam uključuje izgradnju na osno- vama naše prošlosti i, takođe, izgradnju prema našim sopstvenim zamislima. Mi ne uvozimo u Tanzaniju stra- nu ideologiju pokušavajući da na taj način zbrisemo naše istaknute društvene karakteristike. Mi smo svesno odlu- čili da kao društvo rastemo iz naših sopstvenih korena, ali u određenom pravcu i prema određenoj vrsti cilje- va. Mi to činimo isticanjem karakteristika naše tradicio- nalne organizacije i nastavljammo ih tako da one mogu obuhvatiti mogućnosti moderne tehnologije i osposobiti nas da se suočimo sa izazovima života u svetu dvade- setog veka.

Ovo isticanje razvoja iz tradicionalnih osnova dru- štenog života znači da ćemo mi pokušati da stvorimo nešto što će biti jedino naše i metodama koje mogu biti jedinstvene za Tanzaniju. Ovo ne obezvređuje naše izja- šnvanje da izgrađujemo socijalizam.

Socijalizam je internacionalan, njegove ideje i vero- vanja odnose se na čoveka u društvu, ne samo na tan- zanijskog čoveka u Tanzaniji, ili afričkog čoveka u Africi. Ali baš zato što je univerzalni koncept on se mora odnositi i na tanzanijskog čoveka u Tanzaniji. I, ako je to tako, mora biti sposoban da nam daje pravac ovak-

² Swahili — jezik kojim se govori u Tanzaniji, Keniji, Zam- biji, Ugandi, Kongu, itd. Swahili je fonetski jezik, njim se služi oko 45 miliona stanovnika i po broju ljudi koji njime govore predstavlja 12. jezik u svetu.

³ Socijalističke — na jeziku swahili.

vima kakvi smo — kakvima nas je načinila naša geogra- fija i istorija. On ne sme tražiti da se čovek premodelira na jedinstven šablon, bez obzira da li je rođen u Uzana- kijju ili Hunanu, Kalčesteru ili Upsali. Univerzalnost so- cijalizma postoji samo ako može da uzme u obzir raz- like između ljudi i bude podjednako vredan za sve njih. I on to može. Jer, univerzalnost socijalizma ne implicira prostu, svetsku uniformnost socijalnih insti- tucija, društvenih navika ili društvenog jezika. Nema razloga da tuce potpuno socijalističkih društava ima tuce različitih metoda organizovanja, tuce različitih tipova običaja u društvenim odnosima i tuce različitih sti- lova političkog saopštavanja i opisivanja. Svakako nije neophodno oslovljavati se sa „drug” da bi neko bio socijalista; nije neophodno u socijalističkom društvu insistirati na ceremoniji građanskog braka; nije po sve- mu izvesno da je centralizovana ekonomija svojstveni deo socijalističke organizacije. Ja sam ubeđen da će se socijalistička društva u različitim delovima sveta razli- kovati u mnogim aspektima i kada budu u potpunosti razvijena, umesto što su, kao sada, na različitim stepe- nima puta u socijalizam. Razlike između ovih društava odraziće kako način njihovog razvoja tako i njihove istorijske tradicije.

Bilo bi apsurdno sugerirati da, pošto će postojati razlika između socijalističkih društava u različitim delo- vima sveta, „socijalizam” nema značenja, ili da je isuviše neodređen koncept da bi razumno bio prihvaćen kao društveni cilj mlade zemlje. Jer, postoje izvesne univer- zalne vrednosti i suštinske karakteristike koje će se naći u svakom socijalističkom društvu, a koje se neće naći u nesocijalističkim društvima. Baš postojanje ovih vrednosti i karakteristika određuje socijalističko dru- štvo. One se ne moraju nužno naći u društvu koje još stvara socijalizam; društvo u prelaznoj fazi je, po defi- niciji, daleko od cilja. Ali što se više ovih vrednosti i karakteristika može uočiti u radu neke zajednice utoliko je bliže da ona postane socijalistička. Razmak između realnosti i cilja pokazaće udaljenost koja se mora preći i posao koji još treba da se uradi. Kratko ispitivanje ovih suštinskih elemenata socijalizma pokazaće onima koji poznaju Tanzaniju obim napornog rada koji naša zemlja tek treba da izvrši.

ŠTA JE SOCIJALISTIČKO DRUŠTVO

Šta treba da tražimo kada pokušavamo da odredimo da li je određeno društvo socijalističko? Koje su to univerzalne karakteristike i vrednosti koje bi istakle razlike u institucijama i organizaciji u socijalističkom društvu?

Prvo i centralno je da je u socijalizmu Čovek svrha svih društvenih aktivnosti. Služenje Čoveku, unapređenje njegovog humanog razvitka je u stvari svrha samog društva. Nema druge svrhe iznad ove; nema glorifikovanja „nacije“, nema povećanja proizvodnje — ništa nije značajnije za socijalističko društvo od prihvatanja da je Čovek opravdanje njegovog postojanja.

U izvesnom smislu sve druge karakteristike socijalizma proizilaze iz ove. Ali u pogledu istorijskog razvitka čovečanstva još jedna stvar mora da bude kategorično konstatovana. Reč „Čovek“ za socijalistu znači svi ljudi — sva ljudska bića. Muški i ženski; crni, beli, smeđi, žuti; dugonosi i kratkonosi; obrazovani i neobrazovani; mudri i glupi; jaki i slabi; sve ove i sve ostale razlike između ljudskih bića su irelevantne u odnosu na činjenicu da su svi članovi društva — sva ljudska bića koja su njegova svrha — jednaki.

Jednakost ljudi može ili ne može biti prihvatljiva za naučno dokazivanje. Ali njeno prihvatanje kao osnovno shvatanje života u društvu je srž i suština socijalizma. Niko ko preispituje svoje verovanje u jednakost ljudi nije stvarno socijalista. Društvo nije socijalističko ako svojom organizacijom ili svojom praksom vrši diskriminaciju, ili dozvoljava diskriminaciju između svojih članova po osnovi porekla, mesta rođenja, izgleda, religioznih verovanja ili bilo koje druge stvari, izuzev njegovog ponašanja prema ostalim članovima. Postojanje rasizma, plemenskog podvajanja ili religiozne netolerancije znači da društvo nije socijalističko — bez obzira na druge atribute koje može imati. Društvo u kome se svi članovi jednako tretiraju verovatno će biti socijalističko, jer je socijalistička organizacija stvarno sredstvo pomoću koga se različitost čovečanstva usmerava zajedničkoj koristi svih ljudi. Socijalizam kao sistem je u stvari organizacija ljudskih nejednakosti koja služi njihovoj jednakosti. Njihova jednakost je socijalističko ubeđenje.

Može se očekivati da održavanje ljudskog dostojanstva proizilazi automatski iz ovih dveju osnovnih karakteristika socijalističkog društva. Jer, društvo ne može

prihvatiti degradiranje ili ponižavanje sopstvenog cilja; društvo u čijem središtu je čovek unapređivaće dostojanstvo i razvoj ka savršenstvu svih ljudskih bića koja su njegovi članovi. Zaista, u ovoj stvari ono ne može povući granice oko sebe. Socijalističko društvo će nastojati da unapredi ljudsko dostojanstvo, i makoliko bila ograničena njegova snaga u ovom pogledu, ono nikad ne može delovati na takav način da bude odgovorno za negiranje dostojanstva bilo kog čoveka.

Demokratija je druga suštinska karakteristika socijalističkog društva. Jer, jednakost ljudi se mora odraziti u političkoj organizaciji; svako mora biti ravnopravan učesnik u upravljanju svojim društvom. Bilo koja sredstva da se koriste da bi se ostvarili ovi principi, narod (u značenju svih članova društva ravnopravno) mora biti suveren i mora biti u mogućnosti da koristi svoj suverenitet bez izazivanja raspada zakonitosti i reda ili upravljanja u svom društvu. Drugim rečima, moraju postojati neki mehanizmi pomoću kojih će narod ostvariti svoju volju na miran način i izvršiti promene u vladajućim zakonima; on takođe mora biti i u stanju da promeni lica na rukovodećim položajima, u okvirima normalnog funkcionisanja društvenog sistema. Teško je sagledati kako ovo može da se ostvari bez postojanja nekog sistema slobodnih izbora ako je društvo tako veliko da je direktna demokratija (direktno upravljanje celog naroda) nemoguća. Ali izbori nisu početak i kraj demokratije. Sloboda naroda da izabere svoje predstavnike je značajna, ali je isto toliko značajno da predstavnici naroda poseduju slobodu i moć da vrše stvarnu kontrolu nad sektorima društvene organizacije za koje im je poverena odgovornost. I nijedna od ovih stvari nije moguća ukoliko svaki drugi aspekt društva — njegova ekonomska, socijalna i pravna organizacija — nije tako postavljena da služi ljudskoj ravnopravnosti. Politička demokratija koja postoji u društvu velikih ekonomskih ili socijalnih nejednakosti je najblaže rečeno nesavršena, a u najgorem prazna laž.

Socijalističko društvo će, dakle, činiti radnici — i jedino radnici. Svaki član će svojim radom doprineti ukupnom bogatstvu, blagostanju stvorenom od strane društva i primiti zauzvrat proporcionalno svom naporu i doprinosu dobrobiti zajednice. Samo mala deca, ljudi i žene koji su suviše stari da rade i bolesni izuzeti su od obaveze da rade. Svakom drugom pripada ova obaveza i pravo. Jer rad nije samo dužnost prema društvu; to je takođe pravo svakog ljudskog bića, i svako ko je

lišen mogućnosti da čini nešto korisno za sebe, svoje sugrađane i svoje društvo, treba i zaslužuje neku nadoknadu. Detetu je potrebna hrana, ljubav i pažnja; to je očigledno i van diskusije. Bolesnim i sakatim je potrebno dati priliku da rade prema svojim mogućnostima i dobrovoljan prilog u hrani, odeći i smeštaju jer nisu sposobni da ih stvore za sebe. Društvo ima takođe i odgovornost prema svakom licu koje lišava mogućnosti zarade za život. U socijalizmu ne može postojati grupa „stalno nezaposlenih”; ali tehnološke promene i ekonomska fleksibilnost, koja mora postojati u zajednici koja se razvija, može dovesti do toga da je nekim pojedincima potrebno izdržavanje dok su na novom stručnom osposobljavanju, ili — specijalno u zemlji kao što je Tanzanija — do prve žetve, kad se vrata na zemlju.

Osim ovih grupa, međutim, svako će u socijalističkom društvu biti radnik. Ako nije tako socijalizam ne može da postoji; propao bi zbog svog siromaštva. Reč „radnik” u ovom kontekstu odnosi se na bilo koga ko radi; to može biti seljak koji radi na sopstvenom imanju, član seoske kooperative ili žena koja čuva svoju malu decu i vodi domaćinstvo. Niko od ovih ljudi ne prima platu za svoj rad, ali oni doprinose ukupnom proizvodu dobara i blagostanja bogatstva. Nije ni potrebno praviti razliku između nadničara čiji posao zahteva veći fizički napor i nekoga ko radi u kancelariji ili snosi menadžersku ili profesionalnu odgovornost. Svi koji doprinose društvu svojim radom radnici su.

Iz ovoga izlazi da u socijalističkom društvu neće biti eksploatacije čoveka nad čovekom. Neće biti „gospodara” koji sede u dokolici dok ostali rade na njihovom imanju ili u fabrikama. Niti će biti velike razlike u dohotku različitih članova društva. Pitanje je da li jedan izrazito pametan čovek ili izrazito vredan čovek doprinosi društvu više nego neko ko nema ove kvalitete, i da li zato ima pravo da primi veći dohodak. Ali može li bilo koji čovek da uradi posao koji je 100 puta vredniji od rada drugoga? Tačno je da su radniku za neke poslove, da bi se stvarno uradili potrebne posebne pogodnosti; nastavniku ili činovniku, na primer, potrebno je mesto gde može da proučava na miru, da može da dođe do određenih knjiga, itd. Ali zar je ikome potrebna palata dok drugi dobija samo „ležaj”?

Postoji, međutim, drugi oblik eksploatacije koji socijalističko društvo treba da izbegava, a kome može biti posebno sklono. Čovek koji obmanjuje drugove svojim nepoštovanjem, koji ne uradi svoj dnevni posao, koji ne saraduje sa svojim drugovima zbog svojih ličnih

interesa — eksploatiše druge ljude. Društvo ima isto toliko pravo i dužnost da spreči ove oblike eksploatacije, koliko mora da sprečava i eksploataciju koja proizilazi iz individualnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i razmenu.

Ovo je druga karakteristika socijalističke zajednice. Ova zajednica je tako organizovana da su oruđa za proizvodnju i mehanizmi razmene čvrsto pod kontrolom ljudi. Kontrola u ovom kontekstu ne znači samo propis u negativnom smislu koji bi sprečavao ljude da urade izvesne stvari. Ona isto tako znači moć da se urade pozitivne stvari — da se proširi fabrika, da se sagradi nova na određenom mestu, da se investira u siromašnije preduzeće, itd. Skoro je sigurno da će ovo normalno dovesti do javnog vlasništva baš ključnih tačaka privrede i zato se očekuje da se socijalističko društvo razlikuje od nescijalističkog po vlasništvu u privredi. Međutim, možda neko određeno društvo može pronaći druga sredstva obezbeđivanja efikasne i pozitivne kontrole u svojoj privredi da spreči eksploataciju. Ovo bi bilo neobično, ali ako ono to može takvo društvo bi se moglo priznati kao socijalističko, pod uslovom da postoje druge osnovne karakteristike socijalizma.

Možda je potrebno dodati da može biti više tipova javnog vlasništva i da to ima svoju svrhu. Svrha je osigurati da ne bude eksploatacije u ekonomici i da ona ne sadrži ugrađenu tendenciju ka nejednakosti. Tako, može postojati vlasništvo naroda preko njegove izabrane centralne vlasti, ili lokalne vlasti, ili može biti ispoljeno preko kooperativa, ili drugih organizacija grupe. Odgovarajuća forma bi varirala kako prema tehnologiji tako i prema drugim aktivnostima i željama društva. Suštinska stvar je da ni pojedinac ni grupa pojedinaca ne budu u položaju da diriguju bilo društvu u celini bilo drugim pojedincima posredstvom ekskluzivne kontrole instrumenata koji su neophodni za uvećanje dobrobiti zajednice.

Očigledno, ovo ne isključuje privatno vlasništvo nad stvarima koje pripadaju individualnom radniku ili porodici. Takva sugestija je istaknuta da uplaši skromne ljude i da zavede one koji traže alternativu socijalnih zala kapitalizma. Seljak može posedovati svoju motiku, stolar može posedovati svoju testeru; svaki radnik može posedovati alatku kojom se sam služi kao dodatkom svojim rukama. Slično, porodica može posedovati kuću u kojoj živi, nameštaj i opremu koja poboljšava komfor njenih članova, itd. Pitanje javnog vlasništva javlja se kada ljudi moraju da saraduju zajedno u ostvarivanju

određenog cilja. Kada alatku moraju da koriste dvojica onda je moraju posedovati podjednako; kad je proizvod neophodan za pristojan život drugih oni moraju biti uključeni u kontrolu nad njim. Svaka sugestija da socijalizam znači nacionalizaciju ili vlasništvo zajednice nad svakom stvari potrebnom za život je sugestija glupaka ili zlonamernika.

Postoji i druga avet koja se koristi za zastrašivanje naroda, a to je tvrđenje da u socijalizmu ne postoji individualna sloboda. Cilj socijalizma je da proširi stvarnu slobodu čoveka, da poveća njegove mogućnosti za život u dostojanstvu i dobroti. Značajan deo ovoga je očigledno da će zakoni društva biti poznati, podjednako primenjivani i da narod neće biti podvrgavan arbitrarnoj volji ili progonima od strane službenika društva. Vladavina zakona je deo socijalizma — dok ona ne prevlada ne može prevladati ni socijalizam. Vladavina zakona sama po sebi ne donosi socijalizam, ali bez nje ne može biti socijalizma jer je to izraz ljudske jednakosti u jednom aspektu društvenog života.

Poslednja karakteristika socijalnog društva koja se mora ovde navesti jesu društvene vrednosti koje ono ističe. U feudalnom ili aristokratskom sistemu rođenje je od najvećeg značaja — ako ste rođeni od određenih roditelja vama pripadaju društveni ugled i ekonomske prednosti kao unapred dodeljeno pravo. U kapitalističkom sistemu individualno bogatstvo je najznačajniji, jedini kriterijum za ugled, a takmičarski duh je uzdignut kao najviša društvena vrlina — u praksi ako ne u teoriji. Društvene vrednosti socijalističkog društva biće sasvim drugačije od ovih. Prvo, i organizacija i školovanje će isticati ljudski kooperativni duh, njegovu želju da radi u harmoniji sa prijateljima i susedima — a ne njegovu ličnu agresivnost. Drugo, rezervaće se najviše poštovanje i najviše nagrade za one čiji život najviše služi zajednici, a ne najvećem ličnom prisvajanju. Bogatstvo neće biti kriterijum na osnovu koga će čovek biti ocenjivan od sugrađana. Uspeh u socijalističkom društvu će značiti da je čovek svojom željom da služi i svojim doprinosom blagostanju društva zaslužio poštovanje, divljenje i ljubav svojih sugrađana.

Svi ovi činoci zajedno obeležje su socijalističkog društva. Kada ih sve nađete našli ste društvo koje je socijalističko. Ako nađete samo neke, našli ste društvo koje je delimično socijalističko — ili koje sadrži elemente socijalizma. A kada nađete svesne pokušaje da se ove vrednosti i organizacioni sistem izgrade, našli ste društvo koje ide ka socijalizmu.

I pre i posle Aruške deklaracije vlada i Partija u Tanzaniji su naglašavali potrebu za povećanjem proizvodnje da bi se povećala proizvodnja bogatstava. Mi ćemo nastaviti da radimo, jer u našim uslovima porast količine proizvedenih roba na raspolaganju za socijalne službe, za raspodelu i za investicije je socijalistička svrha. Naša zemlja je u teškoj situaciji zbog svog sadašnjeg siromaštva; ljudi su bolesni, neprosvećeni i žive u vrlo lošim uslovima, jer mi ne proizvodimo dovoljno bogatstva da možemo da se oslobodimo ovih zala. Mi moramo povećati proizvodnju robe ako hoćemo da omogućimo svakome da živi u uslovima ljudskog dostojanstva. Za sada čak ni potpuna jednakost u raspodeli raspoloživog bogatstva ne bi to učinila; naš nacionalni dohodak po glavi stanovika je negde između 400 i 460 šilinga godišnje. Povećanje proizvodnje mora imati vrlo visok prioritet u našim socijalnim planovima; to je kamen-temeljac svih ostalih naših ambicija.

Potrebno je ovo naglasiti, jer proizvodnja bogatstava samo radi proizvodnje nije socijalistički cilj. Cilj proizvodnje mora uvek biti unapređenje i dobrobit čoveka; roba se mora proizvoditi jer je korisna i poboljšava život. Tanzanijcima to izgleda očigledno; zaista, većina tanzanijskih građana može se začuditi o čemu ja to pričam, jer to je tako očigledno da će više hrane, cigala, crepova, štednjaka, stolica, stolova, kreveta, odeće i tako dalje, poboljšati život. Ipak, mi smo još uvek u opasnosti da budemo zaslepljeni slikom „bogatstva“ predstavljenom potrošnom robom koja se oglašava u stranim časopisima (čak i u tanzanijskim), ili u filmovima itd. Još uvek smo u opasnosti da prihvatimo ideju da je najveća proizvodnja potrošne robe kriterij po kome nacija ili ekonomski sistem treba da se ocenjuje.

Socijalista ne gleda na stvari na taj način. On postavlja pitanje — kakva vrsta proizvodnje? Šta je to što se proizvodi? Pod kojim uslovima? I kakav efekat ona ima na bilans, na društvo u celini?

Za socijalistu zato nije vrlina „stvaranje tržišta“ za nešto što ljudima nikada nije padalo na pamet da požele i što im zaista nije ni potrebno, a sa čijom proizvodnjom neko želi da ostvari dobit.

Ovo se stalno dešava u kapitalističkim društvima; to je njihov sastavni deo. Ima mnogo primera koji bi se mogli navesti, spomenuću samo dva. U nekim društvima je stvar ponosa, rečeno mi je, da se kupi električna četkica za zube — očigledno je energija koju zahteva

pranje zuba van moći dobro hranjenih ljudi i žena! Još nepotrebnija stvar koju su proizvođači pokušali da nagovore ljude druge kapitalističke zemlje da kupe, jeste nešto što se zove „non-spill” — tacna, za koju se kaže da je možete ljuljati a da se iz čaša koje se na njoj nalaze ne prospe ni kap tečnosti. Reklame za poboljšanje prodaje ovakvih stvari su normalan deo kapitalističkog društva — njihove novine, televizija itd. čine sve da ubede ljude da će biti „staromodni” ako ne poseduju određenu stvar. Drugim rečima, pokušava se da se ljudi učine nezadovoljnim ako nemaju stvar koja se želi „progurati”, tako da je ljudi kupuju ako imaju novaca. Ovo se naziva „stvaranje tržišta”, a „stvaranje tržišta” se smatra sastavnim delom „progresa”, povećanja nacionalnog dohotka i „slobodnog potrošačkog izbora”.

Socijalista neće biti impresioniran takvim vrednostima, čak ni pričama ljudi koji „koriste svoju slobodu potrošača”, ako se u isto vreme kad se ove stvari proizvode i prodaju, druge ljudske vrednosti ignorišu ili žrtvuju. Jer, neverovatna je stvar da u istim zemljama koje ohrabruju ovu vrstu „stvaranja tržišta” ljudi žive u uslovima velikog siromaštva, fondovi obrazovanja su prazni, a besplatna bolnička nega za sve se smatra suviše skupom da bi je društvo finansiralo! Proizvodnja bogatstva u korist čoveka — tj. proizvodnja sa socijalističkim ciljevima — imala bi prilično drugačije rezultate. Električne četkice za zube i „non-spill” tacne — ako bi se uopšte proizvodile — ne bi se proizvodile dok se ove osnovne potrebe ne bi zadovoljile.

Za socijalistu prioritet u proizvodnji mora imati proizvodnja i distribucija takvih roba koje će omogućiti svakom članu društva da ima dovoljno hrane, odeće i stan za pristojan život. Druga roba bi se proizvodila samo ako bi na neki način ubrzali dolazak dana kada bi taj cilj bio postignut. Osim ovih osnovnih potreba čoveka, socijalističko društvo bi stavilo naglasak na proizvodnju društveno-korisne robe. Ono bi se koncentrisalo na bolje mogućnosti obrazovanja, medicinske nege, mesta za društvene aktivnosti kao što su biblioteke, centri društvenih zajednica, parkovi itd. Ono bi isto tako odvojilo sredstva za društvene vrednosti koje nemaju ništa zajedničko sa proizvodnjom — kao poboljšanje radnog vremena i uslova rada, ili održavanje i poboljšanje prirodnih lepota sveta u kome živimo. Naravno, izvesna pažnja, novac i energija mora se ulagati u ove nepotrošne proizvode čak i pre nego što je osnovni posao završen, jer oni imaju uticaja na način kojim će ljudi moći da žive. Tako, na primer, kada se grade nove kuće potrebno

je planirati javne prostore i ostaviti mesta za zgrade za društveni život, čak i ako ih ne možemo izgraditi odmah; potrebno je obezbediti minimum obrazovnih i zdravstvenih usluga, koliko se može; važno je uložiti onaj minimum novčanih sredstava koji je potreban da se spreči uništavanje prirodnih lepota ili životinjskog sveta koji se nikada ne bi mogli nadoknaditi ako bi se jednom dozvolilo da nestanu.

U socijalističkom društvu zato čovek kao potrošač nije „kralj”. Umesto toga, čovek je priznat kao ljudsko biće koje zahteva poštovanje ljudskog dostojanstva, koje je potrošač i privatno i društveno, a koje je istovremeno i proizvođač. Jer socijalizam podrazumeva prihvatanje činjenice da čovekov život u društvu ne može biti podeljen na deliće. Čoveku je važan život u celini; ako gladuje, ne vredi očekivati od njega da bude srećan zato što ima slobodu da bira svakih nekoliko godina, ili, ako se dobro hrani, ne vredi očekivati od njega da bude srećan kao rob. U socijalističkom društvu ljudi se okupljaju da pokušaju da organizuju društvo u kome žive tako da se sve njihove različite potrebe i sve njihove zajedničke društvene vrednosti razmotre, da se da prednost onima koje su najhitnije — ali da se nijedna ne uništi.

Najhitnija stvar u Tanzaniji je povećanje proizvodnje i bogatstva, tako da ceo naš narod može pristojno da živi. Ali ne možemo dozvoliti da ova potreba uništi našu veru u ljudsku jednakost i ljudsko dostojanstvo. Naprotiv, moramo organizovati našu ekspanziju bogatstva tako da se pruži maksimum moguće pažnje ovim ostalim vrednostima.

SOCIJALIZAM JE SVETOVAN

Činjenica da se socijalizam bavi svim aspektima čovekovog života u društvu ne znači da čovek, kao pojedinac, prestaje da postoji. Svaka osoba je jedinstvena; postoje stvari koje jesu, i moraju biti, njegove privatne. Društvo ima pravo da, gde je potrebno, reguliše, ohrabri ili obeshrabri one akcije pojedinaca koje utiču na druge članove društva. Ono nema ništa u odnosu na stvari koje su po svojoj prirodi ili metodu potpuno lične. Kad čovek ispuni svoje obaveze prema društvu, nema nikakve veze sa socijalizmom da li on provodi svoje slobodno vreme slikajući, igrajući, pišući poeziju, igrajući fudbal ili prosto sedeći. Niti se socijalizma tiče da li je, ili nije, pojedinac u svom svakodnevnom životu inspirisan verom

u boga, niti da li pohađa ili ne pohađa mesta religioznih molitvi, ili se moli negde na drugom mestu.

Socijalizam je zainteresovan za čovekov život u *ovom* društvu. Čovekov odnos prema bogu je njegov, i samo njegov; njegovo verovanje u zagrobni život je njegova lična stvar. Ove stvari nemaju nikakve veze ni sa kim drugim sve dok on ne dozvoli sebi aktivnosti koje nepovoljno utiču na slična lična prava drugih članova društva. Tako, na primer, čovekovo uverenje da treba da se moli u određene sate dana ili noći, bez obzira gde bio, njegova je stvar i niko nema pravo da se meša. Ali religiji koja bi zahtevala ljudske žrtve, ili eksploataciju ljudi, ne bi se moglo dozvoliti da sprovodi ovakvu praksu.

Zainteresovanost socijalizma za organizovanje života na zemlji ne obuhvata razmišljanja o životu negde drugde, ili o čovekovoju duši, ili o načinima ispunjavanja volje boga ili bogova. Socijalizam je svetovan. On nema šta da kaže o tome da li bog postoji ili ne. Naravno, on se oslanja na uverenje o jednakosti ljudi, ali ljudi mogu doći do tog zaključka mnogim putevima. Narod može prihvatiti jednakost ljudi jer veruje da je sve ljude stvorio bog, on može u to da veruje jer oseća da naučni dokazi idu u prilog tom zaključku, ili on to može prihvatiti jednostavno zato što veruje da je to jedini osnov po kome se život u društvu može organizovati bez nepravde. Nije važno zašto se prihvata jednakost ljudi kao osnov društvenog organizovanja; ono što je važno to je da je zaista prihvacena.

Ovo znači da socijalizam ne može zahtevati da njegovi sledbenici budu ateisti. Nema ni najmanje potrebe da ljudi pre nego što mogu postati socijalisti proučavaju metafiziku i rešavaju da li postoji jedan bog, više bogova, ili da boga uopšte nema. Nema potrebe pokušavati i zaključivati da li postoji zagrobni život i kakav, pre nego što možete postati socijalista. Ova pitanja su važna za čoveka, ali irelevantna za socijalizam; pokušaj da se ona ubace u diskusiju o socijalizmu jednostavno unosi neslogu među socijaliste, i tako slabi borbu za ciljeve kojima svi teže. Ono što je važno u socijalizmu i za socijaliste jeste da se zalažete za određenu vrstu društvenih odnosa na ovoj zemlji. Zašto se zalažete, to je vaša stvar. Nema nikakve oprečnosti između socijalizma i hrišćanstva, islama ili bilo koje druge religije koja priznaje jednakost ljudi na zemlji.

Činjenica da su socijalizam i religija dve različite stvari ne znači da je socijalizam antireligiozan. U socijalističkom društvu članovi društva će biti slobodni da

budu religiozni i da pripadaju bilo kojoj religiji koju izaberu; društvo će se truditi da ne donosi odluke koje bi vređale religiozna osećanja bilo kog njihovog člana, ma kako brojno mala grupa bila. Ima slučajeva, međutim, kada ovo neće biti moguće sprovesti — na primer, ako se dovede u pitanje javno zdravlje u naselju zbog izvesne religiozne prakse prilikom sahranjivanja. Ali čak i onda svi naponi bi bili učinjeni da se dođe do sporazuma sa ljudima koji su u pitanju; religiozna shvatanja bi uvek bila uzeta u obzir.

Ova potreba za religioznom tolerancijom proizilazi iz prirode socijalizma. Jer čovekovo religiozno ubeđenje je važno za njega, a svrha socijalizma je Čovek. Socijalizam ne traži jednostavno da služi nekoj apstraktnoj stvari zvanj „narod”; on traži da maksimalno uveća doprinos društva svim pojedincima koji su njegovi članovi. Tako je prevashodno lična priroda religioznih ubeđenja ta koja dovodi do potrebe da se socijalizam kolikogod može ne meša u religiozna pitanja i koja navodi na to da socijalizam treba da bude svetovan. A biti svetovan znači pokušati da se izbegne remećenje duboko ukorenjenih religioznih ubeđenja ma koliko glupa ona izgledala onima koji ne veruju. Nošenje duge kose, podizanje statua religioznim herojima ili svecima, prinošenje vina bogovima, zabrane muzike ili igre — sve ove stvari izgledaju u najmanju ruku irelevantne onima koji ne pripadaju određenoj religiji, ali one su važne onima koji joj pripadaju. I pošto su one važne tim vernicima, socijalističko društvo se neće mešati. Ono neće primoravati ljude da seku svoju kosu, niti će dozvoliti da drugi budu primoravani da nose dugu kosu. Ono neće zabraniti prinošenje vina bogu, mada može zahtevati da se ono prosipa tamo gde neće pokvariti društvenu imovinu. Ono neće primoravati ljude da igraju, čak i ako se društvo složilo da njegovi ljudi treba da služe vojsku koja, normalno, obuhvata i tu aktivnost. Ono će zaštititi statue od namernog oštećenja. Ono će dozvoliti iskreno, svesno neslaganje sa nošenjem oružja, itd. Socijalizam će uvek nastojati da uveća slobodu, a sloboda religije je sastavni deo čovekove slobode.

NE POSTOJI TEOLOGIJA SOCIJALIZMA

Postoji, međutim, očigledna tendencija među izvesnim socijalistima da pokušavaju da osnuju novu religiju — religiju samog socijalizma. Ovo se obično zove „naučni socijalizam” i radovi Marxa i Lenjina se smatraju

kao sveta knjiga u čijem svetlu sve ostale misli i akcije socijaliste treba da ocenjuju.

Naravno, ova doktrina nije predstavljena kao religija; njeni sledbenici se često naročito trude da omalovaže religiju kao „opijum za narod” i predstavljaju svoja ubeđenja kao „nauku”. Ipak, oni govore i ponašaju se na isti način kao i najstroži teolozi. Mi ih nalazimo kako osuđuju aktivnosti jedni drugih jer se one ne slažu sa onim što su sveštenici „naučnog socijalizma” odredili kao pravo značenje, u današnjim uslovima, knjiga pisanih pre više od 100 godina. Mi se svakako brzo približavamo stadijumu kada će svađe između različitih hrišćanskih sektu oko tačnog tumačenja Biblije postati nevažne u poređenju sa svađama onih koji tvrde da su pravi interpretatori marksizma—lenjinizma.

Ovaj pokušaj da se od socijalizma stvori nova religija je apsurdan. On nije naučan i kako nije marksistički — jer ma kako borben i polemičan socijalista Marx bio, on nikada nije tvrdio da je nepogrešivo božanstvo. Marx je bio veliki mislilac. On je dao briljantnu analizu industrijskog kapitalističkog društva u kome je živeo; on je dao dijagnozu njegovih bolesti i zalagao se za izvesne lekove za koje je verovao da će dovesti do razvitka zdravog društva. Ali on nije bio bog. Godine su pokazale da je grešio u izvesnim stvarima, kao što su pokazale da je imao pravo u drugim. Marx nije pisao otkrivenu istinu; njegove knjige su rezultat napornog razmišljanja i napornog rada, a ne božjeg otkrića. Prema tome, nenaučno je pozivati se na njegova dela kao što se hrišćani pozivaju na Bibliju ili muslimani na Kuran.

Radovi Marxa i Lenjina su korisni za socijalistu jer su ovi ljudi mislili o objektivnim uslovima svoga vremena i pokušavali da utvrde akcije potrebne da se dostignu izvesni ciljevi. Mi možemo da učimo iz njihovih metoda analize i njihovih ideja. Ali isto to važi i za mnoge druge mislioe prošlosti. Nije posao socijaliste u 1968. godini da se brani da li su ili nisu njegove akcije ili predlozi u skladu sa onim što su Marx i Lenjin pisali, i trošenje je vremena i energije provoditi sate — ako ne mesece i godine — pokušavajući dokazati da je ono što ste zaključili da je objektivno potrebno zaista u skladu sa njihovim učenjem. Zadatak socijaliste je da sam izmisli najbolji način da se postigne željeni cilj u uslovima koji sada postoje. Njegov posao je da misli kako da organizuje društvo, kako da reši određeni problem, ili kako da sprovede izvesne promene na način koji će istaći važnost čoveka i jednakost ljudi.

Naročito je važno da mi u Africi ovo razumemo. Mi istražujemo naš put ka socijalizmu, i u opasnosti smo da, zavedeni ovom novom teologijom, pokušamo da rešavamo naše probleme prema onome šta sveštenici marksizma kažu da je Marx rekao ili mislio. Ako ovo učinimo, nećemo uspeti. Afrički uslovi se mnogo razlikuju od onih u Evropi u kojima su Marx i Lenjin pisali i radili. Govoriti kao da su ovi mislioci pronašli sva rešenja našh problema, ili kao da je Marx izmislio socijalizam, znači odbaciti humanost Afrike i univerzalnost socijalizma. Marx je zaista mnogo doprineo socijalističkoj misli. Ali socijalizam nije počeo sa njim niti može da se završi u stalnim reinterpretacijama njegovih dela.

Uopšteno govoreći, i uprkos potsojanju malobrojnih feudalnih zajednica, tradicionalno tanzanijsko društvo je imalo mnogo socijalističkih karakteristika. Ljudi sebe nisu nazivali socijalistima i nisu bili socijalisti po svesnim predstavama. Ali svi ljudi su bili radnici, niko nije živeo od znoja drugoga. Nije bilo velike razlike u količini dobara na raspolaganju različitim članovima društva. Sve ovo su socijalističke karakteristike. Uprkos niskog stupnja materijalnog progressa, tradicionalno afričko društvo je u praksi bilo organizovano na osnovi koja je bila u skladu sa socijalističkim principima.

Ovi uslovi još uvek preovlađuju u velikom delu Tanzanije — i sigurno i u mnogim drugim delovima Afrike. Čak i u našim urbanim područjima očekivanje društva da delite što imate sa vašim sugrađanima je još uvek vrlo jako — stvara velike probleme pojedincima! Ove stvari nemaju veze sa Marxom; ljudi nikada nisu čuli za njega. Ipak oni stvaraju osnov na kome moderni socijalizam može da se gradi. Odbaciti ovu osnovu znači prihvatiti mišljenje da Afrika nema šta da doprinese napretku čovečanstva; stvar je za diskusiju da li je jedini način postizanja progres u Africi da odbacimo svu našu prošlost i da nametnemo sebi doktrine nekog drugog društva.

Isto tako ne bi bilo vrlo naučno odbaciti afričku prošlost pri pokušaju izgradnje socijalizma u Africi. Jer naučno razmišljanje znači pronalaženje svih činilaca u datoj situaciji, bez obzira da li vam se sviđaju ili ne, ili da li se uklapaju u pretpostavke. To znači analizirati te činjenice i onda na osnovu njih i ciljeva koje hoćemo da postignemo pronalaziti rešenja problema za koja smo zainteresovani. To je ono što je Marx uradio u Evropi sredinom devetnaestog veka; da je živeo u Sukumalendu, Masailandu ili Ruvumi, on bi napisao

drugačiju knjigu od *Kapitala*, i mogao je biti ništa manje naučan i socijalista. Jer, ako „naučni socijalizam” išta i znači, on može jedino da znači da su ciljevi socijalistički a da vi primenjujete naučne metode izučavanja u izradi odgovarajuće politike. Ako izraz znači to, onda je on jednostavno zamka da se navedu nesmotreni da se odreknu svoje sopstvene prirode i uvedu novu formu ugnjetavanja. Jer naučnik radi da otkrije istinu. On ne tvrdi da je zna, niti teži da utvrdi istinu kao otkrovenje — što je način rada teologa. Naučnik radi na osnovu znanja koja je stekao empirijski i koja se smatraju kao istinita dok nova iskustva ne pokažu suprotno, ili pokažu višu istinu koja dobija primat u određenoj situaciji.

Zato će naučni socijalista, koji je zaista to, početi svoju analizu problema određenog društva sa tačke gledišta toga društva. U Tanzaniji će on uzeti postojanje nekih socijalističkih vrednosti kao deo svog materijala za analiziranje; on će izučavati uticaj kolonijalne ere na ove stavove i na sisteme društvene organizacije; on će uzeti u obzir situaciju u svetu onako kako ona pogađa Tanzaniju. Kad uradi sve to, on će pokušati da formuliše politiku koja odgovara rastu moderne socijalističke države. I mogao bi upravo završiti sa Aruša deklaracijom i ujamaa-politikom.

Naučni socijalista bi mogao sve ovo da uradi sa ili bez poznavanja i razumevanja Marxa i Lenjina — ili pak Sent Simona, Ovena ili Laskog. Poznavanje dela i misli ovih i drugih ljudi može pomoći socijalisti da sazna šta da traži i kako da ocenjuje stvari koje vidi; ali bi ono isto tako moglo i da ga zavede ako nije pažljiv. Isto tako, poznavanje istorije može da mu pomogne da uči iz iskustva drugih; poznavanje ekonomije će mu pomoći da razume neke od sila koje deluju u društvu. Ali ako pokuša da upotrebi bilo koju od ovih disciplina ili filozofija kao jevanđelje prema kome on mora da izradi rešenja — on će pogrešiti. Ne postoji zamena za njegov lični ozbiljan rad i ozbiljno razmišljanje.

Na primer, izučavanje dela starih socijalističkih mislilaca, istorije i ekonomije pokazalo se da je navelo neke ljude da tvrde da Tanzanija može postati socijalistička samo ako prvo prođe kroz etapu kapitalizma. Ipak je teško verovati da su oni razmišljali o objektivnim uslovima ove zemlje kada su došli do tog zaključka. (Isto je tako teško verovati da oni razumeju principe socijalizma — način mišljenja koji on zahteva!). Tanzanija je svakako bila deo zapadnog kapitalističkog sveta

dok je bila pod kolonijalnom dominacijom, ali to je bilo prilično marginalno. Naša nezavisna nacija je svakako nasledila nekoliko kapitalističkih institucija, i neki naši ljudi su prihvatili kapitalističke i individualističke ideje kao rezultat svog vaspitanja ili oponašanja kolonijalnih predstavnika koje su sretali. Ali mase ljudi nisu postale kapitalističke, i nisu prihvatile kapitalističke ideje. Većim delom naša ekonomija nije organizovana na kapitalističkoj osnovi. U stvari, kad god pokušamo da pomognemo Afrikancima da postanu kapitalistički trgovci, kapitalistički farmeri, industrijalci, itd. nalazimo da većina njih ne uspeva jer ne može da se prilagodi kapitalističkoj praksi koja je onov komercijalnog uspeha! Ipak, ti dogmatičari često radije pripisuju ove Afričke neuspehe mahinacijama rasne manjine nego da odustanu od svojih teorija, — otkrivajući tako svoj rasizam i nesocijalistička ubeđenja — umesto da priznaju da kapitalizam zahteva izvesne attribute onih koji ga sprovode a koje većina naših ljudi nije nikada bila primorana da stekne.

Kakvog bi smisla imalo pod ovim uslovima raditi na stvaranju kapitalizma, sa individualizmom, socijalnom agresivnošću i ljudskim poniženjima koje on uključuje. Protiv ovih atributa bi se moralo boriti, a kapitalističke organizacije bi morale biti uništene ili reformisane pre nego što biste konačno odlučili da zadatak izgradnje socijalizma može da započne. A kada bi borba protiv kapitalizma trebalo da počne? Ako kapitalizam mora da prethodi socijalizmu, koliko on dugo mora da traje pre nego što se zameni?

Kapitalizam bi trebalo da prethodi socijalizmu samo ako bi postojao neki razlog da se veruje kako ljudi ne bi uspeali da reše probleme proizvodnje osim po kapitalističkim metodama. Istina je da kapitalizam može da vodi ka visokom stepenu proizvodnje roba i usluga — nijedan socijalista to neće osporavati. Ali postoji vrlo malo činjenica koje idu u prilog uverenju da se samo kroz kapitalizam može postići zadovoljavajući stepen proizvodnje; postoji, međutim, sve veći broj činjenica, koje ovakav stav mogu da probiju. Zemlje kao SSSR, Nemačka Demokratska Republika, Kina, Severna Koreja mogu da se razlikuju u svome pristupu socijalizmu, ali one svakako nisu kapitalističke a proizvode robu potrebnu njihovim ljudima. Severna Koreja se, na primer, ne može porediti sa državom Njujork u snabdevenosti televizijskim aparatima, automobilima i modnom odećom; ali ona je elektrificirala nešto oko 98 procenata svojih sela i oko 86 procenata seljačkih kuća,

sagradila je nove i bolje kuće za oko dve trećine svojih seoskih porodica u roku od osam godina. Drugim rečima, prioriteta u proizvodnji mogu biti različiti, i prednosti date ekonomskoj proizvodnji nasuprot drugim vrednostima mogu da se razlikuju, ali Severna Koreja je pokazala da se proizvodnja može organizovati na nekapitalistički način. Ako to može da se uradi jednom, kakav razlog postoji da se veruje da se ne može učiniti opet?

Prava istina je da su principi socijalizma relevantni svim ljudskim društvima u svim fazama tehnologije i društvene organizacije. Ali njihova primena mora stalno da se razrađuje iznova prema objektivnim uslovima koji preovlađuju u vremenu i mestu. Nema knjige koja daje sve odgovore na ove probleme primene; ne postoji „putna mapa socijalizma“ na kojoj su ucrtane sve prepreke i koja daje stazu kroz ili oko njih. U stvari, mi nemamo drugu alternativu nego da se čvrsto držimo principa socijalizma — da razumemo njegove karakteristike — i da onda primenimo akumulirano znanje na neprestane i promenljive probleme čoveka. I mi ovo moramo učiniti što bolje umemo bez neograničenog znanja koje pripada bogu i koje bi dalo odgovore na sve naše probleme. Nema magične formule i prečice do socijalizma. Mi možemo samo da istražujemo naš put napred, trudeći se što bolje umemo da mislimo jasno — i naučno — o našim sopstvenim uslovima u odnosu na naše ciljeve.

(Iz Uvoda u knjigu: Julius K. Nyerere: *Freedom and Socialism* (Uhuru na Ujamaa) A selection from writings and speeches 1965—1967. Oxford University Press, 1968.)

Prevela Vanda Vuković

hronika

KONGRESI, KONFERENCIJE I SAVETOVANJA PARTIJA I POKRETA

11. aprila. — *Konferencija Komunističke partije Austrije.* Održana je u Beču. Na konferenciji je 233 delegata jednoglasno prihvatilo uvodni referat predsednika KPA Franca Murija o političkoj situaciji i Rezoluciju KPA, kojom je zauzet negativan stav prema kandidatima za položaj predsednika Republike: dr Rudolfu Kirhšlageru, predsedničkom kandidatu SPA i dr Alojzu Lugeru, predsedničkom kandidatu Narodne stranke Austrije. KP Austrije neće isticati svog kandidata. (*Volksstimme*, Wien, 1. maj 1974, s. 1, 4; 12. maj 1974, s. 1, 3; 31. maj 1974, s. 1)

25. aprila. — *Opštepolsko partijsko-državno-sindikarno savetovanje.* Održano je u Varšavi. Bilo je posvećeno pitanjima poboljšanja uslova rada i razvijanja socijalne delatnosti. Referat je podneo predsednik Pjotr Jaroševič. Istaknuto je da ovi problemi imaju najviši rang u politici partije, sindikalnog pokreta i vlade. Tražeći rešenja za najbolje, najuspe-

šnije i najbrže realizovanje povećanih zadataka u ovoj oblasti postavljenih na VI kongresu PURP, na konferenciji je posebno naglašeno da se prožimanje socijalne i privredne politike izražava, takođe, i u tome što socijalnom delatnošću, isto kao i celim životom zemlje, moraju vladati zakoni društvene i ekonomske efikasnosti. Govoreći na savetovanju prvi sekretar CK PURP Edvard Gjerek je istakao da u ovoj oblasti nema nevažnih problema. Diskusija i zaključci savetovanja polazili su od opšteusvojenog stava o jedinstvu i uzajamnoj međuzavisnosti uslova i rezultata rada, socijalne situacije kolektiva i njihove proizvodne aktivnosti, društvenih i ekonomskih ciljeva razvoja zemlje. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 26. april 1974, s. 1, 3, 4.)

25—28. aprila. — *Kongres (XIII) Progresivne partije radnog naroda Kipra (AKEL).* Na kongresu su razmatrane i usvojene kongresne Teze i izve-

štaj Centralnog komiteta. U izveštaju koji je podneo generalni sekretar AKEL Ezekias Papajoanu ističe se da se imperijalistički komplot protiv Kipra nastavlja u različitim formama, ali sa istim ciljem: da podeli ostrvo i da ga potčini strateškim interesima agresivnih krugova NATO pakta. Kao gosti na kongresu su prisustvovali predstavnici 16 komunističkih i radničkih partija. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 26. IV 1974, s. 2.)

10—12. maja. — *Zemaljska konferencija Socijalističke narodne partije Danske*. Konferencija je održana u Kopenhagenu uz prisustvo 210 delegata. Razmatrala je izveštaj Glavnog odbora stranke o mestu i ulozi Partije danas u političkoj i društvenoj situaciji, koji je podneo dosadašnji predsednik stranke Sigurd Eman (Sigurd Øman). U ime redakcionog političkog odbora izveštaj je podneo Gert Petersen, koji je na ovoj konferenciji izabran za predsednika stranke. U svom izlaganju Petersen je izneo pet zadataka stranke: ravnopravnost u društvu, ekonomskom i političkom životu, naučna klasna analiza društva, odbacivanje mentaliteta potrošačkog društva koje je pretpostavka kapitalizma, utvrđivanje generalne linije Partije u javnom sektoru društva, kao i rešavanje strateškog problema suprotnosti između političke moći grupe koja je na vlasti i prava na samoopredeljenje u društvu. Zemaljska konferencija je usvojila i donela sledeća partijska dokumenta: Političku izjavu „Za novi razvoj — za novo društvo”. Izjavu o nužnosti borbene linije za stvaranje masovnog radničkog pokreta. Zaključak o mestu i kompetencijama sindikalnog odbora Partije kao organa Partije i Program o ravnopravnosti žena u društvu. Politička izjava ima karakter programske

deklaracije, koja traži socijalističko društvo, slobodu, ravnopravnost i društvenu sigurnost. Ovi ciljevi se, prema izjavi, mogu postići: ravnopravnošću žena i muškaraca u kući, na radu i u društvu, ravnopravnošću pred zakonom u demokratskom pravnom sistemu, izvojevanjem prava samoopredeljenja na radnom mestu i u obrazovanju, društvenom solidarnošću, kontrolom društvenih prihoda kapitalističke klase, klasnim rešenjem problema energije i zaštite ljudske sredine, regulisanjem radnih odnosa i radnog prava u interesu proizvođača, sprovođenjem poreske reforme, decentralizacijom društva i učešćem radnika u društvenom upravljanju, kao i ostvarenjem političke i ekonomske slobode putem potpunog raskida sa NATO i ZET. U Izjavi o nužnosti borbene linije Partije iznose se konkretne forme borbe radničke klase u sadašnjoj kriznoj situaciji zemlje i ukazuju se na puteve stvaranja masovnog pokreta protiv kapitalističkog društva. Na konferenciji je izabran Glavni odbor stranke od 22 člana i 4 zamenika. Za predsednika Partije je izabran Gert Petersen. Na konferenciji je prisustvovala jugoslovenska delegacija na čelu sa Dimčetom Belovskim. (*Min avisen*, Köbenhavn, 918, 11. maj 1974, s. 1—7, 9; 919, 14. maj 1974, s. 1—4, 9, 10, 12.)

17. maja. — *Zasedanje predsedništva Nemačke komunističke partije*. Održano je u Dilsdorfu. Predsednik NKP, Herbert Mis, podneo je referat „Politička situacija posle obrazovanja nove savezne vlade i zadaci NKP” u kome je analiziran uzrok ostavke saveznog kancelara Vilija Branta i zauzet stav prema Deklaraciji novoobrazovane vlade SRN Helmuta Smita. Apelom „Sada radnici imaju reč”, predsedništvo NKP pozvalo je radno

stanovništvo SRN, socijaldemokrate, hrišćane, komuniste i vanpartijske, u borbu za zaustavljanje rasta cena, povećanje nadnica, protiv masovnog otpuštanja s posla, za miran i demokratski razvoj SR Nemačke. (*Neues Deutschland*, Berlin, XXIX, 18. maj 1974, s. 7; 21. maj 1974, s. 7.)

maja. — *Nacionalna konferencija KP Argentine*. Konferencija je bila posvećena organizacionim pitanjima. Iznet je podatak da se KP Argentine od aprila 1972. povećala za 27.950 novih članova i da sada ima 126.000. Napomenuto je da masovan priliv novih članova daje Partiji značajne karakteristike koje ona ranije nije imala, ali se istovremeno nekada negativno odražava na njen opšti ideološki nivo. Zato je ukazano na značaj sistematskog funkcionisanja ćelija, upornog političko-teorijskog i vaspitnog rada među komunistima. Uzimajući u obzir da brzi rast KP Argentine predstavlja odlučujući uslov za izmenu odnosa snaga u radničkom pokretu i osnovu izgradnje antiimperijalističkog fronta, konferencija je postavila zadatak da se broj članova Partije poveća do 200.000. Sada Partija ima 3218 ćelija, a postavljen je cilj da se osnuje 3000 novih ćelija. (*Problemy mira i socializma*, Praga, 6, 1974, s. 33.)

maja. — *Nacionalna konferencija Komunističke partije Paragvaja*. U saopštenju koje je objavila KP Paragvaja konstatuje se da je konferencija održana u ilegalnosti na teritoriji Paragvaja. Konferencija je razmotrila unutarpolitičku situaciju u Paragvaju i ulogu KP u borbi za svrgavanje diktature Stresnera. U saopštenju se ističe da su redovi KP za poslednju godinu i po dana uvećani za šest puta. (*Problemy mira i socializma*, Praga, 6, 1974, s. 36.)

15. juna. — *Konvencija Socijalističke partije Francuske*. Na konvenciji je data analiza predsedničkih izbora, razmatrana organizaciona pitanja Partije i problemi jedinstva različitih socijalističkih grupacija. Razmatrane su perspektive stvaranja zajedničke programske platforme sa organizacijama bliskim Socijalističkoj partiji, što bi omogućilo da joj se priključi Ujedinjena socijalistička partija (PSU), a takođe i proširenje uticaja socijalista u sindikalnoj centrali — Francuskoj demokratskoj konfederaciji rada (CFDT). Sekretar Partije Pierre Mauroy (Pjer Moroa) je u svom izlaganju naglasio da socijalisti odlučno stoje na pozicijama produbljava vanja jedinstva akcije sa komunistima i levim radikalima — jedinstva zasnovanog na zajedničkom programu izrađenom 1972. godine. (*L'Humanité*, Paris, 17. jun 1974, s. 4.)

22—23. juna. — *Godišnja konferencija Komunističke partije Danske*. Održana je u Kopenhagenu uz prisustvo 400 delegata. Konferencija je razmatrala pitanje jedinstva radničke klase u borbi protiv krupnog kapitala. Uvodno izlaganje imao je predsednik Partije Knud Jespersen. Konferencija je usvojila dva dokumenta: Izjavu o političkoj situaciji „Dajmo demokratiji život i sadržinu — za jednu novu politiku bez Hartlingove vlade” i Akcioni program — manifest za jedinstvo radničke klase u borbi protiv krupnog kapitala. U Izjavi se zahteva odstupanje Hartlingove vlade koja se drži uz pomoć krupnog kapitala i socijaldemokrata. Ukazuje se na društvenu krizu u Danskoj i na majske štrajkove radnika koji su nezadovoljni socijalnim prilikama u zemlji. Zahteva se više radnih mesta i demokratija u procesu proizvodnje, kao i nova politika u sindikalnom pokretu. Akcioni program dalje razrađuje stra-

tegiu Partije usvojenju na XXIV kongresu januara 1973. On sadrži sledeće strategijske ciljeve i zadatke: aktivnu borbu protiv krupnog kapitala, novu poresku politiku, borbu protiv povećanja cena, sprečavanje nezaposlenosti, akcionu borbu protiv međunarodnih kompanija i politike ZET. Zalaže se za vođenje aktivne socijalne politike i ostvarenje prava na starosnu penziju za muškarce sa 60 godina, a žene sa 55 godina starosti, za demokratizaciju školskog sistema, zaštitu čovekove radne i

životne sredine, za ukidanje svih vojnih izdataka i istupanja Danske iz NATO pakta i ZET. Kao važne zadatke Program ističe borbu Partije za mir i demokratiju, za evropsku bezbednost, pomoć narodima koji se bore za slobodu i razvijanje internacionalne solidarnosti radničke klase. (*Land of Folk*, København XXXIII, 169, 8—9. jun 1974, s. 3; 179, 22—23. jun 1974, s. 1, 2; 180, 25. jun 1974, s. 1—4; 181, 26. jun 1974, s. 2—3; 182, 27. jun 1974, s. 2; 183, 28. jun 1974, s. 2, 4).

REGIONALNI I MEĐUNARODNI SKUPOVI

20—23. maja. — *Zasedanje (XIX) Saveta Svetske demokratske federacije žena*. Održano je u Varšavi. Predstavnice 110 ženskih organizacija sa svih kontinenata razmatrale su situaciju i položaj žene u savremenom svetu. Savet je usvojio i generalnu deklaraciju koja odražava stav predstavnica ženskih organizacija članica Federacije prema ključnim političkim problemima današnjice, kao i tri rezolucije: o Čileu, Bliskom Istoku i Vijetnamu. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 24. maj 1974, s. 1, 4.)

27—29. maja. — *Zasedanje Prezidijuma Svetskog saveta za mir*. Održano je u Parizu. Rad zasedanja je bio koncentrisan oko tri glavna problema: iskorišćavanje prirodnih bogatstava, evropska bezbednost i novi zadaci svetskog pokreta za mir. Usvojena su sledeća dokumenta: Deklaracija o 25-godišnjici svetskog pokreta za mir, Dokument o problemima sirovina i razvoja, Apel sa pozivom na solidarnost i podršku narodima Vijetnama, Laosa i Kambodže, Rezoluciju o Čileu, Rezoluciju o bezbednosti u Evropi i svetskom miru, Rezoluciju o razoružanju i dr. (*Trybuna ludu*, Warszawa,

XXVI, 28. maj 1974, s. 1, 2; 29. maj 1974, s. 2; 30. maj 1974, s. 1, 2.)

22—23. juna. — *Sastanak komunističkih partija Zapadne Evrope*. Održan je u Parizu u okviru zajedničkih inicijativa, predviđenih na sastanku ovih partija u Briselu. Odlučeno je da se od 8. do 10. novembra 1974. godine održi konferencija sa dnevnim redom: Situacija žena u evropskim kapitalističkim zemljama, njihovo učešće u borbi i u političkom i društvenom životu; doprinos komunističkih partija ujedinjenju i zajedničkoj akciji žena za njihova prava, socijalistički progres, demokratiju i mir. Odlučeno je, takođe, da se pripremni sastanak za ovu konferenciju održi 28. i 29. septembra 1974. (*L'Humanité*, Paris, 24. jun 1974, s. 1.)

23. juna. — *Sastanak demokratskih aktivista Španije i Portugalijske*. Održan je u Lisabonu. Prisustvovala su 4 ministra portugalske privremene vlade, od kojih su trojica socijalisti i jedan rukovodilac jedinstvenog fronta Portugalske demokratske akcije i pedesetak predstavnika Španske demokratske opozicije — socijalista,

demohrišćana i liberalnih monarhista. Ovo je posle 30 godina prvi sastanak portugalskih i španskih demokratskih aktivista. Na sastanku je izražena podrška demokratskim promenama u Portugalijskoj opočetim prevratom od 25. aprila. Portugalski predstavnik Raul Rego, član Socijalističke parti-

je, naglasio je da je fašizam postavio pravi zid na granicama između dve zemlje i raspamsavajući nacionalizam odvojio dva bratska naroda poluostrva. Izražena je želja da kontakti između naroda dve zemlje budu ponovo uspostavljeni. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 25. jun 1974, s. 2.)

REZOLUCIJE, PROGLASI, IZJAVE, SAOPŠTENJA ORGANA, ORGANIZACIJA I RUKOVODILACA

aprila. — *Proglas brojnih radničkih i narodnih organizacija Bolivije za zaštitu nacionalne nezavisnosti*. U proglasu se poziva bolivijski narod da pruži otpor sadašnjoj diktaturi, da se povrate ukinuta prava i slobode, da se obezbedi kontrola rude gvožđa u rudniku Matun, da se otklone ekspanzionističke težnje Brazila, povрати nezavisnost univerzитета, kao i da se zaštiti nezavisnost i nacionalni suverenitet Bolivije. U isto vreme, u Argentini je organizovan opozicioni front bolivijske levice. U emigraciji, između ostalih, front organizuju bivši predsednik Bolivije Heruan Siles Suazo (1956—1960) i general Juan Jose Tores (1970—1971). Frontu se priključio bivši potpredsednik, rukovodilac sada ilegalne sindikalne centrale Juan Lechin, a osim toga i mnogi komunistički i socijalistički aktivisti i oni koji reprezentuju druge partije i organizacije koje je sadašnji režim Bolivije stavio van zakona. (CLAT, Venezuela, VIII, 61—62, 1974, s. 8.)

aprila. — *Izjava generalnog sekretara CK Komunističke partije Izraela*. U vezi s krizom vlade u Izraelu, generalni sekretar CK KP Izraela Meir Vilner dao je izjavu u kojoj ističe da jedino izmena političkog kursa Izraela, odustajanje od aneksionističkih planova i

priznavanje punih prava arapskom narodu Palestine može dovesti do okončanja krize i uspostavljanja pravednog i trajnog mira na Bliskom istoku. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 26. april 1974, s. 7.)

31. maja. — *Rezolucija Direkcije Italijanske komunističke partije*. Povodom fašističkog terora u Breši, Italijanska KP je objavila specijalnu rezoluciju u kojoj ocenjuje kao veoma ozbiljnu situaciju u zemlji i poziva vladu da preduzme odlučne akcije koje će garantovati suzbijanje fašističkog banditizma, likvidaciju terorističkih grupa koje istupaju protiv demokratskih snaga, protiv italijanskog naroda. U deklaraciji se naglašava da zemlja zahteva novu političku orijentaciju koja će biti izraz težnji demokratskih snaga narodnih masa. Ističe se da su komunisti značajan deo narodnog pokreta i da se bez njihov ne može voditi borba i prevladati kriza u zemlji. Budući da su svesni svoje odgovornosti, komunisti žele da doprinesu zajedničkoj akciji narodnih masa za postizanje napretka u rešavanju teških problema koje preživljava Italija. (*L'Unità*, Roma, LI, 31. maj 1974, s. 1.)

maja. — *Saopštenje Komunističke partije Ekvadora*. U saopštenju CK KP Ekvadora se

daje podrška politici predsednika Ekvadora Rodrigeza Lara o pitanju nafte. Podvlači se da vlada deluje u skladu sa nacionalnim interesima ograničavajući ingerenciju nadnacionalnih monopola nafte i težeći da zemlju izvede iz zaostalosti i zavisnosti od imperijalističkog, krupnog kapitala. Konstatuje se u saopštenju da ova politika vlade izaziva kritiku magnata nafte, i drugih krugova, oligarhije koji ilegalno deluju protiv vlade, želeći da izazovu haos u zemlji. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 31. maj 1974, s. 7.)

1. juna. — *Izjava generalnog sekretara Nacionalnog saveta Komunističke partije Indije*. Generalni sekretar Rajeshwar Rao je istakao da je glavni zadatak indijskih komunista u sadašnjem momentu borba protiv ultradesnice, odbrana interesa radnih ljudi i stvaranje širokog fronta levih i demokratskih snaga. Konstatovao je da ultradesnica nastoji svim silama da ostvari uticaj na politiku indijske vlade. Da bi se uspešno suprotstavili njenim akcijama, potrebno je što pre stvoriti zajednički front levih i demokratskih snaga — izjavio je Rao. Generalni sekretar KP Indije je, takođe, skrenuo pažnju na sve veći priliv inostranog kapitala u Indiju, što predstavlja pretnju privrednoj i političkoj nezavisnosti zemlje. On je dalje istakao da indijski komunisti smatraju da je jedna od glavnih manifestacija krize kapitalizma u današnje vreme zaostrovanje konflikta između kapitalističkih država i zemalja u razvoju. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 11. jun 1974, s. 7.)

1. juna. — *Dokument Portugalske komunističke partije*. Na plenumu CK Portugalske KP, održanom u junu, razmotrena je aktuelna politička situacija u zemlji. U dokumentu usvojenom na plenumu konstatuje se da je u kratkom vremenu posle rušenja fašističkog režima nova vlast realizovala mnoge mere koje odgovaraju interesima portugalskog naroda i koje su radikalno izmenile unutrašnju političku situaciju. Ovde se posebno ističe uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSR i drugim socijalističkim zemljama i otpočinjanje razgovora sa predstavnicima oslobodilačkih pokreta Gvineje-Bisao i Mozambika. U pogledu budućih zadataka u dokumentu se skreće pažnja na neophodnost nastavljanja procesa kadrovskih promena i likvidacije svih fašističkih institucija i stvaranje novih organizacija koje odgovaraju procesu demokratizacije. Portugalski komunisti se izjašnjavaju za poboljšanje uslova života i za takvu politiku koja će obezbediti privrednu stabilizaciju i razvoj. U dokumentu se podvlači da će kolonijalni ratovi biti i dalje glavni problem koji zahteva brzo rešenje i od kojeg će zavisiti trajan demokratski poredak u zemlji. Dokument posećuje dosta pažnje akcijama kontrarevolucionarnih snaga, budući da se u zemlji pojavljuju razne forme antikomunističke propagande. Portugalska KP poziva radničku klasu i sve zaposlene da jačaju jedinstvo demokratskih snaga i savez sa oružanim snagama, kao i da brane demokratska dostignuća. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 22. jun 1974, s. 1, 2.)

KONGRESI I KONFERENCIJE SINDIKATA

14—20. aprila. — *Konferencija (I) karibskih i centralno-američkih zemalja o obrazovanju i kulturi*. Konferencija je održana pod rukovodstvom Komisije za obrazovanje latinskoameričkih radnika — organa Centrale latinskoameričkih radnika (CLAT). Na konferenciji je učestvovalo 75 delegata — predstavnika 26 organizacija iz 23 zemlje, predstavnici Centrale latinskoameričkih radnika, Američke konfederacije nastavnika, radničkih sindikata Karibskih zemalja kao i 600 gostiju iz raznih zemalja sa Kontinenta i Evrope. Rad konferencije se odvijao u plenarnim sednicama i po komisijama. Na završnoj plenarnoj sednici usvojen je „Konačni dokument“, rezultat rada četiri komisije. Dokument sadrži osnovne stavove o obrazovanju i kulturi, uslovima života i rada radnika ove oblasti, o procesu reforme obrazovanja, o potrebi novog sistema obrazovanja, kao i o ulozi i mestu radnika u novom sistemu obrazovanja. (CLAT, Venezuela, VIII, 61—62, 1974.)

13—17. maja. — *Konvencija (X) Kanadskog kongresa rada*. Održana je u Vankuveru u prisustvu dve hiljade delegata — predstavnika 1,800.000 kanadskih radnika. Na Konvenciji je najviše došla do izražaja sve veća rešenost radnika da odluče o svojoj sudbini. Zaključeno je da je ovaj cilj moguće ostvariti jedinstvenom ekonomskom i političkom akcijom sa Novom demokratskom partijom i Komunističkom partijom Kanade. Postavljen je, kao jedan od primarnih, zahtev za razoružanje koji je sastavni deo borbe za održavanje nivoa životnog standarda kanadskog radnika. Izražena je solidarnost sa afričkim narodima koji se bore protiv kolonijalističke vlasti i odlučeno da se pruži

podrška i pomoć radnicima Španije, Grčke, Čilea i Južnoafričke Republike u borbi protiv fašističkih režima. (*Canadian Tribune*, Toronto, 1898, 8. maj 1974, s. 1, 2.)

23—25. maja. — *Kongres Konfederacije evropskih sindikata*. Održan je u Kopenhagenu. Konfederacija je osnovana februara 1973. u Briselu, posle proširenja Evropske ekonomske zajednice. Dosad je učlanjeno oko dvadeset sindikalnih organizacija, članova Međunarodne konfederacije slobodnih sindikata. Rešeno je da se Konfederacija proširi pridruživanjem dvanaest novih sindikalnih organizacija, članica bivše Međunarodne konfederacije hrišćanskih sindikata, među kojima su i Francuska demokratska konfederacija rada (CFDT), Konfederacija hrišćanskih sindikata Belgije, Hrišćanskih centrala Holandije. Usvojena je rezolucija u kojoj je ukazano na neke zadatke Konfederacije, kao što su: borba za bolje uslove zapošljavanja i rada; borba protiv inflacije i za bolju raspodelu dohotka; unapređenje prava čoveka i sindikalnih prava; ravnopravnost klasa i socijalna prava stranih radnika; doprinos popuštanju zategnutosti između Zapadne i Istočne Evrope; nova definicija odnosa između zemalja u razvoju i Evrope. Na Kongresu je zapažena diskusija Edmonda Mairea, generalnog sekretara CFDT, koji je, između ostalog, rekao da se kapitalistička Evropa „progresivno potčinjava multinacionalnim društvima, nesposobna da ostvari ekonomsku i političku nezavisnost u odnosu na SAD“. Kao jedan od važnih zadataka Konfederacije istakao je saradnju sa sindikalnim organizacijama Istočne Evrope. (*L'Humanité*, Paris, 10. jun 1974, s. 3.)

maja. — *Konferencija predstavnika sindikalnih centrala Italije*. Konferencija je održana u Rimu, uz učešće 3500 delegata. Razmatrani su problemi povezani sa prelaskom od jedinstva akcije na organizaciono jedinstvo italijanskih sindikata. Tri najvažnije sindikalne centrale — Italijanska konfederacija radničkih sindikata (CISL), Italijanska generalna konfederacija rada (CGIL) i Italijanska unija rada (UIL) su podržale apel Italijanske komunističke partije upućen vladi, u kome se traži zamrzavanje cena za 21 osnovni prehrambeni artikal. Sindikati su zahtevali neodložan sastanak svih delegata o tom pitanju sa predstavnicima vlade. (*Przegląd*

związkowy, Warszawa, 6/298, 1974, s. 54.)

maja. — *Zasedanje Sekretarijata Sjalnog kongresa sindikalnog jedinstva radnih ljudi Latinske Amerike (CPUSTAL)*. Održano je u Limi. Razmatrani su najvažniji problemi radnih masa i naroda kontinenta i mere u cilju jačanja borbe za odbranu socijalno-ekonomskih zahteva, slobode i prava radnih ljudi, protiv imperijalizma i njegovih reakcionarnih plaćenika. Kao najvažniji zadatak istaknuto je postizanje što je moguće šireg jedinstva akcije. Dosta mesta u diskusiji posvećeno je jačanju solidarnosti sa progresivnim snagama u Čileu. (*Przegląd związkowy*, Warszawa, 6/298, 1974, s. 56.)

AKCIJE SINDIKATA

10. maja. — *Akcije sindikata u Portugalu*. Održan je sastanak privremenog koordinacionog organa sindikata Portugala. Sastanak je pozvao radne ljude na jedinstvo i postepeno mirno forsiranje svojih zahteva, da ne bi bile isprovocirane kontraakcije domaćih i stranih reakcionarnih snaga. Portugalska KP je upozorila na mogućnost iniciranja štrajkačkih akcija od strane kontrarevolucionarnih snaga. Na sastanku je učestvovala i delegacija Svetske sindikalne federacije. (*Przegląd związkowy*, Warszawa, 7—8/299—300, s. 83.)

maja. — *Zajednički program italijanskih sindikata*. Tri najveće sindikalne centrale Italije — Italijanska generalna konfederacija rada (CGIL), Italijanska konfederacija radničkih sindikata (CISL) i Italijanska unija rada (UIL) izradile su zajednički program zahteva u

privrednoj i socijalnoj oblasti, upućenih vladi. Osnovna postavka programa je odbrana interesa radnih masa u sadašnjoj situaciji privredne krize i rastuće inflacije. Sindikati zalitevaju, između ostalog, investicije u zapuštenim južnim rejonima zemlje i svestrani razvoj tih teritorija. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 31. maj 1974, s. 7.)

maja. — *Saopštenje Uprave Zapadnoberlinske sindikalne federacije*. U saopštenju se osuđuje delatnost reakcionarne organizacije „Savez slobodnih Nemaca”, nedavno osnovane u gradu. Ističe se da organizacija vodi propagandu u duhu „hladnog rata”. Uprava sindikata u Saopštenju poziva svoje članove da ovoj organizaciji ne pružaju nikakvu podršku. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 31. maj 1974, s. 7.)

AKCIJE RADNIČKE KLASJE

5—8. april 1974. — *U Rimu je održana prva nacionalna skupština fabričkih delegata*, koji predstavljaju jedinstvene osnovne strukture sindikata Federacije CGIL, CISL i UIL. Skupštini je prisustvovalo 2.400 delegata, predstavnika fabričkih i zonskih saveta, 600 predstavnika sindikalnih horizontalnih rukovodstava, 500 rukovodilaca strukovnih sindikalnih federacija, nekoliko partijskih delegacija i veliki broj gostiju. Ukupno je bilo prisutno oko 4.000 ljudi, među kojima oko stotinu žena i omladine. Osnovni referat podneo je generalni sekretar CGIL Luciano Lama. U referatu je, pored pitanja o stavu sindikata prema vladi, referendumu o razvodu braka, razmatrana i platforma revandikativnih akcija, proizašla iz generalnog štrajka koji je održan 27. februara 1974. g. U pogledu sindikalne strategije, generalni sekretar je značajnu akcenat stavio na postignutu saglasnost sva tri sindikata u vezi s generalnom strategijom, ocenjujući postignute rezultate oko kolektivnih ugovora u najkrupnijim preduzećima, pre svega u FIAT-u, kao pozitivne. Sem toga, u referatu je posebno istaknuta potreba proširivanja i generalizacije fabričkih i zonskih saveta, a isto tako je insistirano na potrebi otvaranja novih radnih mesta na jugu, kontroli cena, usklađivanju penzija i oslobađanju najamnina raznih taksa. (*Il Manifesto*, 7. april 1974.)

april—jun. — *Rezultati prolećne ofanzive radnika Japana*. Ovogodišnja prolećna ofanziva radnika imala je dosad nezapamćene razmere. Štrajkački talas zahvatio je skoro sve oblasti života. Najveći štrajk u istoriji Japana otpočeli su železnički radnici, koji su do 9. aprila primenjivali taktiku „usporavanja” i njome uneli veli-

ku pometnju u saobraćaj. Njima su se pridružili poštanski službenici, radnici telefonske i telegrafске korporacije i centrale, kao i drugih preduzeća. Pošto nije udovoljeno zahtevima železničkih radnika, 11. aprila otpočeo je generalni štrajk. Paralisan je rad železnica, zatvorene su velike luke, obustavljen je saobraćaj na domaćim i nekim stranim vazдушnim linijama, prekinut je rad škola i onemogućen rad poštanske službe. Japanski sindikati tražili su povećanje plata za 30%, pravo za državne službenike da štrajkuju i veća socijalna davanja za siromašno stanovništvo. Sindikati su istupili jedinstveno, tako da je u štrajku učestvovalo oko 8.300.000 članova strukovnih sindikata tri najveće sindikalne centrale: SOHYO, DOMEI i Federacije nezavisnih sindikata. Izuzetan intenzitet štrajkačkih akcija doveo je do rezultata koji nema presedana — povećanje plata za 28—31%, tj. na nivou sadašnjeg porasta cena u Japanu. Osim toga, službenicima državnih ustanova dato je pravo na štrajk. (*The Times*, London, 10, 13, 15. april 1974; *Mainichi Daily News*, Tokyo, 1—15. april 1974.)

maja. — *Radničke akcije u Španiji*. Pregovori o obnavljanju kolektivnih ugovora izazvali su brojne štrajkačke akcije u mnogim granama španske privrede. Štrajkački pokret obuhvatio je preduzeća u kojima su se ranije vrlo retko organizovali štrajkovi. Koordinacioni komitet radničkih komisija pozvao je radne ljude da pojačaju akciju za povećanje plata, protiv poskupljenja, za pravo na sastajanje, za sindikalne slobode, za oslobađanje političkih zatvorenika, za opštu amnestiju i proširenje političkih prava. (*Przegląd związkowy*, Warszawa, 6/298, 1974, s. 55.)

AKCIJE PROGRESIVNIH SNAGA

25. aprila. — *Vojni udar u Portugaliji*. Počevši od jula 1973. godine, kada je održan plenum CK KP Portugalije, organizovana je velika politička kampanja u narodu i vojsci, nazvana „pokret kapetana“, za svrgavanje fašističke diktature u Portugaliji. „Pokret kapetana“, koji je obuhvatio skoro sve rodove vojske i oficire različitih rangova, pokazao je ozbiljnost krize fašističke vlade Caetana (Kaetana). Posle neuspelog prvog pokušaja pobune od 16. marta 1974. g. vojne snage su nastavile pripreme za svrgavanje vlade koja, iscrpljena kolonijalnim ratovima, to više nije mogla da obuzda. Kolonijalni ratovi su poslednjih godina oduzimali više od 40% državnog budžeta. Narod-

ne mase i radnici Portugalije bili su izloženi torturama i progonu. Fabrike su bile zauzete od strane političke policije, rukovodioci svih demokratskih snaga bili su otpušteni sa posla ili zatvoreni uz nezapamćena mučenja. Ponovni pokušaj udara uspeo je 25. aprila, te je svrgnut fašistički režim. Prema izjavi generalnog sekretara KP Portugalije, Alvaro Cunhala, 25. april je bio neizbežan. Naglasio je da to nije pokret jednog vojnog klana, već jedan masovni pokret vođen oficirima koji su prihvatili demokratske težnje masa, tako da taj pokret čini nerazdvojni deo revolucionarnog pokreta Portugalije. (*Revista internacional*, Praga, 6, 1974, s. 18—19.)

PROBLEMI OMLADINE

22—26. aprila. — *Kongres (XVII) Svesaveznog lenjinskog komunističkog saveza omladine*. Održan je u Moskvi uz prisustvo 4.717 delegata, predstavnika 135 komunističkih saveza omladine, demokratskih i socijalističkih omladinskih organizacija iz 102 zemlje, a takođe i delegata Svetske federacije demokratske omladine, Međunarodnog saveza studenata, Sveafričkog omladinskog pokreta, kao i rukovodilaca komunističke partije i vlade SSSR. U referatu CK Komsomola istaknuto je da je posle XVI kongresa u redove Komsomola stupilo 17 miliona omladinaca. Danas Komsomol objedinjuje 34 miliona članova. Skoro 56% komsomolaca radi u privredi. Govor generalnog sekretara CK KPSS Brežnjeva smatra se programskim govorom. U njemu je data analiza rada Komsomola i određeni njegovi neposredni i perspektivni zadaci.

Kongres je radio na plenumu i u 12 sekciji.

Kongres je doneo odluku kojom je odobrio rad CK Komsomola na vaspitanju mladog pokolenja u duhu lenjinizma i izvršavanja odluka XXIV kongresa KPSS. Prvi plenum CK Komsomola održan 26. aprila izabrao je prvog sekretara CK Komsomola (E. M. Tjaželnikova). (*Pravda*, Moskva, 24. april 1974, 25. april 1974, 26. april 1974, 27. april 1974, 28. april 1974.)

3—7. juna. — *Kongres (X) Federacije komunističke omladine Argentine (FJC)*. Održan je u Buenos Airesu, uz prisustvo 700 delegata. To je prvi legalni kongres ove organizacije nakon 28 godina, što istovremeno ukazuje na značajne promene do kojih je došlo u Argentini od 1973. Kongres je sumirao delatnost organizacija u periodu od IX kongresa, koji

je održan u ilegalnim uslovima 1971. Jedan od značajnih problema razmatranih na Kongresu bilo je pitanje uloge Federacije komunističke omladine u Političkoj omladini — organizaciji koja čini platformu saradnje raznih omladinskih organizacija, isključujući desnicu i ultralevičarske ekstremiste. U Deklaraciji FJC dati su predlozi za stvaranje širokog patriotskog omladinskog fronta. Posebna pažnja na Kongresu posvećena je problemima prava delovanja FJC. Ova organizacija tradicionalno deluje na terenu visokih škola i tamo ima najčvršću poziciju. Kao osnovni zadatak na Kongresu postavljeno je pridobijanje članova i simpatizera u velikim industrijskim preduzećima, u radničkim rejonima, ne odustajući istovremeno od rada na univerzitetu i srednjim školama. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI 11. VI 1974, s. 7.)

29—30. juna. — *Sastanak mladih komunista, socijalista i socijaldemokrata Zapadne Evrope*. Održan je u Strasburu. Mladi komunisti, socijalisti i socijaldemokrati Finske, Francuske, Italije i Savezne Republike Nemačke prvi put su zajedno razmatrali zajedničke probleme omladine i studenata Zapadne Evrope, polazeći od toga da kriza kapitalističkog sistema posebno pogađa omladinu. Saglasili su se o neophodnosti razvijanja borbe mladih za njihova prava, kako bi se ograničilo dejstvo krize i doprinelo definisanju jedne leve alternative u Zapadnoj Evropi. Posebno su istakli borbu protiv multinacionalnih preduzeća, angažovanost u akcijama za popuštanje zategnutosti u Evropi, za mir i saradnju. (*L'Humanité*, Paris, 29. jun 1974, s. 5; 1. jul 1974, s. 3.)

MEĐUNARODNI I NACIONALNI TEORIJSKI SKUPOVI

Casopis Socijalističke partije Italije „Mondo operaio“ organizovao je 15. marta 1974. g. diskusiju okruglog stola oko problema krize države i njenih institucija. U diskusiji su učestvovali: Giuliano Amato (Đulijano Amato), docent za ustavno pravo na univerzitetu u Perudji; Luciano Cafagna (Lučano Kafanja), docent za ekonomsku istoriju univerziteta u Pizi; Giovanni Ferrara (Đovani Ferrara), docent ustavnog prava na univerzitetu u Napulju; Giuseppe Tamburano (Đuzepe Tamburano), član CK PSI. U diskusiji je konstatovana opšta saglasnost u oceni da je u demokratskim i narodnim masama Italije prisutno nepoverenje u sposobnost države da odgovori zahtevima za dubokom obnovom društva. U vezi s tim kao osnovna teza diskusije postavilo se pitanje da li se i

pred italijanskom levicom postavlja potreba određene „samokritike“ i obnove sopstvenih metoda delovanja. Konstatovano je da dokle god sadašnji sistem vlasti, koji sve više karakteriše jačanje uzajamne povezanosti ekonomske i političke vlasti, ne bude zamenjen „novim snagama“, neće biti moguće izgraditi njegovu alternativu. Problem koji nastaje iz krize države sastoji se u činjenici što onaj koji vrši vlast ne vrši je radi rešavanja stvarnih problema zemlje i stoga se kriza ne može prevazići reformisanjem institucija već zamenom sadašnje vladajuće klase u svim centrima novom klasom sposobnom i zainteresovanom za rešavanje problema zemlje. Ovu tezu je izneo Tamburano i polazeći od nje kritikovao komunističku koncepciju o „istorijskom kompromi-

su" koji se, prema njemu, svodi na „saradnju između najamnine i profita". Nasuprot Tamburanu, Amato smatra da je u okviru postojećeg Ustava moguć susret između demohrišćana i komunista na terenu institucionalnih reformi i da će teren susreta verovatno biti izborni teren. Slažući se u suštini s mišljenjem Amata, Cafagna je izneo svoj stav: da će borba za političku promenu u smislu klasične alternative zahtevati od KPI još „jasniji revizionizam" od onoga koji se do sada manitestovao, ali sa druge strane još uopisi prevrat ekonomsko-društvenog sistema od onoga na koji se ranije mislilo. (*Avanti*, 25. april 1974.)

9—10. aprila. — *Međunarodno teorijsko savetovanje*. Održano je u Pragu. Organizator savetovanja bio je časopis „Problemi mira i socijalizma". Tema savetovanja je bila: „Socijalistička i kapitalistička privredna integracija i neki problemi marksističko-lenjinističke strategije i taktike". Na savetovanju su učestvovali naučnici-marksisti koji predstavljaju komunističke i radničke partije 33 zemlje. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 11. april 1974, s. 2.)

16—17. aprila. — *Međunarodna naučno-ekonomska konferencija*. Održana je u Moskvi na temu: „25. godina SEV — rezultati, zadaci, perspektive". Konferenciju su organizovali Sekretarijat SEV i Međunarodni institut ekonomskih problema svetskog socijalističkog sistema. U referatima je obrađena uloga SEV u uspostavljanju i razvitku novog tipa međunarodnih ekonomskih odnosa i uloga te organizacije u ekonomskom napretku zemalja-članica SEV. Na konferenciji je velika pažnja bila posvećena teorijskim problemima i perspektivama daljeg produbljanja i razvitka integracionih

procesa i saradnje. U radu konferencije učestvovali su državni i partijski funkcioneri, istaknuti naučnici — predstavnici Sovjetskog Saveza, Bugarske, Mađarske, Nemačke DR, Kube, Mongolije, Poljske, Rumunije, Čehoslovačke i Jugoslavije, zatim rukovodioci SEV, predstavnici međunarodnih ekonomskih i naučno-tehničkih organizacija SEV, urednici ekonomskih listova zemalja SEV i Jugoslavije, ambasadori i saradnici ambasada zemalja članica SEV, Jugoslavije, Vijetnama, Koreje (Severne), Finske, a takođe i predstavnici niza specijalizovanih ustanova Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih organizacija. (*Pravda*, Moskva, 18. IV 1974, s. 5.)

6—8. maja. — *Naučno-teorijska konferencija na temu „Društvena aktivnost omladine i komunisti"*. Održana je u Pragu. Organizator konferencije bio je časopis „Problemi mira i socijalizma". U radu konferencije učestvovali su predstavnici komunističkih i radničkih partija iz 41 zemlje. Uvodni referat na konferenciji podneo je K. I. Zaradov, koji je istakao da u poslednje vreme društvena aktivnost omladine raste takvim burnim tempom da pred marksiste postavlja zadatak temeljitog izučavanja novih tendencija u omladinskom pokretu. (*Problemy mira i socializma*, Praga, 7, 1974, s. 33—39.)

5—7. juna. — *Naučno-teorijska konferencija o savezu socijalističkih zemalja i narodno-oslobodilačkih pokreta*. Konferencija je održana u Bagdadu. Organizatori su Progresivni nacionalno-patriotski front Iraka i časopis „Problemi mira i socijalizma". Na konferenciji su učestvovali predstavnici komunističkih i radničkih partija zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike i socijalističke zajednice, predstavnici drugih progresivnih partija i nacionalno-

oslobodilačkih pokreta, a takođe i društveni radnici zemalja Azije i Afrike. Na konferenciji je usvojen zajednički kominike. (*Problemy mira i socializma*, Praga, 7, 1974, s. 96.)

juna. — *Međunarodna teorijska konferencija*. Održana je u Pragu. Tema konferencije je

bila: „Sadašnja etapa takmičenja dva svetska sistema". Konferenciju je organizovao časopis „Problemi mira i socijalizma". Učestvovali su predstavnici komunističkih i radničkih partija, kao i naučnici-marksisti iz 32 zemlje. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 20. jun 1974, s. 2.)

anotacije

Anotacije koje ovde objavljujemo prevedene su iz *International Political Science Abstracts* (izdavač *Međunarodno udruženje političkih nauka, Paris*) iz brojeva 6/1973, i 1, 2 i 3/1974.

ANARHIZAM I TERORIZAM

Coy P. E. B. (Koj) — SOCIAL ANARCHISM: AN ATAVISTIC IDEOLOGY OF THE PEASANT; „Journal of Interamerican Studies and World Affairs”, Coral Gables, maj 1972.

Slobodnjački utopizam devetnaestog veka odelio se od autoritarnog marksizma i Bakunjinovi agenti su ga preneli seljacima iz južne Španije, gde je ponovo ojačao dugo uspanovanu tradiciju lokalne autonomije. Pojmovi apsolutno slobodne delatnosti pojedinca pokvarili su ideale o autonomiji komune: individualni anarhizam ovladao je socijalnim anarhizmom, tako da je anarhizam uopšte postao mešavina anarhizma i destruktivnog nihilizma. Socijalni anarhizam se možda ugasio u Španiji, ali sve do danas još postoji u seoskim oblastima Meksika. Tamo, izabrani predstavnici seoskog stanovništva direktno upravljaju prirodnim izvorima sela i instrumentima kulturnog kontinuiteta. Unutrašnja socijalna kontrola i kulturne promene

ostaju u rukama seoskih političkih delegata i komunalne radne snage.

Friedrich C. J. (Fridrih C. J.) — THE ANARCHIST CONTROVERSY OVER VIOLENCE; „Zeitschrift Politik”, Berlin, septembar 1972.

U istoriji anarhizma tema nasilja nikada nije preovladivala. Čak i anarhisti koji su branili nasilje bili su daleko od toga da ga uzdižu, izuzev Bakunjinu. Anarhisti su bili krajnje podeljeni oko ovog pitanja, počevši od onih koji su osuđivali nasilje samo kada bi se upotrebilo u ime postojeće vlasti pa do onih koji su ga osuđivali u svim okolnostima. Ova razna gledišta ukazuju ne toliko na stav pojedinih mislilaca prema anarhizmu koliko na njihovo opšte filozofsko zaleđe i pozadinu njihovog uverenja.

Garett R. (Garet) — ANARCHISM OR POLITICAL DEMOCRACY: THE CASE OF

WILLIAM GODWIN; „Social Theory and Practice”, Tallahassee, Fla., proleće 1971.

U časopisu „Politička pravda” II, V 23, Godwin (Godvin) navodi seriju argumenata, sa staništa svog anarhističkog ideala, protiv demokratske institucije zakonitih nacionalnih skupština. Argumentima se odbacuje načelo većine, političko predstavništvo, uniformnost uverenja, glasanja, kolektivno jedinstvo i kolektivna pamet. Autor analizira i kritikuje Godwinov način mišljenja, ali ističe vrednost njegovih argumenata kao dokaza restriktivnosti demokratije.

Horowitz I. L. (Horovic) — POLITICAL TERRORISM AND STATE POWER (Politički terorizam i moć države). — „Journal of Political and Military Sociology”, Dekalb, Ill., proleće 1973.

U napisu autor pokušava da postavi problem političkog terorizma u širi kontekst sadašnje situacije koju karakteriše stapanje i međusobno povezivanje radikalne političke prakse i društvenog prestupa uopšte. Osim toga, autor nastoji da izgradi profil teroriste po kome se terorista razlikuje od gerilca ili nacionalnog revolucionara. Takođe pokušava da pokaže kako problem terorizma ima posebnu važnost u okviru marksističke tradicije u kojoj ovo sporno pitanje upotrebe terora ima teorijski i pragmatički značaj — za razliku od starijih zapadnih demokratskih političkih tradicija. Na kraju, u napisu su data sažeta zapažanja o kontroli terora i granicama te kontrole u demokratskom društvu.

Hutchinson M. (Crenshaw) (Hadžinson M. Crenšou) — THE CONCEPT OF REVOLUTIONARY TERRORISM; „Journal of Conflict Resolution”, Ann Arbor, Mich., septembar 1972.

Napis se bavi definicijom i objašnjenjem pojma revolucio-

narnog terorizma, posebno se osvrćući na deo koji se odnosi na strategiju pobune u unutrašnjim ratovima. U njemu se dokazuje da je ovaj tip terorizma racionalan metod akcije, koji se služi izuzetno nasilničkim aktima protiv odabranih fizičkih žrtava, stvarajući promišljeno psihološki efekat, zahvaljujući kome utiče na političko ponašanje i stavove. Ova definicija je proverena na primeru aktivnosti FLN tokom alžirskog rata i upotrebljena kao osnova za objašnjenje teorijskog i empirijskog značenja terorizma. Napis upoređuje, sa revolucionarnog stanovišta, relativnu cenu koštanja i dobiti terorističke strategije i zaključuje da privlačnost terorizma proističe iz kombinovanih razloga ekonomije i pogodnosti sredstava sa velikim psihološkim i političkim efektom. Moguće opasnosti se mogu kontrolisati, a rezultati predviđeni. Revolucionarni terorizam kombinuje niske materijalne izdatke sa potencijalno velikim dobitcima.

Lehning A. (Lening) — MICHEL BAKOUNINE. THÉORIE ET PRATIQUE DU FÉDÉRALISME ANTI-ÉTATIQUE EN 1870. „International Review of Social History”, Amsterdam, 1972.

Godine 1866. Bakunjin je izneo svoj politički i društveni program pod nazivom „Revolucionarni katehizam”. Osnova čitave političke organizacije zemlje treba da bude apsolutno autonomna komuna, koja imenuje i smenjuje svoje rukovodioce, koja stvara svoje sopstveno zakonodavstvo i ustav; provincija je slobodna federacija autonomnih komuna; nacija je federacija autonomnih provincija. Godine 1868. komuna, koja treba da zameni državu, definiše se kao „federacija barikada”. Godine 1870. pred pruskom navalom, on procenjuje da je francuski poraz neizbežan i da je zadatak provincija da se dignu protiv Pa-

riza. Njegovi stavovi objašnjavaju njegovo držanje za vreme Pariske komune i njegovu akciju u Lionu; zatim objavljuje da je glavno obeležje Komune bilo u tome da definiše pravu prirodu i cilj revolucije i da ukaže na nužnost borbe radnika protiv države.

Rogers J. A. (Rodžers) — PROUDHON AND THE TRANSFORMATION OF RUSSIAN „NIHILISM”; Cahiers du Mond russe et soviétique”, Paris, oktobar—decembar 1972.

Ruski „nihilisti” iz šezdesetih godina prošlog veka verovali su u objektivnost prirodnih nauka i u neizbežan progres čovečanstva. Godine 1864. kontroverze oko značenja darvinizma za progres ljudskog društva naterale su ih da po-

novo razmotre svoju poziciju. Koristeći se idejama Pierre—Joseph Proudhona (Pjer—Žozef Prudon) u interpretaciji darvinističke evolucije, mladi „nihilist” Dimitri Nozhin (Dimitrij Nozin) zamenio je „nihilističku” doktrinu objektivne nauke i automatskog progresa subjektivističkom teorijom istorijskog razvitka, koja nalazi najveći izraz u ljudskoj solidarnosti i uzajamnom pomaganju. Nikolai Mikhailovsky (Nikolaj Mihajlovski) je uzeo Nozhinove ideje kao osnovu za svoj „subjektivistički metod” istorijske sociološke analize. Nastanak izvanredno uticajne škole ruske „subjektivističke sociologije” je, na taj način, direktna zaostavština izmene ruskog nihilizma pod uticajem Proudhonovih ideala.

DRŽAVA I POLITIČKA ORGANIZACIJA DRUŠTVA

Ceterchi I. (Seterši) — LA PARTICIPATION DES MASSES À LA DIRECTION ET À LA GESTION DE L'ÉTAT ET DE LA SOCIÉTÉ EN ROUMANIE (Učešće narodnih masa u vladanju i upravljanju državom i društvom u Rumuniji) — „Res Publica”, Bruxelles, 1971.

Pobeda socijalizma u celokupnoj nacionalnoj privredi, putem stvaranja jedinstvene socijalističke privrede i proširivanja osnove društvene moći, stvorila je šire osnove za razvoj demokratizacije i političkog učešća čitavog naroda. Jedna od osnovnih preokupacija rukovodstva je da podstakne interesovanje naroda za javne poslove u određenim institucionalnim okvirima i u klimi povoljnoj za individualno ispoljavanje. Ovaj princip je ostvaren zahvaljujući političkom sistemu koji povezuje neposrednu demokratiju i demokratski centralizam: na toj osnovi je stvorena skupština,

Državni savet, narodni saveti i komiteti i saveti radnika.

Formánek M. (Formanek) — K DIALECTICE DEMOKRACIE (Komentari o dijalektici demokratije). — „Sociologický Časopis”, Praha, 1971.

Marksističko-lenjinistička interpretacija demokratije i procesa demokratizacije razlikuje se od ne-marksističke i apstraktne politikologije. Problem demokratije ima svoje prirodne, društvene i ekonomske dimenzije i svoje međe.

Girardin J. C. (Žirarden J. C.) — SUR LA THÉORIE MARXISTE DE L'ÉTAT; „Temps modernes”, Paris, septembar—oktobar 1972.

Polazeći od jedne zajedničke osnove — uvod „Kritici političke ekonomije” iz 1859. godine — nastale su dve divergentne interpretacije države; izvan perioda revolucija, marksističko-lenjinistička koncepcija dolazi u opasnost da ostane samo jed-

na teorijska rasprava, jedno ideološko gledište. Krajnji cilj, rušenje države, postaje hermetički zatvoren za svakidašnju klasnih borbi: ne postoji više podudarnost između teorijskih tvrdnji i stvarnosti. S druge strane, istorija ruske revolucije pruža nam mogućnost da vidimo kako se jedna država uspostavlja i stabilizuje isključivo na nivou prakse.

Grospic J. (Grospic J.) — LES ASPECTS JURIDIQUES DU REGIME FEDERATIF EN TCHECOSLOVAQUIE; „Bulletin de Droit tchecoslovaque”, Prag, 1971.

Federativni sistem u Čehoslovačkoj, koji je uspostavljen ustavnim zakonom od 1968. godine, konkretizovao je podelu kompetencija između organa federacije i organa dve republike. Ovakva organizacija proističe iz tradicije i iskustva, ona predstavlja dobrovoljni savez dve ravnopravne nacije. Socijalistička Republika Čehoslovačka kao država izraz je volje dva naroda da zajedno žive. Zahvaljujući suštinskom jedinstvu političkog sistema i demokratskom centralizmu, podela kompetencija se ostvaruje u duhu stalne saradnje federacije i dve republike.

Hendrych D. (Hendrych D.) — LES ORGANES CENTRAUX DE L'ADMINISTRATION D'ETAT EN REPUBLIQUE SOCIALISTE TCHECOSLOVAQUE; „Bulletin de Droit tchecoslovaque”, Prag, 1972.

S obzirom na federativni sistem u Čehoslovačkoj, centralno upravljanje državom trebalo je urediti na osnovu nove podela vlasti između federacije, s jedne strane, i češke i slovačke republike, s druge strane: kao i uvek, organi treba da se prilagode potrebama, što se i potvrđuje naročito na ekonomskom planu — vlada ne sme da se odvoji od stanovništva.

Kiesewetter Z. (Kiseveter Z.) — CONDITION ET ROLE DES COMITES NATIONAUX EN REPUBLIQUE SOCIALISTE TCHECOSLOVAQUE; „Bulletin de Droit tchecoslovaque”, Prag, 1972.

Nacionalni komiteti, izborni organi, direktno i neposredno rešavaju probleme radnika u komunama, gradovima i oblastima; oni takođe obezbeđuju razvitak u svim oblastima ekonomije, društva, kulture i zdravstva. Svaki nacionalni komitet može da obrazuje komisije i da tako postigne racionalnu podelu rada.

Lopatka A. (Lopatka A.) — PROGRAMME DES MODIFICATIONS CONSTITUTIONNELLES EN REPUBLIQUE POPULAIRE DE POLOGNE; „Revue de l'Est”, Paris, jul 1973.

Šesti kongres Jedinjene radničke partije Poljske zaključio je u decembru 1971. da ustav od 22. jula 1952. godine treba uskladiti sa postojećom društveno-ekonomskom stvarnošću tako da istinski odražava trajne promene koje su se desile u Poljskoj tokom poslednjih dvadeset godina. Izmene koje se proučavaju odnose se na sve delove ustava. Značajnije promene se ne predviđaju u odnosu na pitanje skupštine i vlade, ali se zato predviđaju osetne promene na nivou Državnog saveta i izbornog zakona.

Machain E. (Mahain) — LE SYSTEME D'ORGANES DU CONTROLE POPULAIRE EN REPUBLIQUE SOCIALISTE TCHECOSLOVAQUE; „Bulletin de Droit tchecoslovaque”, Prag, 1972.

Sistem kontrolnih organa je ponovo uspostavljen i konsolidovan; sada su oni raspoređeni među različitim komitetima na nivou Socijalističke Republike Čehoslovačke, zatim na nivou Federativnih Republika Češke i Slovačke, u nacionalnim komitetima radi kontrolisanja nji-

hovah upravnih organa i, najzad, u okviru proizvodnih ekonomskih jedinica i različitih ustanova. Radnici takođe mogu direktno da učestvuju u sprovođenju kontrole.

Perez Royo J. (Perez Rojo R.) — POLANTZAS Y LA TEORIA MARXISTA DEL ESTADO; „Boletín informativo de Ciencia política”, Madrid, avgust 1972.

U delu Poulatzsasa (Pulanzas) „Politička moć i društvene klase” (Pariz, 1970) mnoge tvrdnje, nazovi „marksističke”, mogu se osporiti: ono se, uglavnom, poziva na delo koje se može smatrati manje značajnim u čitavom Marksovom stvaralaštvu: „Osamnaesti Brimer Luja Bonaparte”. Iz Poulatzsasovog dela proističu brojni divergentni stavovi u pogledu pojma društvenih klasa kao i u pogledu teorije države.

Radulescu I. (Radulescu) — L'ETAT DANS LA SOCIÉTÉ ROUMAINE. (Uloga države u socijalističkom društvu Rumunije) — „Res Publica”, Bruxelles, 1971.

Socijalistička država Rumunija ima stvaralačku funkciju prvog reda: predajući u ruke društvu moćnu polugu političkog upravljanja, ona mora da organizuje i upravlja ekonomskim i društveno-kulturnim aktivnostima, da sprovede ostvarenje demokratskih sloboda, jednakosti i društvene pravde i da razvije međunarodne odnose Rumunije.

Sand K. (Sand K.), Filipiak K. (Filipiak K.) — UDZIAŁ CZYNIKA SPOECZNEGO W TERENOWYCH ORGANACH PRZEDSTAWICIELSKICH W PRL; „Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodovska”, Lublin, 1972.

Građani mogu na razne načine da utiču na rad lokalnih predstavničkih organa: u savetodavnoj formi, posredstvom komiteta saveta pokrajinskih

vlada, ili preko komiteta Narodnog fronta koji je svima otvoren.

Schulze G. (Sulce), Witteck G. (Vitek) — ZUM ENTWURF DES GESETZES ÜBER DIE ÖRTLICHEN VOLKSVERTRETUNGEN UND IHRE ORGANISATION IN DER DDR. — „Staat und Rechte”, Potsdam, februar 1973.

Projekat zakona tačno određuje kompetencije i funkcije lokalnih predstavničkih organa radi efikasnijeg ostvarivanja normi, predviđenih planiranjem, i brže izgradnje socijalističkog društva. Ovi organi zauzimaju čvrsto mesto u ujedinjenoj socijalističkoj državnoj vlasti.

Szreniawski J. (Zrenavski J.) — FUNKCIJE NADZORCZE PREZIDIUM RADY NARODOWEJ; „Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodovska”, Lubin, 1969.

U upravnom sistemu Poljske funkcija upravljanja, koju vrše Prezidijum Nacionalnog saveta i Savet ministara, ima više oblika: rešavanje sporova, suspendovanje ili izmena dekreta, kontrola rada, organizovanje „mitinga” itd. Ali, kontrola i pomoć su dve najvažnije aktivnosti.

Vintu I. (Vintu) — CENTRALISME ET AUTONOMIE. — „Res Publica”, Bruxelles, 1971.

Demokratski centralizam je osnovni princip organizacije i funkcionisanja državnog aparata u Rumuniji; njegove karakteristike su decentralizovano upravljanje, koje obezbeđuje delovanje državnog aparata u celini, autonomija lokalnih organa i aktivno učešće građana na planu centralnog upravljanja državom. Odnos između centralizma i autonomije ogleda se naročito u odnosima između centralnih i lokalnih organa upravljanja. Principi autonomije su sledeći: ustavni princip narodnog rukovođenja državom; pojednostavljeno u-

pravljanje čitavom teritorijom i utvrđivanje racionalnih dimenzija teritorijalnih jedinica

upravljanja; lokalno upravljanje od strane predstavničkih organa lokalnih zajednica.

GRADANSKI AUTORI O MARKSIZMU

Alonso Oiea M. (Alonzo Olea M.) — **SOBRE LA ALIENACION**; „Rivisia de Estudios politicós”, Madrid, januar—februar 1972.

U svom delu „Otudenje” (New York 1970) R. L. Schacht (Šat) pokušava da ponovo definiše značenje ovog pojma, razmatrajući ga kod različitih filozofa; nastoji da pokaže koliko smo se udaljili od prvobitnog značenja ovog pojma i kako se ovaj termin sve više upotrebljava u radovima iz opšte sociologije ili sociologije rada. Posebno su analizirana četiri autora: Hegel, Marx, Fromm (From) i Marcuse da bi se došlo do pojma otudenja u Sartrovom delu, koje predstavlja krajnju tačku u evoluciji svog značenja.

Apostol P. (Apostol) — **MARXISM AND THE STRUCTURE OF THE FUTURE**. — „Futures”, Guildford, septembar 1972.

U kreativnom dijalogu između marksističkih i ne-marksističkih naučnika, koji obuhvata i uzajamnu kritiku i potrebno razmatranje onoga što sledi iz njihovih stavova, treba prevladati sadašnju krizu u budućim proučavanjima. U okviru nove interpretacije marksističke dijalektike, struktura budućnosti se posmatra kao sveobuhvatno polje višestrukih mogućnosti. Značenja stavova, na primer o „socijalističkoj budućnosti”, ispituju se u nastojanju da se o budućnosti razmišlja u odredbama mogućnosti i u kontekstu sistematske usmerenosti.

Balbus I. D. (Balbus) — **THE NEGATION OF THE NEGATION. THEORY OF CAPITALISM**

LISM WITHIN AN HISTORICAL CHANGE; „Politics and Society”, Washington, 1972.

Haupt (Hout) i Leibfried (Libfrid) su propustili da istaknu, ili nisu uočili do koje mere „teorijske spone” marksizma proističu iz problematike otudenja i njegovog prevazilaženja, čime se marksistička metoda dovodi u opasnost od mešanja sa ostalim „istorijski specifičnim” metodologijama u društvenim naukama; zamera se na neuvidanju posebne uloge koju ima pojam „klase” u celini marksističke šeme; najzad, na neopravdanom, čak opasnom ograničavanju marksističkih kategorija na analizu kapitalističkog društva.

Benson L. (Benzon L.) — **GROUP COHESION AND IDEOLOGICAL CONFLICT: A CRITIQUE OF SOME MARXIAN AND TOCQUEVILLIAN THEORIES**; „America Behavioral Scientist”, Prinстон N. J., mart 1974.

Oni koji hoće da naprave dobru naučnu istoriju društva treba da se ograniče na posebna proučavanja istorije društva kao takvog, a ne istorije uopšte. Kako treba organizovati rad na naučnoj istoriji društva? Radeći na opštem cilju jedne jedinstvene teorije evolucije društva, istoričari treba da se skoncentrišu na specijalna istraživanja teorijskih oblasti srednjeg obima opštosti, kao što su povezanost društvene grupe i društveno-ideološki konflikti. Ovo postaje jasno na osnovu ispitivanja Marxove opšte teorije ljudske prirode i evolucije društva i njegove „posebne” teorije klasnih sukoba, kao i na osnovu Tocquevilleove (Tokvil) status

teorije jedinstvene povezanosti grupe i društveno-ideoloških sukoba.

Bronfenbrenner M. (Bronfenbrenner) — **A HARDER LOOK AT ALIENATION** (Dublje razmatranje otudenja). „Ethics”, Chicago, jul 1973.

Sledeći sažeto razmatranje pojma „alijenacije” i njegove istorije u nekoliko socioloških studija (posebno njegovu upotrebu kod Karla Marxa), autor smatra da bi bilo vredno truda proučiti svaku od četiri vrste alijenacije, koristeći se izvesnim formalnim instrumentima ekonomista utilitarista. Četiri izdvojene vrste alijenacije su otudenje proletarijata, srednje klase, omladine i intelektualaca; Marx, na primer, razmatra samo prvu vrstu alijenacije. Prenoseći pojam alijenacije na polje elementarne psihologije, autor (inače ekonomista), povezuje ga sa fenomenom nezadovoljenja u formuli: alijenacija — nezadovoljenje — psihoza, neuroza. Zatim autor podržava gledište da bi fenomen alijenacije bio značajan za njegove kolege ekonomiste. Njegov glavni stav je da bi *odsustvo* ili alijenacija u raznim oblicima mogla da bude glavna komponenta onoga što Leibenstein (Libenštajn) podrazumeva pod „X-eficijencijom”.

Cranston M. (Kranston M.) — **THE IDEOLOGY OF ALTHUSSER**; „Problems of communism”, mart—april 1973.

Pokušaj Louisa Althussera (Luj Altise) da izmiri strukturalizam sa marksizmom. Oslanjajući se na strukturalističku teoriju o slomu epistemologije, on strogo odvaja Marxove rane radove od onih iz zrelog perioda. Rano Marxovo delo se odbacuje kao „hegelijansko” zajedno sa svim novonastalim oblicima „marksističkog humanizma” i „teorijom alijenacije” koja se iz njih izvodi. Mar-

xovi spisi iz zrelog perioda, naročito „Kapital”, smatraju se jedinim izvorom autentičnog marksizma. Ekonomski determinizam i klasni sukob smatraju se glavnim Marxovim postavkama. Praktična politika međunarodnog komunističkog pokreta ina potvrdu u Lenjinovom učenju, a nazivanje Lenjina filozofom Althusser brani nasuprot „buržoaskoj predrasudi”. Njegov „čvrsti” marksizam se blagonaklono ističe kao suprotnost „blažim” formama marksizma koje su trenutno u modi, ali se kritikuje zbog njegovog ideološkog dogmatizma, nedokazanih tvrdnji i totalitarističkih implikacija.

Diggins J. P. (Digins) — **THOREAU, MARX AND THE „RIDDLE” OF ALIENATION**, (Toro, Marx i „zagonetka” otudenja). — „Social Research”, New York, zima 1972.

Pošto je naglo pretao da istražuje prvi uzrok alijenacije, a i zato što nije imao objašnjenje za njenu istorijsku genezu, Marx nije dao zadovoljavajuće rešenje njenih društvenih posledica. Nasuprot njemu, Thoreau (Toro) je smatrao da se otudenje koreni u protestantskom, kapitalističkom (i marksističkom) stavu prema radu kao jedine aktivnosti kroz koju se čovek samoostvaruje. Upoređivanje ova dva duboka mislioca devetnaestog veka ukazuje na filozofske kontradikcije Marxove ocene otudenja i političku ograničenost Thoreauovih rešenja ovog problema.

Drucker H. M. (Druker) — **THE MARX INDUSTRY TODAY** (Marx kao industrija). — „Political Studies”, Oxford, septembar 1973.

Objavlivanjem „Grundrisse” („Temelji slobode”), novi talas knjiga o Marxu preplavio je tržište. Marxova reputacija se još jednom menja. To se,

međutim, može opet desiti. Da li se knjige proizvode da bi se snabdela tržište, ili da bi se širile ideje? Jedna industrija je u punom zamahu, proizvodeći knjige za „optičaj“, bez obzira na „upotrebu“.

Feaver G. (Fiver) — POPPER AND MARXISM (Poper i marksizam). — „Studies in Comparative Communism“, Los Angeles, jul—oktobar 1971.

Kao mislilac koji se bavi filozofijom nauke Karl Popper (Karl Poper) odbacuje sve sisteme mišljenja koji ostavljaju utisak da se zasnivaju na izvesnim, ili dobro utvrđenim, istinama. Ovakav pristup se reflektuje i u njegovoj kritici istoricizma u društvenoj nauci. Bezakonje koje je vladalo evropskom istorijom četrdesetih godina ovog veka ostavilo je neizbrisivi trag na njegove kontroverzne napade na Platona i Hegela. U filozofiji politike uzori su se promenili od kada je objavljeno njegovo „Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji“ (London 1962), pa ipak, ponovno iščitavanje njegove opširne rasprave o marksizmu ukazuje na njene dodirne tačke sa kasnijom liberalističkom raspravom. Popperova politička teorija predstavlja mešavinu epistemološkog liberalizma. On je utilitarista u negativnom smislu, politički optimista koji više voli reforme „na parče“, nego celovite zahvate. Upravo se zalažući za Marxov moralni radikalizam, dok u isto vreme odbacuje njegov politički radikalizam kao i laka rešenja drugih političkih mislilaca koji imaju lek za sve, on poziva na diskusiju koja je aktualna danas a biće i uvek.

Fetscher I. (Fečer I.) — KARL MARX ON HUMAN NATURE; „Social Research“, New York, avgust 1973.

Marx razlikuje ljudsku prirodu od životinjske na osnovu čovekove sposobnosti da sve-

sno (i svrhovito) menja prirodu koja ga okružuje i da transformišu prirodu transformišu sebe. Zato se metaforično može reći da čovek „stvara čoveka“ (kao ljudsko biće). Marx nije previdio da prirodni (biološki) faktori, koji određuju čoveka i, do izvesne mere ga prisiljavaju na ovu vrstu aktivnosti — ukoliko Marx anticipira Gehlena (Gelen). Drugo bitno svojstvo čovekove prirode je u tome što on može da bude i ostane čovek samo u društvu sa drugim ljudima. Njegov karakter je „društven“, mišljenje zavisi od jezika, a jezika nema bez društva. Ova dva elementa povlače za sobom i treći: istoričnost. Čovek koji u zajednici sa ostalim ljudima stvara sebe transformišu prirodu, transformisanu prirodu (kulturu), društvene forme saradnje i sredstva za proizvodnju, stvarajući na taj način „istoriju“ koja opet njega oblikuje. Marxova filozofija istorije interpretira istorijski razvitak kao progresivnu realizaciju kroz dijalektički proces umnog, slobodno, društvenog i srećnog čovečanstva.

Gann L. H. (Gan L. H.) — NEO-COLONIALISM, IMPERIALISM AND THE „NEW CLASS“; „Survey“, London, zima 1973.

Doktrina o neokolonijalizmu zauzela je centralno mesto u raznim savremenim socijalističkim doktrinama; za nju su vezana i mnoga druga divergentna verovanja. Ali uprkos mnogim suprotnim tvrdnjama, verovanje da američki kapitalizam prosperira na osnovu eksploatacije zaostalih zemalja nema stvarnog osnova. Tvrdnje ovog tipa nemaju veću istinitost nego lenjinistička interpretacija imperijalizma; statistički podaci i istorijske činjenice to, takođe, opovrgavaju. Ovakve doktrine, međutim, predstavljaju korisno ideološko oruđe u rukama nove klase

društvenih funkcionera, pedagoga i političara koji tragaju za vlašću i unosnim poslovima u društvenom sektoru.

Haupt H. G. (Hout), Leibfried S. (Libfrid) — MARXIAN ANALYSIS OF POLITICS OR THEORY OF SOCIAL CHANGE? „Politics and Society“, Washington, 1972.

U eseju je pokušana kritika izvesnog tipa radikalne političke sociologije u Sjedinjenim Državama (Isaac Balbus je primer ove orijentacije). Ovaj tip sociologije je, uglavnom, negativno orijentisan na rušenje sadašnje sociološke naučne misli, ali ne nalazi novu neophodnu osnovu za analizu društvene strukture. On se koristi Marxom na formalizovan i istorijski određen način (ostajući u granicama liberalne tradicije) i zato ovaj tip radikalne političke sociologije ne može da razvije marksističku teoriju politike.

Klehr H. (Kler H.) — MARXIST THEORY IN SEARCH OF AMERICA; „Journal of Politics“, Gainesville, Fla. maj 1973.

Karl Marx i Friedrich Engels stvorili su, u najmanju ruku, dve različite teorije o američkom razvitku. Prema teoriji kolonizacije koju je uglavnom Marx zastupao u „Kapitalu“, kapitalizam u Americi je sporo napredovao zbog nekih prepreka, kao što je široko rasprostranjeno privatno vlasništvo zemljišnog poseda i nestašica najamnih radnika. Prema čisto buržoaskoj teoriji koja je, uglavnom, delo Engelsovog pera, Amerika je od samog rođenja model kapitalističke nacije. Marxovi i Engelsovi komentari Američkog građanskog rata, štaviše, dolaze u sukob sa obe teorije. Njihova konfuzija je simptomatična za teškoće koje Amerika predstavlja za marksiste, ali obe njihove teorije služe kao osnova za teoriju o izuzetnosti američkog slučaja.

Kuper L. (Kuper) — RACE, CLASS AND POWER: SOME COMMENTS ON REVOLUTIONARY CHANGE; „Comparative Studies in Society and History“, Ann Arbor, Mich., septembar 1972.

Primena marksističke teorije klasne borbe na društvo sa više rasa stvara brojne teškoće. To se manifestuje u problemima sa kojima su suočene komunističke partije, a koji se mogu smatrati rezultatom 1) neuspeha klasne solidarnosti među pripadnicima različitih rasa, 2) nedefinisanih odnosa prema rasnim oslobodilačkim pokretima i 3) teškoća oko primene revolucionarne teorije zasnovane na klasnoj borbi. Predlaže se alternativni model, pošavši od političkog ujedinjenja rasa na osnovu nejednakosti, kojim se obuhvataju i druge institucije, kako bi se stvorio opšti višestrani status potčinjene rase. Borba se vodi oko principa političkog ujedinjavanja. Svaki faktor koji nepovoljno utiče na opšti status rase može da bude katalizator revolucionarne borbe, ili i najmanja pogodna prilika može da bude dovoljan stimulans za revoluciju.

Marphy J. G. (Marfi J. G.) — MARXISM AND RETRIBUTION; „Philosophy and Public Affairs“, Princeton, N. J., septembar 1973.

Teorija kazne kao odmazde superiornija je od utilitarističke teorije utoliko što sadrži, bar u teoriji, poštovanje moralnih prava čoveka da bude kažnjen. Marx to priznaje u pismu iz 1853. godine. Međutim, Marx dalje raspravlja o tome da se teorija odmazde ne može primeniti na društva kako su sada organizovana — tj. organizovana tako da korumpirane ekonomske institucije stvaraju nepravedne zakone, siromaštvo iz koga se rađa zločin i podstrekavaju sebičnost i suparništvo kod ljudi. Holandski kriminolog Willem

Bonger (Viljem Bonže) je ispitao i podržao ovaj stav. Ako je Marx u pravu, onda možda nijedno postojeće društvo nema pravo da kažnjava.

Nell E. (Nel), Nell O. — ON JUSTICE UNDER SOCIALISM (Socijalna pravda u socijalizmu). — „Dissent”, New York, leto 1972.

U komunizmu će se princip raspodele dobara primenjivati počev od „svakome prema sposobnostima”, do onog „svakom prema njegovim potrebama”. U kapitalizmu se taj princip primenjuje, pošavši od onoga „svakom prema njegovim sposobnostima”, do onoga „svakom prema njegovom doprinosu”, pri čemu radnici doprinose radom, a kapitalisti investicijama. Marxov princip sadrži tri teškoće koje nema kapitalistički: količina proizvedenih dobara može da bude nedovoljna da podmiri sve potrebe, plan proizvodnje se može pokazati kao neizbalansiran i ne postoji određen sistem koji bi stimulisao rad. Sve ove primedbe pramašuju Marxovu osnovnu misao (mada je druga primedba delimično tačna), jer polaze od pretpostavke o tuđenog rada. Marx svojim dokazima odbacuje distinkciju između rada i čovekovih potreba, smatrajući da je rad u kome se čovek samoostvaruje jedna od njegovih suštinskih potreba. Argumentacija postaje jasnija kada se kapitalistički princip uporedi sa marksističkim a marksistički sa principom utopijskog socijalizma, naročito u istorijskoj sekvenci.

Uscatescu J. (Uskatesku J.) — ONTOLOGIA DE LA EXISTENCIA SOCIAL; „Revista de Estudios políticos”, Madrid, mart—april 1973.

Problem nove ontologije društvene egzistencije postavlja se

kao fundamentalno pitanje u svetlosti radikalnih izmena demokratije, lišene smisla, i predloženih promena: diktatura proletarijata, socijalizam i njihova uzajamna povezanost. Marksistička ontologija društva koreni se u Hegelu i kulminira u ideji rada kao više sinteze čoveka i prirode. Ontologija društvene prakse postaje suštinska afirmacija čoveka i proširuje se teorijom tehnološke podele i projekcijom *homo ludensa* u društvu dokolice.

Wilkinson P. (Vilkinson) — NEO-MARXIST THEORY OF IMPERIALISM (Neomarksistička teorija imperijalizma). — „Political Studies”, Oxford, septembar 1973.

Marxove ideje o izvozu, centralizaciji i koncentraciji kapitala predstavljale su polaznu tačku neomarksističkih pokušaja da objasne pojavu imperijalizma. Marx i Bukharin (Buharin) su tvrdili da je kapitalistička prekomorska ekspanzija stvorila povoljnu priliku za veće profite, mada ne *nužno* i za njihovu realizaciju. Istorijske činjenice opovrgavaju Hobson-Lenjinovu teoriju monopolističkog kapitala: između 1870. i 1914. godine najveći prekomorski profiti dobijeni su ulaganjem u rivalske kapitalističke zemlje. Neomarksistička teorija je evropocentrična i prenebregava etničke, ideološke i psihološke faktore. Ta teorija ne objašnjava ni političko držanje monopolističkih kapitalista. Monopolistički kapitalisti nisu nužno politički jedinstveni ili složni oko svojih „klasnih interesa”, niti su uvek u mogućnosti da vrše političku kontrolu. Ova teorija je zadržala svoju ideološku privlačnost, ali je ispod naučnog nivoa.

IDEOLOGIJA, NAUKA, KULTURA

Miller D. L. (Miler D. L.) — IDEOLOGY AND THE PROBLEM OF FALSE CONSCIOUSNESS; „Political Studies”, Oxford, decembar 1972.

Pojam ideologije koji je prihvatila većina savremenih društvenih naučnika nije adekvatan. Umesto što se ideologija određuje njenim normativnim elementima, trebalo bi je posmatrati kao skup objavljenih ideja koje iskrivljava lažna svest. Marks je to shvatio, ali je njegova sopstvena procena lažne svesti konfuzna. Lukacseva analiza je konzistentnija, ali je nezadovoljavajuća iz drugih razloga. Možemo izdvojiti četiri aspekta lažne svesti: neadekvatno predstavljanje, izolacija fenomena, ovekovečavanje i postvarivanje. Ovi kriterijumi se mogu primeniti sa jednog alternativnog teorijskog stanovišta, koristeći se i empirijskim metodama. Najzad, pojam ideologije kao lažne svesti može se, isto tako, upotrebiti da bi se pokazalo kako izvesna praksa, kao, na primer moralnost, može biti ideološka.

Najenson J. L. (Nahenson) — IDEOLOGIAS, CONTRA IDEOLOGIAS E IDEOLOGIAS REVOLUCIONARIAS, LA IDEOLOGIA COMO „WELTANSCHAUNG” Y COMO DEFORMACION O FALSA CONCIENCIA; „Revista latinoamericana de Ciencia política”, Santiago (Čile), avgust 1972.

Postoje dva shvatanja pojma ideologije: ideologija kao deformacija, disimilacija ili lažna svest, i ideologija kao koncepcija sveta i života i kao orijentir za akciju. Ova dva shvatanja nisu suprotna, već komplementarna: vladajuća ideologija kao i revolucionarna ideologija — ili kontrarevolucionarne ideologije kada ona prva ne postoji — predstavljaju dva pola atrakcije, distribucije i transformacije ostalih ideolo-

gija koje se grupišu oko njih u zavisnosti od istoričnosti svakog društva i njegove konjunktura.

Ossipow W. (Osipov) — IDEOLOGIE ET RECONNAISSANCE (Ideologija i svest). — „Annuaire suisse de Science politique”, Lausanne, 1973.

U članku autor analizira ideologiju, polazeći od teorije Louis Althussera (Luj Altise) i njegove osnovne teze: ideologija ima dve funkcije — jedna se odnosi na svest a druga na društvo. U svojoj društvenoj funkciji ideologija iskrivljava svest, unoseći ekstra-naučne faktore. Osnovni cilj svake ideologije je da u pojedincu utvrdi karakter podanika kako bi ga što bolje potčinila datom političkom i društvenom poretku. Autor, takođe, analizira altiseovsku klasifikaciju prakse i predlaže drugu verziju. U zaključku se sugerise orijentisanje više na empirijska istraživanja.

Pignon D. (Pignon D.) — LES METROPOLES IMPERIALES ET LA SCIENCE; „Temps modernes”, Paris, mart 1973.

Međusobno prožimanje civilnog i vojnog u društvu, koje je počelo četrdesetih godina, predstavlja početak još jednog fenomena savremenog razvitka: u naučnoj instituciji je nastao preokret usled položaja koji zauzima u izgrađivanju vojne strategije. Političke implikacije njenog novog statusa su ogromne. Kolika je vojna dominacija postaje jasno kada se prouči odnos naučnih i vojnih institucija u američkoj strategiji u Vijetnamu, gde je postalo očigledno da naučna institucija igra pogonsku ulogu u korišćenju nauke za neposredne, fizičke i nasilničke ciljeve dominacije. (Prvi iz serije od četiri članka pod naslovom „Nauka i rat”).

Saxe-Fernandez J. (Saks-Fernandez J.) — CIENCIA SOCIAL Y CONTRAREVOLUCIÓN PREVENTIVA EN LATINOAMÉRICA; „Revista mexicana de Ciencia política”, Mexico, januar—mart 1972.

Društvene nauke ne gube od svoga značaja bez obzira na način na koji ih koriste represivne snage društva, naročito u sferi kontrarevolucionar-

ne preventive u Latinskoj Americi. I pored nedostatka produbljene kritike ovih nauka i represivnih postulata koje su razvile u istoriji, kao i studija o praktičnoj primeni ovih nauka (kontrola informacija, lokalni politički sukobi, tehnika borbe), ne može se eliminisati ilegitalni karakter velikog dela njihovih unutrašnjih sistema.

JUGOSLAVIJA

Campbell J. C. (Kambel) — INSECURITY AND COOPERATION: YUGOSLAVIA AND THE BALKANS (Opasnost po bezbednost i saradnja: Jugoslavija i balkanske zemlje). — „Foreign Affairs”, New York, jul 1973.

Na svetskoj diplomatskoj listi problema dve teme zauzimaju značajno mesto: prva, bezbednost, saradnja i smanjenje vojnih snaga u Evropi, putem pregovora u Beču, Helsinkiju i drugih u predstojećim godinama. Druga se odnosi na unapređenje mira i politike smirivanja u istočnom Mediteranu, oblasti koju najviše ličnosti u Vašingtonu i Moskvi označavaju kao najopasnije žarište u svetu. Jugosloveni su potpuno u pravu kada smatraju da se evropska bezbednost ne može odvojiti od bezbednosti u Sredozemlju. Hvatajući se ukoštac sa ovim drugim problemom, velike sile će strašno pogrešiti ako misle da je držanje arapsko-izraelskog sukoba u granicama jedino što oni treba da urade.

Canapa M. P. (Kanapa) — LE CONFLIT ENTRE LE KOMINFORM ET LA YUGOSLAVIE (Sukob Jugoslavije sa Kominformom). — „Revue de l'Est”, Paris, 1973.

U vezi ovog sukoba postavljaju se dva pitanja: kako je Staljin mogao da bude stavljen

u šah-poziciju i zašto nije preduzeo vojnu intervenciju? Specifična situacija Jugoslavije, njene socijalističke revolucije, jedinstvo rukovodećeg kadra, Titova ličnost, daju delimične odgovore na prvo pitanje. Mnogo je teže odgovoriti na pitanje zašto nije došlo do oružanog sukoba. Staljin je, bez sumnje, unapred proračunao brzi pad rukovodstva u Jugoslaviji, a posle je bilo suviše kasno. Na taj način, ovaj sukob je možda naučio SSSR da ne treba „precenjivati vrednost političkih argumenata u komunističkom svetu”.

Johnson A. R. (Džonson A. R.) — YUGOSLAV TOTAL NATIONAL DEFENCE: „Survival”, London, mart—april 1973.

„Sloboda 71”, „Podgora 72” i dvadesetak manjih vojnih vežbi pokazuju progres koji je Jugoslavija postigla od 1968. godine u organizovanju svoje odbrane, sledeći princip opštenarodne odbrane. Jugoslavija je postigla značajan napredak u razrađivanju detalja doktrine opštenarodne odbrane i unoseći u doktrinu organizacione i institucionalne promene. Vrednost ove doktrine će zavistiti od uspešnog nastavljanja ovog procesa i, najzad, od zdravog stanja jugoslovenskog političkog i društvenog poretkta.

Limifiñana J. P. (Liminana) — LA RÉFORME CONSTITUTIONNELLE DU 30 JUIN 1971 EN YUGOSAVIE: UN EXEMPLE DE CORRÉLATIONS ENTRE LES STRUCTURES SOCIO-ÉCONOMIQUE ET LES INSTITUTIONS POLITIQUES; „Revue de Droit public et de la Science Politique”, Paris, jul—avgust 1972.

Ustavne promene od 13. januara 1953. i 7. aprila 1963. godine imale su za cilj da tekstualno utvrde važan napredak koji je ostvaren bilo u odnosu na društveno samoupravljanje bilo u odnosu na političku i ekonomsku decentralizaciju. Amandmani usvojeni 30. juna 1971. godine unose, takođe, važne promene u politički sistem, postavljajući na nove osnove odnose između federacije, republika i pokrajina, dajući nova šira samoupravna prava radnicima i, naročito, postavljajući kolegijum za Predsedništvo Republike.

Mates L. (Mates L.) — DIE ZUKUNFT DER BLOCKFREIHEIT; „Europäische Rundschau”, Wien, oktobar 1973.

Značaj politike nesvrstavanja pokazuje se u svetlosti promena koje se dešavaju u svetu. Naročito je značajna uloga koju Jugoslavija igra i koju je igrala; mnogi znaci pokazuju da pokret nesvrstanih zemalja polako prerasta u pokret zemalja Trećeg sveta. Vreme unilateralnih proklamacija i parlamentarnih debata je prošlo; potreba trenutika nalaže dijalog između Severa i Juga sveta, u kome se odluke neće donositi većinom glasova i na osnovu ekonomskog pritiska.

Meier V. (Majer V.) — KONFLIKT UND KOOPERATION AUF DEM BALKAN; „Europäische Rundschau”, Wien, jul 1973.

Izvesna solidarnost je vladala među balkanskim narodima u vreme borbe protiv Otoman-

skog carstva; ali ova solidarnost nije izdržala probu koju je za nju značio prvi svetski rat. Period između dva rata značio je za balkanske države period potvrđivanja nacionalnog identiteta. Stvorena su dva sistema saveza — Mala Antanta i Balkanski pakt — ali ovi savezi se nisu pokazali jedinstvenim u slučajevima kriza. Počev od 1934. godine stvorena je deviza, nastala iz socijalističkih strujanja: „Balkan balkanskim narodima”. Posle drugog svetskog rata Tito i Dimitrov su prvi pokušali da ostvare ovu devizu. Njihovi napori da stvore balkansku federaciju komunističkih država propali su usled razilaženja SSSR i Jugoslavije, što je navelo Jugoslaviju da zaključi pakt sa Grčkom i Turskom. U stvarnosti, taj pakt će ostati mrtvo slovo na papiru. Posle 1963. godine razvila se saradnja između Jugoslavije i Rumunije. Rumunija je uspostavila vezu sa Jugoslavijom kako bi unapredila saradnju sa Balkanom, ali su ovi njeni napori primljeni sa skepticizmom kod Bugara, vernih saveznika SSSR-a. Uprkos izvesnog napretka u oblasti saobraćaja i turizma, prisutni su faktori nesigurnosti koji koč regionalnu saradnju.

Reissmüller J. G. (Rajsmiler) — DER NEUE ZENTRALISMUS IN JUGOSLAWIEN. EIN RÜCKSCHLAG AUF DEM WEGE DEMOKRATISIERUNG; „Europa-Archiv”, Frankfurt/M., novembar 1972.

Ekipa koja upravlja Jugoslavijom razbila je, jedno za drugim, tendenciju hrvatskog „separatizma” u decembru 1971. godine, i srpske liberalne u oktobru 1972. „Demokratizacija” koja je sprovedena od afere Ranković (1966) i širenje federalizma ustupili su mesto integralnom demokratskom centralizmu. Povećani uticaj SSSR-a na poslove zemlje, susret Ti-

to — Brežnjev, izgleda da čine kraj jugoslovenskog eksperimenta.

Remington R. A. (Remington R. A.) — YUGOSLAVIA AND EUROPEAN SECURITY; „Orbis“, Filadelfija, proleće 1973.

Analiza jugoslovenskog stava prema evropskoj bezbednosti bavi se proučavanjem zapažanja političke elite o potrebama nacionalne (spoljne) i unutrašnje bezbednosti. Posebni odeljci bave se odnosom jugoslovenske politike nesvrstavanja prema postojećoj evropskoj politici, sukobom sa Brežnjevljevom doktrinom, izmenom vojne strategije poznatom kao „opštenarodna odbrana“, posebnim interesom za održavanje konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji i, najzad, uzajamnim delovanjem unutrašnjih nacionalnih (etničkih) stremljenja i spoljnih uslova bezbednosti.

Rubinstein A. Z. (Rubinstajn A. Z.) — THE EVOLUTION OF YUGOSLAVIA'S MEDITERRANEAN POLICY; „International Journal“, Toronto, jesen 1972.

Interesovanje Jugoslavije za Mediteran direktno je nastalo iz četiri međusobno povezana događaja: pojavljivanje Sovjetskog Saveza kao glavne pomorske sile u Mediteranu izazvalo je „novi“ hladni rat u jugoslovenskom zaleđu; jasna svest o permanentnoj pretnji koju izaziva Brežnjevljeva doktrina; sve veći značaj arapskih zemalja u jugoslovenskoj strategiji za održavanje politike nesvrstavanja kao globalnog fenomena; najzad, ekonomski potencijal ovog regiona za jugoslovenske fabrike. U periodu od kasnih pedesetih godina do ranih šezdesetih Titova politička strategija je po karakteru bila internacionalna, ne regionalna. Ipak, od 1955. godine on je težište stavio na bliske odnose sa Egiptom. Junski arapsko-izraelski rat iz

1967. godine i sovjetska invazija na Čehoslovačku smanjili su mogućnost Jugoslavije za slobodnim inicijativama. Beograd se nada da će se popuštanje zategnutosti u centralnoj Evropi proširiti na Balkan i Sredozemlje.

Schlegel D. (Slegel) — TITOS POSITIONEN GEGENÜBER MOSKAU (Titov stav prema Moskvi). — „Aussenpolitik“, Stuttgart, avgust 1972.

U septembru 1971. godine Brežnjev je posetio Jugoslaviju, a Tito mu je vratio posetu u junu 1972. godine. Uzajamnim posetama nisu prestali zategnuti odnosi koji vladaju od leta 1971. godine, izazvani manjevrima Varšavskog pakta na jugoslovenskim granicama. Tito je još jedanput pokušao da nađe neki modus vivendi sa SSSR, kojim bi se istovremeno poštovao jugoslovenski put u socijalizam i slobodna politika zemlje prema inostranstvu. Međutim, sovjetsko nastojanje da vrati Jugoslaviju u socijalistički tabor i ništa manje Titova odlučnost da brani principe nezavisnosti i nemešanja u unutrašnje poslove drugih zemalja, ne dopuštaju da se nasluti stvarno približavanje dve države.

Schlegel D. (Slegel) — DIE DIMENSIONEN DER AUSSENPOLITIK JUGOSLAWIENS (Dimenzije jugoslovenske spoljne politike). — „Aussenpolitik“, septembar 1972.

Poseta maršala Tita Moskvi u junu 1972. godine, dvadeset i četiri godine posle Staljinove „ekskomunikacije“ Jugoslavije, svakako je izazvala zadovoljstvo kod Maršala, SSSR je, u stvari, ponovo shvatio da je jugoslovenski put u socijalizam čvrsto utemeljen i prihvatio je da se ojača saradnja između dve zemlje. Posle Moskve, maršal Tito je posetio Poljsku — da ispita novu političku klimu

— zatim, Iran, Indiju, Egipat, Sjedinjene Države, Kanadu i Veliku Britaniju. On se još jednom izjasnio za vanblokovsku politiku i za regionalnu saradnju u Sredozemlju i na Balkanu. Najzad, on se deklarirao za politiku miroljubive koegzistencije koja treba da vlada u odnosima među svim državama, a ne samo u odnosima Istoka i Zapada, distancirajući se time od stava SSSR.

Singleton F. (Singleton F.) — YUGOSLAVIA: DEMOCRATIC CENTRALISM AND MARKET SOCIALISM; „World Today“, London, april 1973.

Slabost jugoslovenskog društva u velikoj meri proističe iz teškoća da se reši osnovna protivurečnost između ekonom-

ske politike decentralizacije i partijskog monopola vlasti.

Sterpellone A. (Sterpelone) — CRISI JUGOSLAVA E RIFLESSI ESTERNI; „Comunite internazionali“, Roma, oktobar—decembar 1972.

Od jeseni 1971. do decembra 1972. godine u Jugoslaviji je došlo do obnavljanja političkog kadra u vezi kritike „nacionalističke devijacije“ autonomije i „tehnokratske i anarho-liberalističke devijacije“ samoupravljanja. Snažno oslanjanje politike predsednika Tita na oružane snage opravdava se međunarodnom situacijom i politikom nesvrstavanja na kojoj čvrsto stoji država i Partija. Kao i 1948. godine, križa se tumači uticajem „nacionalističkih elemenata“.

KAPITALIZAM

Filipec J. (Filipec) — TEORETICKE PŘEDPOKLADY MÄRXXISTICKO-LENINSKÉ ANALYZY VYVOJE SOUČASNÝCH SPOLEČNOSTÍ V TŘIDNĚ ROZDĚLENĚM SVĚTĚ (Marksističko-lenjinistička analiza razvoja savremenih društava u klasno sukobljenom svetu). — „Sociologický časopis“, Praha, 1971.

Koncepcija takozvanog industrijskog društva predstavlja iskrivljenu sliku objektivnog procesa savremenog naučnog i tehnološkog progressa koji, međutim, vrši određenu klasno uslovljenu društvenu funkciju. Neophodno je iznaći principe i metode marksističko-lenjinističkog komparativnog proučavanja u oblasti kulturnog razvika.

Loikine J. (Lokin J.) — POUVOIR POLITIQUE ET LUTTE DES CLASSES A L'ÉPOQUE DU CAPITALISME MONOPO-

LISTE D'ÉTAT; „Pensée“, Paris, novembar—decembar 1972.

To je naučna analiza karakteristika razvoja kapitalizma u Rusiji na osnovu koje je Lenin odredio dva osnovna razloga raspada saveza između naroda i buržoazije: svakodnevni život i politička organizacija. Uzevši to kao polazište, on je utvrdio pojmove „društvena praksa klase“, „hegemonistički državni aparat“ i „politički kompromis“. Vrednost ovih pojmova potvrdila je studija N. Poulantzas (Poulanzas) o nemačkom i italijanskom fašizmu, studija o građanskoj politici u lionskoj oblasti na kojoj se sada radi i studija o francuskoj kapitalističkoj školi.

Poulantzas N. (Pulanzas) — L'INTERNATIONALISATION DES RAPPORTS CAPITALISTES ET L'ÉTAT NATION; „Temps modernes“, Paris, februar 1973.

Način kapitalističke proizvodnje danas karakteriše hegemonija Amerike, koja se ostvaruje uspostavljanjem produkcionih odnosa karakterističnih za monopolistički američki kapital i njegovu dominaciju i unutar drugih metropola, usled čega ove same potpomažu stvaranje ovog novog odnosa zavisnosti. Ova dominacija, koju karakteriše stvaranje višenacionalnih firmi, povlači za sobom novu podelu rada. Stoga se imperijalistička zavisnost može prekinuti samo direktno napadajući sam proces rada i oblike društvene podele rada u procesu proizvodnje. Borba protiv imperijalističke dominacije pretpostavlja rušenje mehanizama države.

KOMUNISTIČKI POKRET U AZIJI

Blackton C. S. (Blekton) — SRI LANKA'S MARXISTS. — „Problems of Communism“, Washington, januar—februar 1973.

Trockistička i (moskovska) Komunistička partija, pod vođstvom lidera obrazovanih u zapadnjačkom duhu, delovale su u okviru parlamentarnog sistema Sri Lanka (Sri Lanka) i od 1965. godine stvorili koaliciju sa uticajnom ne-komunističkom partijom Slobode Sri Lanka (SLFP), zbog čega su se levi marksisti u znak protesta otecepili. Jedna njihova grupa pojavila se kao Narodni oslobodilački front (PLF), čiji je politički cilj bio „revolucija jednog dana“. Bila je to konspirativna omladinska grupa „marksista-lenjinista“, jaka na univerzitetima. Na opštim izborima 1970. godine PLF je dala delimičnu podršku koaliciji, ali kada je koalicija SLFP—Marksista i posle preuzimanja vlasti još oklevala, iz ekonomskih razloga, da odmah uvede socijalistički sistem, PLF je digla oružanu pobunu u proleće 1971. godine.

Tudyka K. P. (Tudika) — LOHNARBEIT UND KAPITAL IM TRANSNATIONALEN KONZERN (Najamni rad i kapital u multinacionalnim korporacijama) — „Politische Vierteljahresschrift“, Heidelberg, (specijalan broj) 1972.

Razvoj multinacionalnih firmi, njihova moć i samostalnost, predstavljaju izazov za radnički pokret, njegovu organizaciju i interese. Zbog toga je neophodno potrebno izvršiti međunarodnu mobilizaciju baze i stvoriti centralističku organizaciju na multinacionalnom nivou. Ogromne su teškoće jednog takvog sindikalnog pokreta, usmerenog protiv dominacije multinacionalnih kompanija.

Mada je pobuna ugušena uz stranu pomoć, koaliciona vlada, suočena sa oštrom i hroničnom ekonomskom krizom, sprovela je centralistički poredak i opsežno socijalističko zakonodavstvo — što je izazvalo protest konzervativaca, budista, pa čak i nekih komunističkih lidera. Ako marksisti ostanu u koaliciji oni će zauzeti ključna mesta, ali kao snaga manjine, što bi moglo da zakoči napredak ka socijalizmu. Postoji i druga mogućnost — da marksisti izgrade novi kadar od neortodoksnih, ozlojeđenih ali potencijalno uticajnih mladih radikala PLF-a koji sada napuštaju zatvore ili se kriju po selima Sri Lanke.

Cole R. E. (Kol) — JAPANESE WORKERS, UNIONS AND MARXIST APPEAL. — „Japan Interpreter“, Tokyo, leto 1970.

Pokazalo se da je neophodno ispitati kako sadašnji odnosi vlasti, na nivou fabrike utiču na postojanost marksističkih stavova pogonskih i sindikalnih radnika. Koje radničke

ciljeve ostvaruju vođe levog krila koje ne ostvaruju rukovodioci suprotnog krila? Iako stepen ekonomskog razvoja postavlja osnovni okvir, analiza pokazuje da su mogući raznovrsni odgovori kompanija, radnika i vlade shodno različitom društvenom, političkom i ekonomskom nasleđu. Održavanje tradicionalnog autoritativnog načina upravljanja doprinosi, paradoksalno, održavanju marksističkog uticaja među savremenim radnicima. (Deo rasprave pod naslovom „Menjanje modela japanskog života“.)

Omvedt G. (Omved) — NON-BRAHMANS AND COMMUNISTS IN BOMBAY (Ne-bramani i komunisti u Bombaju). — „Economic and Political Weekly“, Bombay, april 1973.

Napis se bavi proučavanjem radikalnog pokreta radničke klase koji je nastao u poznim dvadesetim godinama ovog veka u Bombaju. Pokret je povezo, u čudnom obliku, stvoreno komunističko rukovodstvo sa vođama ne-bramanškog pokreta koji se zasnivao na širokim seljačkim masama. Problematičnost i ishod njihovih odnosa i sukoba bili su presudni ne samo za dalji razvitak društvenog radikalizma, već i za usmerenost nacionalnog pokreta u Maharashtra. Mada je napis usredsređen na radničku klasu Bombaja, veći deo je posvećen odnosu „kulturnih revolucionara“ bramanškog pokreta prema nacionalizmu i komunizmu. Namera autora je da pruži dublji uvid u pitanje zašto se nacionalni pokret u Indiji konsolidovao pod konzervativnim rukovodstvom? U prvom delu napisa pokazuje se kako je kastinski elitizam bio glavna prepreka za širenje komunističkog pokreta Maharashtra. Prijemčivost za jednu radikalnu ideologiju postojala je i kod gradskog i kod seoskog stanovništva, ali je jedan deo ne-bramanske elite bio antikomuni-

stički i konzervativno nastojan, spreman da iskoristi za sebe svaki neuspeh komunista. Njihovi neuspesi, zajedno sa represivnim britanskim delovanjem, bili su odlučujući. Međutim, uticajnost radničkog pokreta Dinkarrao Javalkara (Dinkarrao Javalkar) ukazuje na to da su postojale stvarne mogućnosti za konsolidovanje komunističkih snaga ne samo među radničkom klasom već, do izvesne mere, i među seoskim stanovništvom. U zaključnom delu napisa autor ispituje ulogu Dinkarrao Javalkara.

Ray S. (Rej) — COMMUNISM IN INDIA: IDEOLOGICAL DIFFERENCES AMONG FOUR PARTIES. — „Studies in Comparative Communism“, Los Angeles, leto—jesen 1972.

Ideološke razlike između Komunističke partije Indije (CPI) i Komunističke partije Indije (marksista) (CPM) su više kvantitativne nego kvalitativne prirode i predstavljaju nastavak stare raspre između desne i leve frakcije CPI iz vremena pre 1964. godine. Ideološki stavovi ovih struja vremenom su se veoma zaoštrili i postali vrlo precizni. Ali rasep iz 1964. godine u CPI nije rezultirao potpunom polarizacijom stavova pomenutih grupa, čime se delimično objašnjava stvaranje Komunističke partije Indije (marksista-lenjinista) (CPI/M-L) — čija se ideološka pozicija bitno i kvalitativno razlikuje od CPI, CRM i Revolucionarne socijalističke partije Indije (RSP). Razlike u strategiji i taktici se, iako, mogu objasniti time što ove grupe i dalje brane pozicije koje su branili u bivšoj CPI. Međutim, za CPM je nastala kompleksna situacija utoliko što partija mora da zadrži svoje militarističko obeležje pred izazovom CPI (M-L). Ovaj faktor isključuje svaki mogući savez sa Kongresnom strankom. Ova ogra-

ničnost i kompleksnost ne mogu se pripisati Komunističkoj partiji Indije. Što se tiče stava RSP prema Kongresnoj stranci, tu ne možemo biti sigurni: iako RSP odbacuje svaki mogući savez sa Kongresnom strankom na ideološkoj osnovi, partijski ogranci po državama mogli bi da postupe autonomno i suprotno centralnoj organizaciji. Teza da su ideološke razlike manje važne od organizacionih i ličnih sukoba predstavlja preterano uprošćavanje stvari. Mnogo toga zavisi od aktualne situacije, mesta i spleta okolnosti. U Zapadnom Bengalu ideološke razlike su značajne, pogotovo među pripadnicima srednje klase koji podržavaju komunističke partije.

Timberg T. A. (Timberg) — REVOLUTION AND GROWTH: TWO CASE STUDIES FROM INDIA (Revolucija i razvitak: studije o dva slučaja iz Indije) — „Political Science Quarterly”, New York, mart 1973.

Dve od sedamnaest indijskih država, Zapadni Bengal i Kerala, u poslednjih nekoliko godina imaju vlade koje sačinjavaju koalicije levih komunista. Komunistička partija-marksista (CPM) igra glavnu ulogu u režimima obe države. Pored mnogih zajedničkih osobenosti, razlike između Zapadnog Bengala i Kerales su mnogo veće, čime se delimično može objasniti pojava što vladavina CPM ostavlja različit pečat na razvitak u te dve države, kao i postojano prisustvo CPM kao najveće partije u obe zemlje. Primer Zapadnog Bengala i Kerales ukazuje na granice revolucionarnih promena — suprotno revolucionarnom izrazu u državama federacije.

Van der Kroef J. M. (Van der Kroef J. M.) — COMMUNISM AND REFORM IN THE PHILIPPINES; „Pacific Affairs”, New York, proleće 1973.

Predsednik F. Markos zaveo je vanredno stanje na Filipinima zbog društveno i politički nestabilnog stanja koje preovlađuje, a koje se dovodi u vezu sa delatnošću maoističke „Armije novog naroda” (NPA) na Filipinima. NPA je rezultirala iz istorijske promene pravca u taktici filipinskog komunizma, koja je počela 1968. godine i kulminirala u stvaranju nove Komunističke partije (marksizma-lenjinizma) Filipina i njenih raznih frontovskih organizacija. Markos se suočio sa maoističkom pretnjom i pustošenjima naoružanih maoističkih gerilaca u zemlji. Zavođenje vanrednog stanja imalo je za cilj ustavne i ekonomske promene koje je Markosov režim hteo da sprovede u cilju stvaranja „novog društva” na Filipinima. Zadržavanje vanrednog stanja pravdalo se mnogobrojnim plebiscitarnim merama i novim pokušajima da se sprovede reforma zemljišnog poseda, kako bi se suzbio kriminal i ojačao nacionalni moral. Ali, iako je maoistička delatnost relativno opala, društveni i ekonomski koreni nezadovoljstva nisu otklonjeni: interesi američkog i drugog velikog i moćnog biznisa stvaraju jaku opoziciju Markosovoj vladi u intelektualnim i poslovnim krugovima.

Van der Kroef J. M. (Van der Kroef J. M.) — INDIAN MAOISM, PEKING AND BANGLA DESH; „Studies in Comparative Communism”, Los Angeles, leto—jesen 1972.

Indijski maoizam je izrastao iz stalnog procesa radikalizacije indijskog komunističkog pokreta početkom šezdesetih godina i predstavlja refleks maoističkih ideoloških uticaja širom Azije. Burnost tzv. „Naxalite” pobune 1967. godine u Darjeeling oblasti severoistočne Indije ponovo je pokazala svu uspešnost maoističke gerilske taktike u indijskoj

sredini. U godinama koje su usledile ova taktika je ponovo primenjena u Srikakulam oblasti. Istovremeno s pojavom Komunističke partije Indije (marksizma-lenjinizma), slični maoistički uticaji pojačali su se u Istočnom Pakistanu, koji je ubrzo stekao status nove nezavisne države Bangla Deš. Narodna Republika Kina — iako je zvanično pružala podršku pakistanskoj vladi u njenom nastojanju da slomi pobunu Bangla Deša — ipak je čvrsto povezana sa maoističkim pokretom u Zapadnom Bengalu i Bangla Dešu, projektujući svoje interese u kontekstu davnašnjeg sna o ujedinjenoj komunističkoj nezavisnoj državi Bengali. Pri svemu tome, uvlačenje Naxalite u politiku Bangla Deša i dalje predstavlja kontroverzu. (Prvi od dva napisa o „Komunizmu u Indiji”.)

Van der Kroef J. M. (Van der Kroef) — THE PHILIPPINE MAOISTS; „Orbis”, Philadelphia, zima 1973.

Tokom šezdesetih godina filipinski komunizam se raspao u prokinesko i promoskovsko krilo. Prokinesko krilo, zvano

Komunistička partija Filipina (marksističko-lenjinistička) pod vođstvom Jose M. Sison (Jose M. Sison), otpočelo je kampanju za oružanu gerilu u centralnim visijama Luzona. Oružane maoističke snage, zvanično nazvane armija Novog naroda, verovatno su dobile oružje i obučene zapovednike iz Kine. Maoistički pozivi na borbu naišli su na odjek i zbog rasplamsale nacionalne mržnje prema američkoj dominaciji u filipinskoj privredi i inostranoj politici. Nerešeni problemi zemljišne reforme i ograničene mogućnosti zapošljavanja filipinske univerzitetske omladine još su povećali popularnost maoista i podršku koja im se pruža. Filipinske vlasti smatraju da su maoisti uticali i na muslimanski pokret otpora na jugu Filipina. Promoskovski orijentisano krilo filipinske Komunističke partije oštro je napalo ono što naziva „kautobojskom ideologijom” i nedisciplinovano ponašanje maoista. Filipinska vlada predsednika Ferdinanda Marcosa je, verovaino, preувелиčala potencijalnu pretnju maoističkih pobunjenika kako bi stabilizovala svoj režim.

KONCEPCIJE REVOLUCIJE I SOCIJALIZMA

Diaz C. (Diaz C.) — PERSONALISMO Y MARXISMO; „Cuadernos americanos”, México, mart—april 1973.

Dok kao filozof brani teoriju personalizma, E. Mounier (Mounier) ne može da prihvati socijalizam koji je nametnut silom, niti birokratski i diktatorski socijalizam koji ne može da stvori novog čoveka, ali nalazi neke pozitivne elemente borbu socijalizma protiv kapitalizma, u traganju za društvenom pravdom. Mounier ne optužuje socijalizam, već zloupotrebu ruskog komunizma; on izražava žaljenje zbog jednog nemogućeg marksističkog hu-

manizma, zbog jednog diktatorskog režima koji guši individualnost u kolektivu. U svakom slučaju, to je komunizam koji mora da se spase sam od sebe.

Lafferty W. M. (Lafferty W. M.) — THE EMERGENCE OF RADICAL SOCIALISM: STRUCTURAL VS. CULTURAL EXPLANATIONS; „European Journal of Political Research”, Amsterdam, mart 1974.

Odnos između ekoloških struktura i političkog radikalizma tema je dugo vođenih, ali nedovoljno sistematizovanih razgovora među sociolozima koji se

bave politikologijom. Tek od nedavna postajemo svesni da mnoge teškoće u ovoj oblasti proističu pre iz metanaučnih unapred stvorenih koncepcija, nego iz samih procesa. Erik Allardtova (Erik Alard) analiza radikalizma u Finskoj („Structure, culture and revolutionary ideologies”, *International Journal of Comparative Sociology*, Lajden, mart 1971. i „Structural, institutional, and cultural explanations”, *Acta sociologica*, Kopenhagen 1972) možda je najbolja ilustracija mogućnosti i problema političke ekologije, a njegove teorije, metode i metaperspektive ovde su upotrebljene kao kulise za analizu norveških data. Jedan od novijih Allardtovih šestoslojnih modela primenjen je na dobro poznati norveški radikalizam, koji se pojavio između 1900. i 1921. godine. Faktorska analiza, uključujući sinhronične i dijahronične indikatore, upotrebljena je u ispitivanju modela; rezultati su pokazali značajan uspeh u predviđanju strukturalne osnove radikalnog socijalizma. Međutim, što se tiče *umerenog* socijalizma, predskazivači su se pokazali mnogo problematičnijim i u kontekstu ovog problema postavljeno je pitanje opšte relacije između „strukturnalnih” i „kulturoloških” tumačenja. Dublja analiza norveškog slučaja navodi na zaključak da su oba tipa tumačenja, ili bi to trebalo da budu, komplementarni pravci jedne fundamentalnije dijalektike istraživanja.

Lee Cheng-Chung (Li Ce-Cung) — TROTSKY'S THEORY OF THE „PERMANENT REVOLUTION” AND MAO TSE-TUNG'S THEORY OF THE „CONTINUOUS REVOLUTION” (deo II, III i IV) — „Issues and Studies”, Taipei, maj—avgust—novembar 1972.

Teorija „permanentne revolucije” (Trocki) postepeno slabije; ipak, ona je ostavila trago-

ve koji se i dalje osećaju kod internacionalnih komunista, kineskih komunista i Mao Tse-tunga čija je teorija „kontinuirane revolucije” znatno drugačija.

Lowenthal E. (Louental) — WHAT PROSPECTS FOR SOCIALISM? „Encounter”, London, februar 1973.

Namera ovog eseja je da razmotri političke izgledе društvenih pokreta u industrijski razvijenim demokratskim društvima. Razlikuju se tri glavna tipa pokreta ne samo na osnovu različitog naglašavanja i razrade različitih aspekata njihovog cilja, već — relevantnije za njihove političke izgledе — na osnovu njihovih različitih strategija za dostizanje cilja: komunistički, socijaldemokratski pokret i nova leвица. Procena političkih izgledа ova tri tipa socijalističkih pokreta zahteva analizu glavnih problema koji uzrokuju socijalno nezadovoljstvo u industrijski razvijenim društvima i analizu adekvatnosti njihovih različitih strategija s obzirom na rešavanje ovih problema.

Schaff A. (Šaf) — MARXIST THEORY ON REVOLUTION AND VIOLENCE (Marksistička teorija o revoluciji i nasilju). — „Journal of the History of Ideas”, New York, april—jun 1973.

Identifikovanje radničkog pokreta, rukovođenog Marxovom teorijom, sa pokretom koji teži ostvarenju socijalne revolucije pribegavajući nasilju, postalo je trivijalno. Marx i Engels, a kasnije i Lenjin, u mnogim prilikama su govorili o mirnoj revoluciji, to jest, o ostvarivanju revolucije putem klasne borbe, a ne pomoću nasilja. Temeljno razumevanje ovog pitanja, pored njegovog teorijskog aspekta, ima i značajne praktične i političke implikacije i zato mu treba posvetiti pažnju s obzirom na postojeće diskusije i divergentna

mišljenja u međunarodnom radničkom pokretu oko pitanja pravilnog kursa koji ubuduće treba izabrati.

Strauss H. J. (Straus) — REVOLUTIONARY TYPES. RUSIA IN 1905. (Tipovi revolucionara. Rusija 1905. godine) — „Journal of Conflict Resolution”, Ann Arbor, jun 1973.

Najveći deo studija o revolucionarnim elitama raspravlja i analizira samo mali broj ključnih ličnosti, koje su organizovale i ostvarile revolucionarne pokrete, i posmatra „političkog revolucionara” kao pojedinačan model, tip. U ovom napisu se raspravlja i analizira *opšte* rukovodstvo jedne specifične političke revolucije — Ruske revolucije iz 1905. godine. Pomoću Q-faktorske analize otkrilo se da se revolucionarno rukovodstvo iz 1905. godine može grupisati u šest tipova ili kategorija aktivnosti: 1) buntovnik, 2) štrajkač, 3) propagandista, 4) partijski organizator, 5) političar višeg ranga i 6) inteligencija. Ne samo da se svaki od ovih tipova razlikuje po svojoj revolucionarnoj ulozi, već je poseban i po svom detinjstvu, mladosti i porodičnim osobenostima. Štaviše, svaki od ovih, redom izloženih tipova, poklapa se sa odgovarajućim neophodnim funkcijama političkog sistema, kako su to utvrdili G. Almond (Almond) i J. S. Coleman (Kolman).

Vollrath E. (Volrat) — ROSA LUXEMBURG'S THEORY OF REVOLUTION (Teorija revolucije Roze Luksemburg). — „Social Research”, New York, proleće 1973.

Rosa Luxemburg nije izvela svoju teoriju revolucije iz čisto teorijskih premisa, već iz iskustva stečenog u političkoj delatnosti. Njeno osnovno shvaćanje je: revolucija nije toliko akt nasilja i krvoprolića, koliko uvećana sposobnost zajedničkog delovanja onih koji

su do tada bili lišeni mogućnosti delovanja u carstvu politike, zahvaljujući uslovima kapitalističkog sveta. Oni savlađuju ovaj nedostatak, povezujući se u jedinstveno revolucionarno telo i nastavljajući složno da delaju. Ova dvostruka priroda revolucije, kao novog počerka u delovanju i očuvanja sposobnosti delovanja, reflektuje ne-filozofski pristup fenomenu delovanja. Njeno suprostavljanje ortodoksnim marksističkim gledištima koreni se, u osnovi, u njenom odbijanju da carstvo politike posmatra isključivo kao nadgradnju ekonomske sfere.

Zagorin P. (Zagorin) — THEORIES OF REVOLUTION IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY (Teorija revolucije u savremenoj istoriografiji). — „Political Science Quarterly”, New York, mart 1973.

Počev od šezdesetih godina oživeo je interes za problem revolucije u istoriji i društvenim naukama. Zaključna diskusija reflektuje razlike i konfuzije koje postoje oko definicije revolucije i njenog tumačenja. Neki politikolozi, u nadi da će se postići jasnoća, predlažu da se „unutrašnji rat” zameni pojmom revolucije, ali ovaj postupak pokazuje mnoge nedostatke. Ispitivanje revolucije je ili striktno istorijsko, komparativno, ili teorijskog karaktera. Od starijih radova Brintonovo (Brinton) delo privlači pažnju, ali ovaj autor nije uspeo da potkrepi svoje tvrdnje demonstriranjem stvarnih uniformnosti revolucija. Nedavno istraživanje revolucije uključuje proučavanje revolucionarnih masa i elita, komparativnu istoriju francuske revolucije sredinom sedamnaestog veka, hiljadugodišnju istoriju, analize kauzalne teorije, teoriju relativnog gubitka, komparativne studije revolucije u vezi sa modernizacijom i teoriju društvenih sistema. Među

autorima koji se pominju u vezi s ovim materijalom nalaze se Palmer (Palmer), Mousnier (Musnie), Cohn (Kon), Gurr (Gur), Eckstein (Ekštajn), Moor (Mur), Davies (Devis), Huntington (Hantington) i Johnson (Džonson). Uprkos mnogim zanimljivim idejama koje su izložene, opšta teorija revolucije još nije stvorena, a izražava se izvesna skepsa i u pogledu mogućnosti da se ona stvori.

Yin Ch'ing-yao (Jin Čing-jao) — MAO TSE-TUNG'S THEORY OF TWO STAGES AND TWO ALLIANCES (Mao Ce-tungova teorija o dve faze i dva saveza). — „Issues and Studies”, Taipei, decembar 1972.

Proleterska svetska revolucija mora da prođe kroz dve faze: fazu nove demokratske revolucije i fazu socijalističke revolucije. Budući da je kinesko društvo bilo polufeudalno i polukolonijalno i da je takozvani proletarijat bio još nedovoljno jak, u prvoj fazi revoluciju je trebalo voditi u savezu sa seljaštvom i svim ostalim elementima, bez obzira kojoj klasi ili partiji pripadali, sve dok se suprotstavljaju imperijalizmu s ciljem da uspostave novo-demokratsko društvo i državu pod vođstvom diktature svih združenih revolucionarnih klasa. Ali sve ovakve revolucije treba da dovedu, kroz kvalitativne promene, do ostvare-

nja svetske socijalističke revolucije u drugoj fazi.

Yoshikatsu T. (Jošikacu) — WHAT IS TRUE REFORMISM? (Šta je istinski reformizam?) — „Japan Interpreter”, Tokyo, jesen 1970.

Stare, utvrđene reformističke teorije se odbacuju u svetu. Kao što izraz „kraj ideologija” nagoveštava, Zapad menja svoje stavove o komunizmu i drugim reformističkim ideologijama. Kritika Staljinovih nedela, mađarski ustanak, kinesko-sovjetski sukob i nedavni incidenti u Čehoslovačkoj svedoče o nepoštovanju humanosti, što je karakteristično za komunistička društva i što je doprinelo potpunoj propasti utvrđivanja marksističko-lenjinističkih teorija reforme društva. Istinski reformizam se, zapravo, sastoji u „revnosnoj borbi” da se otkoče energije dinamičnog, mobilnog i narastajućeg društva, kako bi se iskoristile za kanalisanje društva u pravcu progressa. Progres se sastoji u ravnomernom ostvarivanju reformi u sledećim oblastima: biogostanje naroda, modernizacija ili „politika zlatne sredine” što znači „humanizam”, istinska demokratija koja se zasniva na poštovanju ljudskog života, slobode i jednakosti, „humanistički socijalizam” i „globalni nacionalizam” koji će ostvariti svetski mir.

MARKSIZAM O SEBI

Balibar E. (Balibar E.) — SUR LA DIALECTIQUE HISTORIQUE — QUELQUES REMARQUES CRITIQUES A PROPOS DE „Lire le Capital”; „Pensée”, Paris, avgust 1973.

Teze koje je Althusser (Alti-se) izneo u „Lire le Capital” treba donekle ispraviti u onim stavovima koji se odnose na istorijski materijalizam. Naime, ne reprodukuje svet proizvodnje istoriju i strukturu

društva, već obrnuto — istorija društvene strukture reprodukuje, ili ne, svet proizvodnje na kome se zasniva i objašnjava njegov razvitak i transformacija.

Hook S. (Huk) — MYTH AND FACT IN THE MARXIST THEORY OF REVOLUTION AND VIOLENCE (Mit i činjenica u marksističkoj teoriji revolucije). — „Journal of the

History of Ideas”, New York, april—jun 1973.

Ovaj napis je kritičko izlaganje Marxove teorije revolucije, uloge nasilja u njoj i njegove koncepcije društva bez države. Autor sebi postavlja zadatak da utvrdi: 1) njegov demokratski karakter, 2) potpunu inkopatibilnost sa bolj-

ševičko-lenjinističkom interpretacijom (ili tačnije, revizijom marksizma) i 3) glavnu tešku koju postavlja dijalektički materijalizam. Izgleda da marksizam, kao filozofiju istorije, opovrgavaju oni koji tvrde, premda netačno, da su njegovi „učenici”. To ne utiče na njegov demokratski karakter.

MEĐUNARODNI ODNOSI

Nairn T. (Nein) — THE EUROPEAN PROBLEM; „New Left Review”, London, septembar—oktobar 1972.

Kako je britanska levica uspela u borbi da se složi sa Zajedničkim tržištem u toku „velike rasprave” 1971. godine? Kako može vladajuća klasa da postigne svoje klasne ciljeve, premeštajući se na „evropski” teren dok istovremeno prisiljava levicu da se povuče nazad na izgubljeno tle nacionalizma i „nacionalnog suvereniteta”? Britansku debatu oko ulaska u evropsku zajednicu i teorijski i praktično treba shvatiti u kontekstu postavljenog problema koji ima značaja za celo Zajedničko tržište. Teorijske implikacije ovog problema odnose se na istoriju marksističkih ideja o nacionalizmu i internacionalizmu i na realni istorijski odnos između marksizma i nacionalizma koji karakteriše evropsku istoriju tokom ovog veka.

Valki L. (Valki L) — A KGST DÖNTÉSHOZATALI PROBLÉ-

MAIROL; „Jogtudományi Közlöny”, Budapest, april 1973.

Donošenje odluka u Savetu za uzajamnu ekonomsku pomoć zasniva se na principu jednoglasnosti (pravo veta), uzajamne „zainteresovanosti” i na principu ne-obaveznih osnovnih odluka. Ovi principi — izuzev ovog poslednjeg — usklađeni su sa mehanizmom saradnje u Savetu za uzajamnu ekonomsku pomoć. Po mišljenju autora pomenuti principi će verovatno biti podvrgnuti reviziji u novom mehanizmu integracije koji se predviđa kompleksnim programom. U izvesnim slučajevima biće potrebno — radi mogućnosti donošenja brzih i efikasnih odluka — primeniti princip donošenja odluka većinom glasova; takođe, neće biti moguće u svim slučajevima primeniti princip „zainteresovanosti”. Osim toga, biće potrebno povećati ulogu Sekretarijata u pogledu donošenja odluka i tačno odrediti kompetencije upravnih organa.

NOVA LEVICA

Adelman H. (Adelman) — THE CANADIAN NEW LEFT AS AN AMERICAN DAIMONION; „Social Theory and Practice”, Tallahassee, proleće 1971.

Napis pokazuje razvitak kanadske Nove levice tokom šezdesetih godina. Analiza metoda i objekata kritike Nove le-

vice razotkriva njenu rastuću nemoć i opsednutost tom nemoć. Sa postignutim uspešima se nije dalje odmaklo, jer se Nova levica više bavila uznemiravanjem države. Objašnjenje: Nova levica je nečista savest američke buržoaske agresivnosti. Ona je potisnula

sopstvenu moć i ispoljila nemoćni gnev, ali nemiri i načini njihovog ispoljavanja proizilaze više iz američke, nego iz kanadske historije.

Horchem H. J. (Horchem H. J.) — WEST GERMANY: "THE LONG MARCH THROUGH THE INSTITUTIONS"; Congloct Studies", London, februar 1973.

Tri grupe levih ekstremista u Saveznoj Republici Nemačkoj i dalje napadaju demokraciju: Nova levica, anarho-terorističke grupe i ortodoksni komunisti. U dužoj perspektivi ni Nova levica ni anarhisti neće poživjeti plodove svojih napora. Nova levica je stvorila krilaticu „marš kroz institucije“, ali je ortodoksni komunisti sprovode u praksi. Za sada slobodna demokratska organizacija društva nije ugrožena političkim ekstremizmom. Političke institucije društva plodno se razvijaju. Polemika sa ekstremistima mora ostati javna i slobodna i mora, pre svega, da se drži političkog plana. Svaka zabrana ovih organizacija samo bi zaoštrila kontroverze i stvorila nove frontove. Ali, ako se ideološkim ekstremistima dopusti da nastave svoj marš kroz institucije, stvorit će se iz osnova nova situacija. To će dovesti do kvarenja iznutra; institucije će početi da trule dok na kraju ne prestanu da funkcionišu. Slobodni demokratski subjekat po načelu zakona neće više moći dalje da se razvija.

Schiff M. (Sif) — NEO-TRANSCENDENTALISM IN THE NEW LEFT COUNTERCULTURE: A VISION OF THE FUTURE LOOKING BACK. — „Comparative Studies in Society and History“, Ann, Arbor, mart 1973.

Vrednosti inherentne kontrakulturi Nove levice pokazuju upadljivu sličnost sa izvesnim utopijskim gledištima devetnaestog veka, naročito sa transcendentalizmom Nove Engle-

ske. Oba krila kontrakulturalnog pokreta Nove levice — ono „beskrvno kao i ono aktivističko“ — utonuli su u utopijsko vizionarstvo koje odbacuje kapitalističku kulturu (bar na rečima), ne pokazujući razumevanje za domašaj i misaoni sadržaj kapitalističkih vrednosti. Pokret Nove levice po suštini je neotranscendentalistički u dvostrukom smislu: time što je okrenut idealima iz pre-industrijske prošlosti i time što odbija da stvori organizovani pokret za njihovo ostvarenje. Za Novu levicu je karakterističan moralni apsolutizam u koji se povlači, kao i transcendentalisti Nove Engleske, pred teškoćama dnevne borbe za političke i društvene reforme. Staviše, nasilnička taktika njene Weathermenovske (Vitermen) frakcije pruža izgovor snagama na vlasti za opravdanje politike sprečavanja reformističkih pokušaja.

Weinstein J. (Vejnštajn J.) — THE LEFT, OLD AND NEW; „Socialist Revolution“, San Francisco, jul—avgust 1972.

Istorija organizovane levice u Sjedinjenim Državama je istorija diskontinuiteta i samoobmanjivanja. Umesto kontinuiranog istorijskog pokreta, sposobnog da se izgradi na osnovu iskustva iz prošlosti, stvorila su se tri različita pokreta, koji nisu nastali iz razvijene istorijske svesti, već kao odgovor na neposredne događaje. To su Socijalistički pokret od 1900. do 1919. godine, Komunistički pokret koji se inspirisao ruskom revolucijom i Nova levica nastala u poslednjoj deceniji. Mada je svaki od ovih pokreta smatrao da se strogo razlikuje od svojih prethodnika, njihove osnovne ideje su slične. Za sve njih je karakteristično uverenje da će borba za neposredne interese, na primer reforme, nužno navesti ljude da sruše kapitalizam.

PORTRETI

Berki R. N. (Berki) — GEORG LUKACS IN RETROSPECT. EVOLUTION OF MARXIST THINKER; „Problems of Communism“, Washington, novembar—decembar 1972.

Početakom dvadesetih godina Lukacs (Lukač) je pripadao ekstremnom levom krilu u marksizmu. Njegova „Istorija i klasna svest“, iako impresivno delo, s pravom je kritikovana zbog svog sektaštva, utopizma i pogrešne interpretacije Hegela. Potom, Lukacs se uverio, na osnovu daljeg izučavanja i svog političkog iskustva, da je najbolje dalji razvoj marksizma usmeriti u pravcu veće umerenosti i realizma. Iako nikada nije skrenuo s osnova lenjinizma, s gnušanjem je odbijao staljinistička nedela i prihvatao progresivne, ne-dogmatske tendencije u marksističkom pokretu. Njegov rad na „Ontologiji“ reflektuje ovu promenu u njegovom mišljenju. (Prvi od tri članka o Georgu Lukacsu.)

Boggs C. (Bogs C.) — GRAMSCI'S „PRISON NOTEBOOKS“; „Socialist Revolution“, San Francisco, septembar—oktobar 1972.

Gramsciovo postojano odbijanje da napusti ideju o primatu politike, bilo zbog novih istorijskih uslova u zapadnoj Evropi, bilo zbog njegove duboke preokupiranosti filozofijom i kulturom, daje mu poseban značaj u marksističkoj tradiciji. Ogromni teorijski rad kojeg se Gramsci poduhvatio u zatvoru (1926—1937) može se ispitati u svetlosti njegovih „Zapisa iz zatvora“.

Breines P. (Brejns) — NEW LEFT E MARXISMO-LENINISMO. IL SUPERAMENTO DI MARCUSE; „Comunità“, Milano, novembar 1971.

Marcuseovo ime i njegova dela vezani su za svetski po-

kret studenata i mladih. Tačno je da je studentski pokret stekao u Marcuseovom delu jedinu teorijsku formulaciju svojih težnji. Ipak, Marcuse je stran pokretu. Osim toga, pokret se sve više udaljuje od Marcusea i, naročito u Sjedinjenim Državama, okreće se u suprotnost svom mladalačkom karakteru, zbog čega preuzima na sebe „poliformnu izopačenost“ o kojoj govori Markuse, prevazilazeći ga i u realizaciji „utopijske funkcije“ teoretičarrevog dela.

Davidson A. B. (Davidson A. B.) — THE VARYING SEASONS OF GRAMSCIAN STUDIES; „Political Studies“ (Oxford), decembar 1972.

Do 1958. godine, u vreme Togliattieve ortodoksije, Gramsci je bio lojalan član Komunističke partije, usmeren na jačanje revolucije. Prve interpretacije Gramsciovih „Zapisa iz zatvora“ polazile su od pretpostavke da je Gramsci bio „lenjinista“ i da je hteo dalje da razradi sovjetsku ortodoksiju. Na prvoj konferenciji o Gramscijevim studijama pojavila su se mišljenja da ovakav stav o Gramsciju tek treba dokazati. Ortogoksija je uvek nastupala sa tezom Griecoa (Greko), Crocea (Kroče), Tagliabuea (Taljabue) i Matteuccia (Matučić) da je Gramsci „kročeanac“ i da njegove zapise tako treba tumačiti. Godine 1951. vrlo razložna analiza Komunističke partije pokazala je da i ovu poziciju, takođe tek treba dokazati. Umesto da se pozabavi izučavanjem Gramsciove lične i intelektualne istorije, debata o Gramsciju je spala na nivo pogrda sve do 1967. godine, simbolizovana u napadima komunista na Tamburrano-ovu (Tamburano) intelektualnu biografiju. Tek na konferenciji o Gramsciju 1967. godine izneto je mišljenje, u većini napi-

sa, da bi sve interpretacije trebalo odložiti dok se ne stekne adekvatno poznavanje Gramscijeve intelektualne biografije.

Focaya de la Concha M. (Fokaja de la Konča) — LA IDEOLOGIA DEL JOVEN LENIN (Ideologija mladog Lenjina). — „Revista de Estudios políticos”, Madrid, januar—februar 1973.

Proučavajući Lenjinovu mladost, vidimo da se u prvo vreme poduhvatio dva različita zadatka: da pokaže kako populističke teorije nikada ne bi uspele da uspostave socijalizam u Rusiji, i da je naprotiv, revolucija koju su isticali Marx i Engels (njihove ideje je upoznao, čitajući Plehanova), a čiji je nosilac industrijski proletarijat, već bila moguća u zemlji, usled sve većeg rasta kapitalističke industrije i gradskog proletarijata.

Forsythe D. (Forsajt) — FRANTZ FANON — THE MARX OF THE THIRD WORLD? (Franc Fanon — Marks Trećeg sveta?). — „Phylon”, Atlanta, G., jun 1973.

Fanon je stekao zaslužan ugled što u svojim opsežnim teorijskim napisima i praktičnim delovanjima formuliše i širi sinkretičan ideološki sistem, koji se može nazvati crnačkim marksizmom i koji postaje nova vera za crnačke borce. On u svom ideološkom sistemu prihvata fundamentalne metodološke postulate marksizma, koji imaju univerzalnu primenljivost na sve kulture ali, istovremeno, odbacuje Marxovo etnocentričko i partikularističko tumačenje njegovog zapadnoevropskog društva devedeaestog veka. Crnački marksizam je, stoga, Marxova metodologija prilagođena jedinstvenosti Trećeg sveta.

Henriksen T. H. (Henriksen) — THE REVOLUTIONARY THOUGHT OF EDUARDO MONDLANE. (Revolucionarna misao Eduarda Mondlane). —

„Genève — Afrique”, Genève 1973.

Zastupajući revolucionarnu misao i akciju, Eduardo Chivambo Mondlane (Eduardo Chivambo Mondlane) organizovao je nacionalni pokret otpora protiv portugalskog prisustva u Mozambiku. Počev od 1962. godine on uporno nastoji da borba objedini političke i vojne akcije, uključujući i gerilske operacije, akcije izgradnje nacionalne svesti i političkog obrazovanja afričkih seljaka. Pobunjenički vođa, politički aktivista, gerilski borac, Mondlane je sebi postavio u zadatak četiri stvari: stvaranje političkog pokreta koji će biti u stanju da se suprotstavi i vojnom silom, oslobođenje od Portugala, jačanje nacionalne svesti Mozambikanaca i stvaranje novog društva jednakosti u kome više neće biti eksploatacije koju su vršili tradicionalni šefovi i vođe zemlje. On je bio donekle eklektičar, koristio se revolucionarnim doktrinama Marxa (Marksa), Mao Tse-tunga (Mao Ce-tung), Julius Nyerere (Džulius Njerere) i Amilcar Cabrala (Amilkar Kabral). Sve do smrti 1969. godine bio je prvi predsednik *Frente de Libertação de Moçambique*.

Kug W. (Kuo) — A STUDY OF MAO TSE-TUNG'S MILITARY THOUGHT (Studija o Maovoj vojnoj teoriji). — „Issues and Studies”, Taipei, decembar 1972.

Glavne crte Maove vojne teorije su njegovo uverenje u svemoć rata i njegova koncepcija „narodnog rata”. Mao Tse-tungova vojna teorija je prihvaćena i u drugim zemljama, naročito Azije, Afrike i Latinske Amerike. Prema mišljenju maoista, politička i ekonomska situacija u Aziji, Africi i Latinskoj Americi, slična onoj u kopnenoj Kini, sadrži izuzetno povoljne uslove za „narodni rat”. Mao je očekivao direktni sukob između Washingtona i

Moskve. Postojeći zastoj u nuklearnom naoružanju Moskve i Washingtona mogao bi da bude povoljna prilika za maoiste za njihov sopstveni nuklearni razvoj. Kada budu postali dobro opremljena nuklearna sila, oni će imati smelosti da vode nuklearni rat pored „narodnog rata” da bi ostvarili svoj plan o svetskoj pobedi.

McCormack D. J. (MakKormak D. J.) — STOKELY CARMICHAEL AND PAN-AFRICANISM: BACK TO BLACK POWER; „Journal of Politics”, Gainesville, maj 1973.

Kritičko ispitivanje Carmichaelove (Karmišel) političke misli — kako se razvijala i menjala kroz tri različita stadijuma: 1) egzistencijalistički buntovnik, 2) pluralista interesnih grupa i 3) crni revolucionar.

Okomba-Otshudiema P. A. (Okomba-Otsudiema P. A.) — LA PHILOSOPHIE EL L'IDEOLOGIE CHEZ NKURUMAH; „Presence Africain”, Paris, 1973.

Nkrumah je nastojao da poveže u jedinstven stav ideologiju i određen tip filozofske refleksije. Njegova namera je bila da zasnue ideologiju na čvrstoj filozofiji. Bilo bi pogrešno celokupnu njegovu misao jednostavno svesti na ideologiju, ili je smatrati nekom strogom filozofijom. Nkrumah

RADNICKA KLASA

Garson G. D. (Garson) — AUTOMOBILE WORKERS AND THE RADICAL DREAM; „Politics and Society”, Washington, 1973.

Analizirani su politički stavovi i odnos prema radu pedeset radnika automobilske industrije, dobijeni u israživanju obavljenom u leto 1971. godine u pogonu General Motorsa u Framinghamu, Mas-

nam je ostavio političku filozofiju...

Opitz P. J. (Opic) — STRUKTUREN EINES REVOLUTIONÄREN BEWUSSTSEINS: DER FALL MAO TSE-TUNG; „Zeitschrift für Politik”, Berlin, oktobar 1972.

Na osnovu Maovog životnog puta mogu se rekonstruisati osnovne teme njegovog dela. Takav pristup se suočava sa pojavom da se individua briše pred istorijom, tipično za kineske rukovodioce. Individualna ličnost je svedena na društvenu ličnost. Oko ove tematike rekonstruisane su bitne faze Maovog života i dela.

Weber-Schäfer P. (Veber-Safer) — DIE „WELTANSCHAUUNG” MAO TSE-TUNGS; „Zeitschrift für Politik”, Berlin, oktobar 1972.

Analizirajući glavne teme Maovog dela, autor zaključuje da je značaj Maoa kao mislioca u tome što ovaj zastupa ekstremnu formu radikalnog i utopijskog idealizma, mada je taj idealizam prurušen u materijalizam. Velika kulturna proleterska revolucija predstavljala je društveni izraz njegovih ideja. U tome se, takođe, nalazi velika specifičnost kineskog iskustva, koje glavni interes revolucionarnog preduzeća vidi u preoblikovanju svesti narodnih masa.

sachusetts, SAD. Dobijeni stereotipovi radikalnog i neradikalnog američkog radnika proučeni su i odbačeni u prilog mišljenja koje ističe postojanje mnogostruke svesti radnika. Ovaj pojam upućuje na sposobnost američkih radnika da se radikalizuju.

Garson G. D. (Garson) — RADICAL ISSUES IN THE HISTORY OF THE AMERICAN

WORKING CLASS; „Politics and Society”, Washington, 1972.

Proučene su kontradikcije radikalne analize američkog „eksepcionizma” s obzirom na istoriju radničke klase i naznačena su moguća rešenja ovih protivurečnosti. Naglašeni su problemi koji su vezani za „monističku” koncepciju radničke klase kao suprotnosti pojmu „mnogostruke svesti”. Posebno je ukazano na kontradikcije radikalne teorije kao što su „radnik vlastelin” nasuprot ugnjetavanom radniku, o-bezvlašćeni radnik nasuprot radniku koji je osnovni činilac moćnih sindikata i političkih partija, kapitalistički sistem kao samozasnovan kooperativan Levijatan nasuprot kapitalizmu zapetljanom u kontradikcije i usmerenom na uništavanje mogućnosti radničke klase.

Maravall J. M. — MODERNIZATION, AUTHORITARIANISM, AND THE GROWTH OF WORKING-CLASS DISSENT: THE CASE OF SPAIN. — „Government and Opposition”, London, jesen 1973.

Proces demokratizacije u ne-demokratskim sistemima često se interpretira kao: 1) iskustvo ekonomskih, društvenih i političkih „zahteva” koji su u „suprotnosti” sa postojećim poretom; 2) problem sprovođenja i ostvarivanja promene u okviru „rigidnog” političkog sistema; 3) manifestacija „logike” razvitka koju treba slediti da bi se sprovela modernizacija; 4) promena „pravca” (politička liberalizacija ili politička revolucija). Ponovno stvaranje radničkog pokreta u Španiji početkom šezdesetih godina vezano je za političke, ekonomske i društvene uslove koji su nastali kao nenameravane posledice politike modernizacije autoritarnog režima: novi oblici organizacije i predstavnčkih tela, dućanđijsko rukovodstvo i kolektivno cenjkanje kao rezultat zna-

čajnih sporazuma u oblasti proizvodnje, dugoročno planiranje i intenzivno investiranje i industrijalizacija. Pri svemu tome, izgleda da nema dokaza da se podrže interpretacije u stilu „logika modernizacije” (politička liberalizacija kroz ekonomski razvitak) ili nedostaci „birokratskih” autoritarnih režima u sprovođenju modernizacije.

Matsushita K. (Macušita) — LA CLASSE OUVRIÈRE ET LA POLITIQUE; „Esprit”, Paris, februar 1973.

Konstatuje se da u Japanu postoji kontradiktorna situacija u kojoj sindikati sprečavaju osveščivanje radničke klase kao nezavisne i solidarne društvene klase: radnička klasa Japana je, zapravo, vezana za sudbinu velikih preduzeća i vertikalna struktura sindikata je, u stvari, skup sindikata preduzeća koji pripadaju istoj industrijskoj kategoriji.

Moorhouse H. F. (Murhaus H. F.) — THE POLITICAL INCORPORATION OF THE BRITISH WORKING CLASS: AN INTERPRETATION; „Sociology”, Oxford, septembar 1973.

U napisu se osporava tačnost ove vrste interpretacije uspešnog političkog jedinstva britanske radničke klase u devetnaestom i početkom dvadesetog veka koja ističe normativne faktore — „pokornost”, žudnja za poštovanjem, buržoazifikacija, religiozna osećanja itd. Autor koriguje neke netačne procene ovih faktora i poziva se na istorijske činjenice, naglašavajući objektivnu, strukturno ograničenu sposobnost radničke klase da se mobilise na klasnoj osnovi u političkom sistemu koji je vladao do 1918. godine. Sledeći ovu interpretaciju, data su izvesna zapazanja o teorijskim osnovama britanske političke kulture koja se nadovezuju na Durkheima (Dirkem).

Mouriaux R. (Murio) — TRANSFORMATION DE LA CLASSE OUVRIÈRE ET IDEOLOGIES DU CHANGEMENT; „Études”, Paris, mart 1973.

Rasprave koje se vode o stagnaciji aktivnog radništva u Francuskoj često su loše zasnovane u meri u kojoj statistički podaci, ionako labavi, ne vode računa o procesu koncentracije preduzeća i o porastu najamništva među slojevima slobodne radne snage. Neosporni porast životnog standarda ostvaruje se nejednako i radnička klasa se i dalje nalazi u posebnoj situaciji. Tvrdjenja o novim konfliktima i akterima često se zasnivaju na realnim fenomenima, ali — strukturalno — radnička klasa, uprkos glasanju desnice, nalazi se u takvom društvenom položaju koji u njoj stvara želju za dubokom promenom ekonomskih i političkih odnosa.

Ollman B. (Olman) — TOWARD CLASS CONSCIOUSNESS NEXT TIME: MARX AND THE WORKING CLASS; „Politics and Society”, Washington 1972.

Marx je preterano optimističan u odnosu na socijalističku revoluciju u velikom delu kapitalističkih zemalja, jer gubi iz vida razne psihološke posrednike koji deluju u procesu razvoja svesti radnika — od postojećeg stanja od klasne svesnosti. Ako izdvojimo devet glavnih aspekata ove vrste svesti, bolje ćemo razumeti do koje mere je ona izvanredno postignuće. Uviđanja koja nam takva analiza pruža mogu se uklopiti u marksizam, dodajući okviru Marxove misli pojam „karakterne strukture” shvaćen kao pounutrašnjivanje ranih obrazaca ponašanja. Ova revizija marksističke teorije takođe sugerise reviziju marksisti-

čke političke strategije koja bi trebalo da stavi jači naglasak na uticanje na uslove sazrevanja budućih generacija radnika.

Sandbrook R. (Sendbruk R.) — THE WORKING CLASS IN THE FUTURE OF THE THIRD WORLD; „World Politics”, Princeton, N. J., april 1973.

Istorijska uloga radničke klase odnedavna je predmet procene pisaca sa radikalnim ili ne-radikalnim uverenjima. U stavovima ovih pisaca (R. H. Bates (Beits): „Unions, parties, and political development”, a „Studies of Mineworkers in Zambia”, New Haven, 1971; I. Clegg (Kleg): „Workers' self-management in Algeria”, London 1971; M. Zeitlin (Zetlin): „Revolutionary politics and the Cuban working class”, New York, 1970) eksplicitno ili implicitno izražen je zaključak da radnička klasa može da igra samo krajnje pasivnu ulogu u političkom i ekonomskom životu nerazvijenih zemalja. Vrednost ovakvog mišljenja dovedena je u pitanje iskustvima tri različite države — Zambije, Alžira i Kube. Studije o ove tri zemlje upotrebljene su da bi se pokazalo kako uloga koju igra radnička klasa proizilazi iz dva faktora: postojanja i prirode klasne svesti radnika i moći i ciljeva društvenih snaga koje se suprotstavljaju ili podržavaju interese radničke klase. Pravi se lenjinistička distinkcija između „sindikata” i revolucionarne klasne svesti radnika — da bi se, kroz komparativnu analizu, izdvojile determinante ovog drugog tipa orijentacije. Analiza sugerise da relativno privilegovan položaj manuelnih radnika u siromašnim zemljama ne negira nužno njihov revolucionarni potencijal.

Bailey R. (Bejli R.) — ITALIAN REVOLUTIONARY SYNDICALISM; „Res Publica”, Bruxelles, 1971.

Revolucionarni sindikalizam pokazuje kontinuitet uprkos iskustvu poraza prvog svet-skog rata i fašizma. Razvoj teorijskih osnova prethodi sindikalnoj akciji. Zasnovan na čvrstoj teorijskoj osnovi, pokret bi mogao da nadvlada kontradiktorni politički razvitak, čak i ako je izgubio svoje revolucionarne aspekte. Izvesna teorijska nastojanja i danas postoje.

Lammich S. (Lamih) — DIE LEITUNG DES STAATES DURCH DIE PARTEI IN DER POLITISCHEN DEMOKRATISIERUNGSDISKUSSION — „Staat”, Berlin 1973.

Diskusija o demokratizaciji u partiji i državi, koju je pokrenula Jedinstvena radnička partija Poljske, ima za cilj da prilagodi socijalističku demokratiju sadašnjim političkim i društvenim uslovima. Pokrenuta pitanja dostigla su kulminaciju u oktobru 1956. i u decembru 1970. godine. U centar diskusije stavljeno je pitanje razgraničenja kompetencija između partije i države. Po nekim mišljenjima, partija bi trebalo da utvrdi smernice politike, a država da nadzire njihovo izvršavanje. Međutim, partija, u ime demokratskog centralizma, ne želi da se odrekne svoje prevlasti nad državnim organima, što dovodi do slabljenja predstavničkih organa kao što su skupština i nacionalni saveti. Kritika se, takođe, odnosi na kadrovsku politiku i na demokratiju unutar partije. Svi ovi predlozi, koji se zapravo odnose na slabljenje prevlasti partije, imaju malo izgleda na uspeh.

Rushton P. J. (Rašton) — THE REVOLUTIONARY IDEOLOGY OF THE INDUSTRIAL WORKERS OF THE WORLD IN AUSTRALIA; „Historical Studies” Melbourne, oktobar 1972.

I. W. W. su bili svesni sindikalisti, stalno svesni potrebe da se stvori jedna velika unija koja bi bila i instrument revolucije i prototip novog društva. Ali, u praksi, oni su bili anarhistički raspoređeni, suprotstavljali se svakoj vlasti i nepoverljivi prema svakom rukovodstvu. Uprkos marksističke terminologije koju je prihvatilo, pokretu je nedostajalo konzistentan sistem ubeđenja, njegova ideologija je sva bila prožeta pseudo dubokim stavovima i naivnostima. Ali značaj ove ideologije nije u njenom sadržaju, već u funkciji. Ona je istakla najjači aktivizam; ova ideologija je racionalizovala ono što je u osnovi bio neracionalan kompleks stavova i reagovanja ljudi iz najnižeg društvenog i ekonomskog sloja na društveno-ekonomski sistem. Ideološka neodređenost se pokazala kao najveća snaga pokreta: u praksi je postojala dovoljna fleksibilnost u usaglašavanju različitih mišljenja. Na taj način i najmanja tendencija se očitivala u fragmentu, po čemu je pokret predstavljao jak kontrast mitozii onog drugog dela nejedinstvenog radništva — socijalističkim strankama.

Zmigrodzki M. (Zmigrodski) — PARTIE POLITYCZNE A PANSTWO; „Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska”. Lublin, 1972.

U socijalističkim zemljama partije imaju specifičan značaj u odnosu na državu. Zajedno sa društvenim organizacijama, one predstavljaju beoćug u lancu transformacija državnog sistema u komunističku autonomiju.

Abdendroth W. (Abendrot) — ZUR SITUATION DER SPD NACH DEM PATEITAG VON HANNOVER (Situacija u SPD posle partijske konferencije u Hanoveru). — Blätter für deutsche und internationale Politik”, Köln, maj 1973.

Socijaldemokratska partija Nemačke (SPD), koja je bila partija radnika, postala je apostol kapitalističkog društva posle Godezberškog programa iz 1959. godine. Od tog vremena u SPD dolazi do uspona desnog krila koje predstavlja trojka Wehner (Vener)—Brandt (Brant)—Schmidt (Šmit). Na Hanoverškom kongresu došle su do izražaja karakteristike takve evolucije: prihvatanje radničkog saodlučivanja, odbijanje da se zamrznu vojni izdaci i da se ukinu kompenzaciona plaćanja Sjedinjenim Državama, odbijanje da se anulira odluka od 28. januara 1972. godine, koja se odnosi na slobodan pristup javnim funkcijama i obrazovanju. Ipak, levom krilu SPD pošlo je za rukom da postavi neke svoje članove Bruno Friedrich (Bruno Friedrich), Peter von Oertzen (Peter fon Ercen), Vera Rüdiger (Vera Ridiger), Jochen Setfften (Johen Štefen) u komitet rukovodstva i da izbori povlastice na zemljišni porez. Možda će ovo levo krilo, jednog dana, uspeti da izmeni SPD, poput SFIO koja se pretvorila u PS.

Dörge F. W. (Derge) — DEMOKRATISCHER SOCIALISMUS UND MARKTWIRTSCHAFT: „Gegenwartskunde”, Opladen, 1973.

Od Godesberškog programa S.P.D. se orijentuje na tip tržišne privrede. Očuvanje ove koncepcije kao glavnog regulatora ekonomskog života utiče na ekonomsku delatnost države. Nove dimenzije koje je socialdemokratija unela u ovaj

liberalistički koncept odnose se jednim delom na demokratsku kontrolu i društveno upravljajuće ekonomskim procesom.

Glötz P. (Gloc P.) — DEMOKRATISCHER SOCIALISMUS ALS LINKER REFORMISMUS — DIE PROGRAMMATISCHE ENTWICKLUNG DER SPD — DARGESTELLT AN DER DISKUSSION ÜBER DEN „ORIENTIERUNGSRahmen 85” AUF DEM PARTEITAG IM HANNOVER 1973. „Politik und Zeitgeschichte”, Bonn, jun 1973.

Projekat političko-ekonomskog plana orijentacije za period od 1973—1985. godine, o kome se raspravljalo na kongresu SDP u aprilu 1973. u Hanoveru postavio je osnove levom reformizmu. Tako, država treba da ima veći uticaj na privredu, a da pri tom ne zavede centralno birokratsko planiranje. Isto tako, umesto euforije koju prati sve veća nemarnost treba uvesti veću kvalifikovanost. Traganje za novim sistemom bezbednosti u Evropi ne sme da ugrozi ravnotežu blokova. Klasni antagonizam u RFA ne sme da bude zamenjen jednom egzistencijalnom i konfliktnom strategijom koja bi računala sa krizama i građanskim ratom. Ovakva evolucija stavova, koja je pokazana u Hanoveru, podstiče autora da se založi u prilog novog unutrašnjeg saveza partije.

Lefranc G. (Lefran) — BILAN D'UN DEMI-SIECLE DE SOCIALISME REFORMISTE: „Res Publica”, Bruxelles, 1971.

Mada su državnički pokušaji socijalističkih reformista od 1918. godine — od Vajmarske republike do Vili Branta, od MakDonalda do Harolda Vilsona — bili različiti po uslovima i duhu, oni imaju izvestan broj zajedničkih osobenosti; sukobljavaju se s istim teško-

ćama na koje danas nailazi švedski socijalizam. Treba se zapitati da li se reformistički socijalizam ne zasniva na utopističkoj koncepciji čoveka koji nije samo biće razuma.

Lohmar U. (Lomar U.) — **SOZIALDEMOKRATIE ODER KOMMUNISMUS**; „Politik und Zeitgeschichte“, Bonn, februar 1973.

Izgledi za saradnju između socijaldemokratije i komunizma su diskutabilni. Na planu ideologije i strategije nema ni jednog elementa koji ukazuje na to da postoji osnova za saradnju. Ali, u oblasti očuvanja mira, razoružanja, pomoći Trećem svetu, zapadnonemački autor vidi elemente za takvu saradnju, koja će omogućiti pre-

TREĆI SVET

Gordon A. (Gordon A.) — **THE THEORY OF THE „PROGRESSIVE“ NATIONAL BOURGEOISIE**; „Journal of Contemporary Asia“, Stockholm, 1973.

Pojam „nacionalne buržoazije“ u marksizmu nije empirijska kategorija. On je nastao kao pokušaj da se izvesna društvena klasa u kolonijalističkim i polukolonijalističkim zemljama postavi kao objektivni neprijatelj imperijalizma, mogući saveznik radničke klase i pomagač seljačkih revolucionarnih pokreta. Uprkos osnovnoj slabosti ove teorije, uprkos nevoljama koje su zadesile komunističke partije koje su se njome služile i njene apolegetske funkcije koju je kasnije poprimala, problemi kojima se bavi ova teorija stvarni su problemi koji još uvek traže rešenje u revolucionarnim pokretima. Nastala u značajnim raspravama u Kominterni početkom dvadesetih godina ovog veka, ova teorija je u Lenjinovim rukama još uvek bila fleksibilna i pored svog dvosmislenog karaktera. Nije jasno

vazilaženje postojećeg zamrzavanja odnosa između dva tabora. (Slede komentari A. Winklera (Vinkler), G. Kalexa (Kaleks), i Kluga (Klug) i odgovor autora.)

Sillner L. (Silne) — **REVOLUTION DANS LA DOCTRINE, REFORME DANS LA „PRACTICE“** (Revolucija u doktrini, reforma u „praksisu“). — „Documents“, Cologne, maj—jun 1973.

Nemačka socijaldemokratija je tokom svoje duge istorije i razvitka stalno bila suočena sa više-manje otvorenim sučeljavanjem između branitelja čiste doktrine i pobornika praxisa prilagođenog konkretnim mogućnostima trenutka.

da li se ova klasa definiše kao ekonomska kategorija ili prema njenim političkim stremljenjima. Po ovoj teoriji pretpostavlja se univerzalni razvitak izvan pojedinog društva, slično zapadnoevropskom „feudalizmu“ revolucionarne buržoazije. Po njoj, nacionalizam mora biti refleks neizbežnog jačanja samoniklog kapitalizma i buržoaske revolucije, a nacionalne pokrete mora da predvodi postojeća buržoazija. Ako su neki komunistički pokreti i izbegli tiraniju ove teorije, zadržali su njen jezik da bi efektivno rešavali probleme, kao što to pokazuju iskustva Vijetnama i Kine.

Mazrui A. A. (Mazrui) — **THE LUMPEN PROLETARIAT AND LUMPEN MILITARIAT: AFRICAN SOLDIERS AS A NEW CLASS**; „Political Studies“ (Oxford), mart 1973.

Istorija modernizacije u nezavisnoj Africi mogla bi da predstavlja postepeni prelazak sa političke nadmoći onih koji drže sredstva razaranja u svo-

jim rukama na političku prevlast onih koji kontrolišu sredstva za proizvodnju. Moderna vojna tehnologija u relativno zaostalom društvu nastoji da poveća jaz u pogledu političke moći između nenaoružanog stanovništva, s jedne strane, i onih koji kontrolišu nova ratna sredstva, s druge. Tek kada društvo postane tehnološki razvijenije, sredstva za proizvodnju mogu postati dovoljno kritična u odnosu na opstanak nacionalnih sistema i mogu da ostvare protivytežu vlasti vojnih krugova. Oni koji kontrolišu sredstva za proizvodnju — radnici, menadžeri i vlasnici — imaju najveću moć u odnosu na vojnike u situaciji razvijene tehnologije. Oni su u najslabijoj poziciji u odnosu na vojnike u situaciji rudimentarne tehnologije. Političke analize su se do sada bavile politizacijom afričkih armija. Od sada potrebno je usredsrediti se na proučavanje ekonomizacije tih armija. Posledice koje proističu iz pojave da vojnici postaju političke životinje različite su od posledica koje će nastati kada vojna lica postanu značajni ekonomski faktori. Naravno, poučne u ovom pogledu mogle bi da budu posledice isterivanja Azijata iz Ugande koje je Amin sproveo. Kada vojnici postanu poslovni ljudi otpočeće važan proces. U ovoj naročitoj formi ekonomizacije afričkih vojnih lica vrši se postepena buržoazifikacija starog lumpen-officirstva. Gotovo je izvesno da će odstranjivanje Indijaca iz ekonomije u Ugandi kao značajnu posledicu imati buržoazifikaciju većeg dela vojnih snaga. Politizacija afričkih vojnih krugova zaoštrava krizu izazvanu profesionalizmom; ekonomizacija tih istih vojnih krugova postepeno bi mogla da dovede do uspostavljanja ravnoteže. Kada vojna lica postanu deo buržoazije, kontrola sredstava razaranja dobija iste dimenzije koje ima učešće u sredstvima za proizvodnju.

Reed A. L. (Rid) — **MARXISM AND NATIONALISM IN AFRO-AMERICA. INTRODUCTION: A NOTE ON BLACK INTELLECTUALS**; „Social Theory and Practice“, Tallahassee, 1971.

Uzroke sterilnosti političke misli u crnačkim intelektualnim slojevima treba konačno tražiti u psiho-egzistencijalnim posledicama afroameričke kolonizacije. Iznad svega, potrebno je istaći razlike između dijalektičke analize i kulturno i rasno šovinističkog, mehanicističkog materijalizma marksističke leveice, stavljajući ovu u kontradikciju sa teorijskim formulacijama klasika i marksističkih mislilaca Trećeg sveta, koje treba razmatrati u uslovima američke i afro-američke stvarnosti.

Rodney W. (Rodni) — **TANZANIAN UJAMAA AND SCIENTIFIC SOCIALISM**; „African Review“, Dar es Salaam, april 1972.

Tanzanijski Ujamaa, koji je nešto drugo od „afričkog socijalizma“ kako se popularno shvata, izazvao je kapitalizam i imperijalizam. On ostvaruje osnovni zahtev socijalizma po tome što podržava prisvajanje sredstava za proizvodnju od strane radničke klase. Naglašavanje uloge seljaštva više nego proletarijata, kao glavne pokretačke snage, ima osnovu u tanzanijskoj stvarnosti. To je u saglasnosti sa „naučnim socijalizmom“, pod pretpostavkom da je raslojavanje na selu sprečeno pre nego što iščeznu stare zadružne forme i pojave se novi omeđeni klasni interesi. Postojanje već razvijenog socijalističkog sektora prvog reda, takođe je bitno za mogući uspeh tanzanijske politike zasnovane na naučnom socijalizmu, koja za svoje polazište koristi postojeću Ujamaa ideologiju.

Senghor L. S. (Sengor L. S.) — **POURQUOI UNE IDEOLOGIE NEGRO-AFRICAINE?** „Presence africaine“, Paris, 1972.

Treba proučiti i usvojiti najdelotvornije vrednosti evropske civilizacije — diskurzivno mišljenje, eksperimentisanje i tehnologiju — ali je pri tom jasno da će evropske vrednosti za afričke Crnce biti samo sredstvo, a ne cilj, koje će omogućiti stvaranje savremenog humanizma crne Afrike.

ISPRAVKA

U broju 5—6/74. časopisa „Marksizam u svetu“ potkrale su se izvesne greške, koje se ovim ispravljaju.

— Na str. 5, prva rečenica trećeg stava treba da glasi:

U rubrici *Marksizam o sebi* objavljujemo drugi deo studije Etienna Balibara *Elementi za teoriju prelaza jednog načina proizvodnje u drugi* (prvi deo je objavljen u prethodnom broju časopisa).

— Na str. 12, u fusnoti 4, stoji „*Коммунист*“ a treba „*Коммунист*“.

— Na str. 28, ime autora ispraviti u *Pjotr Demičov*.

— Na str. 46, u anotaciji završenog članka stoji *зодсуарство* a treba *росударство*.

— Na str. 63, imena autora započetog članka treba da glase *L. Karapetjan, V. Razin*.

— Na str. 72, u 3. redu odozdo stoji ostvalih, a treba ostalih.

— Na str. 107, u fusnoti 1, stoji *Gyundtisse*, a treba *Grundtisse*.

— Na str. 168, u 10. redu odozgo stoji održeni a treba određeni.

— Na str. 204, u anotaciji ispod završenog članka stoji *New — York*, a treba *New York*.

— Na str. 232, početak novog stava (1. stubac, red 3 i 4 odozgo) treba da glasi: Zbog toga što je bila prva socijalistička zemlja Sovjetski Savez je...

UREDNIŠTVO

U biblioteci „Marksizam i savremenost“ dosad objavljeno:

Karl Kots, MARKSIZAM I FILOZOFIJA

Andre Gorz, RADNICKA STRATEGIJA I NEOKAPITALIZAM

Serž Male, NOVA RADNICKA KLASA

Rože Garodi, VELIKA PREKRETNICA SOCIJALIZMA

Lelio Baso, IZGLEDI EVROPSKE LJEVICE

Radovan Rihta i saradnici, CIVILIZACIJA NA RASKRSCU

Anri Lefevr, S ONU STRANU STRUKTURALIZMA

Najdan Pašić, POLITICKO ORGANIZOVANJE SAMOUPRAVNOG DRUŠTVA

Ivan Kuvacić, MARKSIZAM I FUNKCIONALIZAM

Zoran Vidaković, KORAK NAZAD, DVA KORAKA NAPRED

Edvard Kardelj, RAZVOJ SLOVENACKOG NACIONALNOG PITANJA

Dušan Bilandžić, IDEJA I PRAKSA DRUŠTVENOG RAZVOJA JUGOSLAVIJE 1945—1973.

Alfred Šmit — Đan-Enriko Ruskoni, FRANKFURTSKA SKOLA

Argiri Emanijel, NEJEDNAKA RAZMENA, I—II

Frank Depe, KRITIKA SAODLUČIVANJA

U biblioteci „Antologije“ dosad objavljeno:

I kolo

MARKSIZAM I UMJETNOST

PROMIENE U SUVREMENOM RAZVIJENOM KAPITALIZMU, I—II

SAMOUPRAVLJANJE I RADNICKI POKRET, I—III

U pripremi:

II kolo

ROBNA PROIZVODNJA U SOCIJALIZMU, I—II

RADNICKA KLASA I KLASNA BORBA, I—III

SOCIJALIZAM U AFRICI